BIBLIOTECA CRITICĂ

ion budai-deleanu

INTERPRETAT DE:

N. BALOTĂ • OVIDIU BÎRLEA • LUCIAN BLAGA • G. CĂLINESCU • ȘERBAN CIOCULESCU • AL. CIORĂNESCU • PAUL CORNEA • O. DENSUSIANU • AROM DENSUȘIANU • FLOREA FUGARIU • I. GHEȚIE • N. IORGA • I. LUNGU • ROMUL MUNTEANU • I. OARCĂSU • O. PAPADIMA • EDGAR PAPU • PERPESSICIUS • I. PERVAIN • IOANA EM. PETRESCU • D. POPOVICI • POMPILIU TEODOR • MIRCEA VAIDA • TUDOR VIANU

Studiu introductiv, antologie, tabel cronologic și bibliografie de
RODICA CHIRIACESCU

editura eminescu

Scanned with OKEN Scanner

„biblioteca critică“

ION BUDAI-DELEANU

Studiu introductiv, antologie
tabel cronologic și bibliografie de
RODICA CHIRIACESCU

editura eminescu

Scanned with OKEN Scanner

DESTINUL UNEI OPERE

În istoria culturii românești opera lui Ion Budai-Deleanu este poate cea mai elocventă confirmare a cunoscutului adagiu latinesc care ne amintește că nu numai oamenii ci și credința lor se supune meandrelor unui destin imprevizibil. Precum se știe, manuscrisele consilierului Curții de apel din Lwow au rămas mult timp în afara circuitului viu al literaturii. *Țiganiada* vede prima oară lumina tiparului în 1875, la peste șapte decenii de la elaborare ; prima ediție critică (datorată lui Jaques Byck) apare de-abia în 1953 ; ediția definitivă de *Opere* a început să apară din 1974 (excelenta ediție a lui Florea Fugariu).

Cîteva elemente, destul de sumare, au constituit mult timp cadrul cunoscut — mai mult schițat — al biografiei și activității lui Budai-Deleanu. Doar în deceniile din urmă cercetările unor biografi devotați — îndeosebi laborioasele studii ale Luciei Protopopescu — au reușit să înlăture multe, dar nu toate, din „insulele albe" ale vieții lui Budai.

Ar fi avut — cu un destin mai prielnic — scrierile sale o influență notabilă asupra evoluției literaturii românești, așa cum numeroși exegeți au înclinat să presupună ? Sau dimpotrivă, cum îndreptățit, poate, crede Constantin Ciopraga [1], chiar tipărit singurul mare poem eroi-comic al literaturii române ar fi avut o influență limitată, genul ca atare fiind în declin, iar gustul literar

[1] Const. Ciopraga, *Personalitatea literaturii române*, Iași, 1973, p. 33—34.

evoluînd la începutul secolului al XIX-lea în alte direcţii ?

Oricît de seducătoare, ipotezele rămîn ipoteze — paragrafe dintr-o posibilă istorie fictivă a literaturii...

Certe rămîn cîteva fapte. În timpul vieţii Budai tipăreşte doar unele traduceri (nesemnate) de cărţi juridice. Restul scrierilor sale, *Ţiganiada, Trei viteji,* importantele lucrări istorice, lexicografice, lingvistice vor rămîne, aşa cum se ştie, destinate unei tîrzii apariţii postume.

În schimb, personalitatea lui Budai ca istoric şi filolog, reprezentînd strălucit curentul de idei ce caracteriza Transilvania în acel secol al XVIII-lea, era desigur consacrată. În *Prefaţa* la ediţia a II-a din *Elementa linguae...* (Buda, 1805), Gh. Şincai menţionează un dicţionar român-latin al lui Budai. Petru Maior primise un extras al capitolului al doilea din *Fundamenta grammatices...*

Între 1796—1804 Gheorghe Asachi studiase la Lwow şi cunoscuse, desigur, faima de care se bucura compatriotul său. Prin 1815, tatăl lui Asachi — Lazăr Asachievici — îi trimite lui Budai din partea mitropolitului Veniamin Costache propunerea de a veni profesor la şcoala Socolei — propunere căreia, după cum se ştie, cel solicitat nu i-a dat curs. Budai-Deleanu a murit la 24 august 1820. După 10 ani de la moarte, în 1830, Asachi avea să însereze în *Albina românească* cunoscuta notiţă despre Budai :

„Această genie s-a văzut în zilele noastre la Ion Budescul căruia cu drept cuvînt i se cuvine cununa de cel întîi poet românesc, însă nemuritoarea sa poemă eneică zace ascunsă ca o comoară în scrinul familiei răposatului şi aceia pentru care s-a ostenit în toată viaţa sa abia îi cunosc numele".

La peste patru decenii de la moarte Cipariu îi consacra un capitol *(Budaiana)* în *Principia de limba şi scriptura,* rezumînd cu citate extrasul din *Fundamenta,* reproducînd nota lui Şincai din 1805 şi adăugînd cu regret în savuroasa lui ortografie : „Nece de fate-le acestui Bărbatu nu avemu mai multu cunoscentia de câtu amu atensu".

Scanned with OKEN Scanner

În 1868, Asachi, octogenar, intervine pe lîngă D. Gusti, ministrul Instrucțiunii Publice, pentru răscumpărarea manuscriselor lui Budai de la moștenitori. Spre deosebire de intervențiile anterioare, lipsite de succes, obține de data aceasta cîștig de cauză și, în pofida vîrstei înaintate (va muri peste un an, în 1869), intră în tratative cu Ludovic Lewandowski, ginerele lui Budai, cumpărînd manuscrisele pe care le transmite Bibliotecii Centrale a Statului. Manuscrisele sînt acum imediat „descoperite" de Al. Papiu-Ilarian, care la 18 noiembrie 1869 îi comunică, entuziasmat, lui George Barițiu: „Am dat peste toate manuscriptele lui Budai-Dedeanu din Lemberg. Acest român, cutez a zice, era mai lingvist decît Klein, Șincai, Maior și egal cu aceștia în istorie".[1] Fraza scrisorii e tulburătoare. Imediat după „găsirea" manuscriselor, cu o surprinzătoare intuiție a valorilor, Papiu-Ilarian îl situează pe Budai în rîndul corifeilor Școlii ardelene, subliniindu-i întîietatea în domeniul științei limbii. Vor trece multe decenii pînă cînd exegeții lui Budai vor ajunge la concluzii similare.

La 5 iulie 1870, Timotei Cipariu publică în *Archivu pentru filologia și istoria* o comunicare a lui Papiu-Ilarian — datată 8—20 aprilie 1870 — asupra manuscriselor „Budaiane". Demersul lui Asachi se va fi petrecut cu discreție din moment ce Papiu-Ilarian îl informează pe redactorul *Archivului*: „Aceste Ms. sînt trimise la biblioteca de la Ministeriul nostru de Culte și Instrucțiune Publică. Dar de unde și cum le procura ministeriul nu am potut încă afla cu toate întrebările ce am făcut. În toamna trecută am dat din templare preste aceste manuscrise în bibliotecă".[2] După ce descrie, destul de sumar dealtfel, primele treisprezece manuscrise — lucrări lingvistice și istorice — adaugă cu o spontaneitate

[1] *Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian (Scrisori, documente, memorii, note)*, ed. îngrijită de Iosif Pervain și Ioan Chindriș, vol. 1, colecția Testimonia, Ed. Dacia, Cluj, 1972, p. 48.

[2] *Archivul pentru filologia și istoria*, Blaj, 1867—1879, p. 706.

Scanned with OKEN Scanner

care ne face azi să surîdem : „Era pre aci se uit : 14. *Ţiganiada sau tabăra ţiganilor...* [1]“

În 1872 (III, nr. 19), apare în *Columna lui Traian* următorul anunţ : „Dl. George Sion ne promite o lucrare monografică despre faimoasa epopee inedită a lui Budai-Deleanu“. „Lucrarea monografică“ n-a mai apărut. În schimb, Sion ţine în ianuarie 1875 o conferinţă în sala Ateneului, reluată în februarie 1878 şi tipărită, în acelaşi an, în *Globul* (1878, nr. 28—31). După ce oferă o versiune a provenienţei manuscriselor (Asachi le-ar fi descoperit în Galiţia „la o femeie bătrînă ce zicea că este fiică a lui Ioan Budai-Deleanu“), Sion adaugă cu nedisimulat orgoliu : „După Papiu, eu am fost singurul muritor care m-am dus să le cercetez cu tot zelul ce trebuie să aibă chiar o inimă jună pentru lucrurile bătrîneşti“. [2] Meritul e real, deşi „cercetarea“ era desigur sumară, iar informaţiile oferite, naive şi pe alocuri fanteziste. Mai importantă ni se pare o altă informaţie a lui Sion. Împrumutînd manuscrisul *Ţiganiadei* de la bibliotecă, după ce l-a descifrat nu fără dificultăţi, l-a oferit lui T. Codrescu, publicistul ieşean, „care s-a oferit de a publica-o într-o foaie periodică ce iese sub auspiciile sale, intitulată *Buciumul român*“. De ce n-o va fi publicat-o însuşi Sion — ale cărui merite, cîte au fost, rămîn legate de activitatea sa editorială ? Poate dificultăţile întîmpinate în lectura manuscrisului l-au determinat să renunţe, sau, mai curînd, întreprinderea editării i s-a părut hazardată. Aşa încît prima editare a *Ţiganiadei* o face Theodor Codrescu, autorul unor manuale obscure, dar harnic editor şi publicist, în revista *Buciumul român*, pe care o conducea. În 1875 apar *Prologul* şi *Epistolie închinătoare*, iar în 1877 apare restul poemului. Editarea s-a făcut după manuscrisul care va fi numit ulterior *varianta A* a poemului.

Ecoul în rîndul contemporanilor nu pare a fi deosebit.

[1] *Ibidem*, p. 708.
[2] *Ţiganiada. Epopee de Ioan Budai Deleanu*, *Globul*, 1878, nr. 28—31, p. 437.

Scanned with OKEN Scanner

În 1885 Aron Densușianu în a sa *Istorie a limbii și literaturei române*, după ce dedică *Țiganiadei* cîteva paragrafe elogioase adaugă: „această operă de valoare chiar și după tipărire a rămas necunoscută". În 1887 — deci la un deceniu de la publicarea poemului — bătrînul Densușianu protestează — în studiul semnificativ intitulat *O muză cenușereasă* — împotriva dezinteresului și opacității publicului față de „poema cea mai voluminoasă, mai însemnată și mai originală totodată din epoca noastră de renaștere". În același timp Densușianu ne oferă o interesantă explicație asupra atmosferei create în jurul *Țiganiadei*: „Înainte de-a se publica și pe cînd nici nu știam ce conține, ni s-a spus că n-are să se publice fiindcă ar fi toată numai o batjocură asupra boierimei și a călugărimei. După ce s-a publicat în *Buciumul român* am auzit vorbindu-se aspru contra ei".

Și totuși, din toată opera lui Budai „jucăreaua", „poemationul eroi-comic" va polariza ulterior, mult timp aproape în exclusivitate, interesul cercetărilor. Oricît de puțin întemeiate au fost aprecierile lui Aron Densușianu în privința altor opere, oricît de eronate și nedrepte judecățile asupra unor contemporani, rămîne incontestabil meritul său de a fi atras pentru prima oară atenția asupra capodoperei lui Budai. După un rezumat amănunțit al poemului, util fără îndoială de vreme ce *Țiganiada* rămăsese puțin cunoscută („s-a publicat în o revistă prea puțin lățită și editorului i-a scăpat din vedere ideea practică de a o trage separat în vreo cîteva sute de exemplare"...), A. Densușianu trece la analiza propriu-zisă a operei, relevînd alegerea fericită a subiectului, pregnanța zugrăvirii caracterelor și moravurilor, tehnica versificației, pitorescul limbii. Demonstrația e uneori naivă, didactică, nu întotdeauna argumentată. Dar e primul studiu de amploare prin care se împlinește „o datorie morală către umbra uitatului poet și o datorie națională față cu literatura și cultura noastră".

În anii următori Aron Densușianu continuă să se preocupe de opera literară a lui Budai. În 1893 publică în *Revista critică literară* (nr. 12) articolul *Tradițiunile locale*, în care subliniază din nou meritul autorului *Ți-*

Scanned with OKEN Scanner

ganiadei — în opoziţie cu Bolintineanu, Barac sau Alecsandri — de a fi dat acţiunii şi personajelor o „localizare“ exactă, o identitate precizată încă de la amănuntul onomastic. Ideea e deosebit de interesantă şi e ciudat cum cercetările ulterioare au ignorat — pînă azi — meritul articolului lui Densuşianu. De-abia peste cinci decenii D. Popovici va redescoperi şi releva aceste elemente prin care Budai-Deleanu se distanţează de clasicismul ortodox anticipînd, prin culoarea locală şi prin încadrarea operei într-un sistem de coordonate reale, estetica romantică. În 1896 A. Densuşianu publică tot în *Revista critică literară*, *Ţiganiada şi Trei Viteji. Trei viteji*, despre care vorbeşte şi în articolul din 1893, era la acea dată încă netipărit. Prima ediţie va apare de-abia în 1927 (ediţia Gh. Cardaş).

Prea puţin răspîndită prin tipar, opera lui Budai-Deleanu începe însă să fie înregistrată, ce-i drept timid, în istoriile literare. În 1866 — la un an de la *Istoria...* lui Aron Densuşianu — apare *Istoriea limbei şi literaturei române...* (de fapt un modest manual pentru cursul superior liceal) de I. Nădejde. Despre Budai-Deleanu, Nădejde ştie că e „un scriitor însemnat“, care a trăit în Galiţia şi, „pe lîngă o mulţime de scrieri ştiinţifice asupra multor materii“, a compus şi *Ţiganiada*, epopee care deşi „prea pedantă şi încîlcită, are bucăţi foarte nostime“. Deşi promite reproducerea „cîtorva mai însemnate“ din aceste „bucăţi nostime“, în antologia de la sfîrşitul volumului, autorul uită s-o mai facă. O referinţă mai interesantă găsim în paginile *Introducerii în istoria limbei şi literaturii române* a lui Al. Philippide (Iaşi, 1888). Fără a insista asupra operei lui Budai (trece doar în revistă manuscrisele, incluzînd eronat şi manuscrisul unei traduceri a lui Al. Beldiman după Regnard), are însă o bună intuiţie asupra obiectivelor propuse de reprezentanţii Şcolii ardelene, printre care şi Budai-Deleanu : „Cu istoria (Klein, Şincai, Petru Maior, Budai-Deleanul) voiau românii să probeze înaintea celor trei naţiuni din Transilvania drepturile lor istorice asupra pămîntului românesc, iar cu cultivarea limbei (Klein, Şincai, Petru Maior, Budai-Deleanul, Crişanul, Tempea, Iorgovici) voiau să arate înrudi-

Scanned with OKEN Scanner

rea limbei noastre cu cea latină, şi prin urmare să scoată la iveală proba cea mai puternică cum că noi am fi drepţi moştenitori ai celor dintîi stăpînitori ai Daciei".

Opera lingvistică a lui Budai începe şi ea să intre în atenţia cercetătorilor. Lazăr Şăineanu observă în *Istoria filologiei române* (1892) — referindu-se la *Lexiconul român-german* al lui Budai — superioritatea concepţiei lingvistice a acestuia în raport cu inflexibilitatea, adesea dogmatică, a celorlalţi cărturari ardeleni : „tractarea materialului are un caracter cu totul rudimentar, dar ideea însăşi a unei asemenea clasificaţiuni este interesantă într-o epocă cînd contimporanii săi nu vedeau în limba naţională decît originea exclusiv romană, cînd elementele străine erau sau ignorate sau încorporate vocabularului latin".

După 1900 exegezele sînt tot mai numeroase.

În 1901 apare în *Convorbiri literare* (XXXV, p. 438—461 ; 483—498) studiul lui Bogdan-Duică *Despre Ţiganiada lui Budai-Deleanu. Înrîuririle germane*[1]. Criticul încearcă să pună în relaţie substratul de idei al operei cu ideologia epocii. Din păcate, aşa cum a demonstrat Ion Lungu, demersul lui Bogdan-Duică a constituit şi punctul de pornire al unor analize şi interpretări forţate care s-au perpetuat în timp. Anexînd *Ţiganiada* concepţiilor iosefiniste, Bogdan-Duică defineşte eronat chiar caracterul iosefinismului, idealizînd fundamentarea ideologică a politicii reformiste a lui Iosif al II-lea, atribuindu-i trăsături progresiste pe care în realitate nu le-a avut niciodată. Interpretînd prin această prismă deformantă opera lui Budai, istoricul literar clujean îi găseşte un „model" — *Eneida travestită* a scriitorului austriac Alois Blumauer. Bogdan-Duică vede în poemul lui Blumauer — acesta într-adevăr impregnat de iosefinism — modelul determinant, decisiv al *Ţiganiadei*, aserţiunea servindu-i o dată mai mult pentru a-l defini,

[1] În 1894 Bogdan-Duică publicase în *Gazeta Bucovinei* traducerea deosebit de interesantului raport întocmit de Budai-Deleanu asupra stărilor de lucruri din Bucovina *Kurzgefaste Bemerkungen über Bukowina.*

Scanned with OKEN Scanner

fără ezitare, pe Budai-Deleanu drept un adept al reformismului iosefinist [1].

Raportări între *Țiganiada* și alte realizări — unele ilustre — ale genului făcuse, înainte de Bogdan-Duică, Aron Densușianu, subliniind însă originalitatea indiscutabilă a poemului lui Budai. Punctul de plecare îl oferise chiar autorul care în *Epistolia închinătoare* se „justifică" invocîndu-i pe Homer, Tassoni și Casti, dar precizează, avertizînd parcă împotriva excesului de comparativism care va domina mult timp exegeza operei sale : „această operă nu este furată, nici împrumutată de la vreo altă limbă, ci chiar izvoditură noao și orighinală românească".

Tot în 1901 apare *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea. 1688—1821* a lui Nicolae Iorga. Cartea a III-a — adică întreg volumul II al masivei istorii — tratează perioada 1774—1821, pe care o numește epoca lui Petru Maior. Intuind în dimensiunea ei exactă activitatea învățaților ardeleni, importanța covîrșitoare a orizontului ideatic pe care l-au deschis în cultura românească, Iorga realizează cu erudiția și patosul polemic ce-l caracterizau o sinteză de excepție. Referirile la Budai-Deleanu sînt numeroase. Dacă în privința operelor istoriografice comentariul lui Nicolae Iorga e mai curînd reținut (adăugînd totuși „nu e dealtfel lipsită de merit, avînd multe vederi bune, originale și pătrunzătoare, o formă clară și interesantă și informații bogate luate din izvoarele antice"), importanța operei lingvistice e călduros subliniată (cu rezervele de rigoare privind prețiozitatea artificială a sistemului ortografic elaborat de Budai) : „De la Clain și Șincai nimeni dintre români nu exprimase mai multe idei nouă asupra limbii românești decît acest funcționar judecătoresc. Și nu numai că erau multe idei nouă, dar erau idei drepte, idei fecunde, pe

[1] În 1928 în studiul *Ioan Budai-Deleanu. Cîteva precizări*, publicat în *Propilee literare* (III, nr. 2—3, p. 3—5), criticul va reveni asupra celor afirmate cu 27 de ani mai înainte admițînd, de data aceasta, nu fără rezerve totuși, influența mult mai importantă pe care ideologia revoluției franceze a exercitat-o asupra gîndirii autorului *Țiganiadei*.

Scanned with OKEN Scanner

cari nu le putem preţui azi îndeajuns, pentru că ceea ce era atunci o îndrumare, o prevestire, e acum un punct cîştigat pentru ştiinţă".

În ceea ce priveşte opera poetică, comentată de Nicolae Iorga în cîteva pagini, *Ţiganiada* e „o lucrare excepţional de însemnată", prin care „Budai îşi propusese... a deschide o cale nouă poeziei româneşti". Şi în *Trei viteji*, „lucrare neterminată", „prefacere parţială a *Ţiganiadei*" se regăsesc, afirmă Nicolae Iorga, calităţile de excepţie ale operei de căpetenie. Marele istoric mai aminteşte un poem atribuit lui Budai — *Muntenii sau fraţii de gemene* — despre care crede că „pare a fi mai slabă" [1]. Nicolae Iorga mai revine în două rînduri asupra autorului *Ţiganiadei*. În 1925 salută, într-un scurt articol, publicat în *Ramuri*, apariţia ediţiei Cardaş (prima tipărire a *variantei B* a *Ţiganiadei*). Prilej pentru a sublinia din nou meritele lui Budai-Deleanu „om citit şi cult în sensul european al cuvîntului", care a vrut „să prezinte naţiei sale ideile timpului, să dea chiar oarecare îndreptări dezvoltării românilor, priviţi ca un întreg, la începutul secolului al XIX-lea". „A fi stăpîn atunci pe versul lui Ariosto, Tasso şi Tassoni, a-i da sprinteneala strofelor care se întorc, pare că, elegant la punctul lor de plecare, a isprăvi fiecare vers cu o rimă îndelung căutată, a întrebuinţa cuvinte de un usagiu general românesc fără a cădea în trivialitate şi a însera neologisme fără a cădea în pedantism, a păstra toată mlădierea sintaxei populare şi tradiţionale, acestea sînt merite cu totul de primul ordin care aşează pe Budai

[1] E vorba de manuscrisul unei tălmăciri făcute de vornicul Alexandru Beldiman după Regnard: *Menegmii sau fraţii cei de gemine*. Eroarea îi aparţine iniţial lui Al. Papiu-Ilarian care în descrierea manuscriselor lui Budai din *Analele Academiei* — 1871, îi atribuise greşit manuscrisul *Menegmii sau fraţii cei de gemine*. Atribuirea e reluată ulterior, iar Al. Phillipide în *Introducere în istoria limbei şi literaturei române* „corectează" lecţiunea titlului: *Muntenii sau fraţii gemeni*. Problema fusese lămurită de Ovid Densusianu în 1893 în *Un presupus manuscris al lui Budai-Deleanu*, *Revista critică literară*, an 1, 1893, nr. 8—9, p. 349—365.

Scanned with OKEN Scanner

foarte sus în dezvoltarea poesiei românești.“ [1] În fine, în *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică* din 1929 (reprezentînd un curs universitar ținut în 1927—1928), Nicolae Iorga se pronunță din nou asupra operei lui Budai-Deleanu. În comparație cu militantismul ardent, erudit, dar unidimensionat, al celorlalți corifei ai Școlii ardelene, care, adaugă Nicolae Iorga — recunoscîndu-i imensul rol în istoria culturii românești — „miroase a praf“, Budai-Deleanu e singurul „scăpat din această încătușare“. „Aici e o altă țesătură și alt spirit.“ Explicația ar fi deschiderea lui Budai-Deleanu spre literatura europeană și în special spre cea italiană. Chiar dacă în *Țiganiada* „legenda nu e prea inspirată“, „partea istorică nu prea cu haz“, „expunerea de la o bucată de vreme plictisitoare“, meritul imens al lui Budai-Deleanu constă într-o nouă plăsmuire poetică a limbii românești, în „strămutarea formei lui Ariosto în biata românească ardeleană de pe vremea aceea, trecerea de la graiul popei din biserică la strofa zeilor“.

În primii ani ai colaborării la revista tatălui său, Ovid Densusianu se arată la rîndu-i interesat de opera lui Budai-Deleanu, elucidînd o falsă atribuire de manuscris *(Un presupus manuscris al lui Budai-Deleanu, Revista critică literară,* 1893, nr. 8—9). Remarcabilă rămîne însă contribuția sa la restabilirea locului pe care opera cărturarului transilvănean îl ocupă în istoria culturii românești. Polemica lui Titu Maiorescu crease pe parcursul a cîtorva decenii un curent de adversitate care, repudiind excesele epigonilor latiniști, minimaliza întregul curent de idei, neînțelegîndu-i în fond nici deosebita însemnătate pentru evoluția culturii. Sinteza lui Ovid Densusianu — *Literatura română modernă* (vol. I, 1920) — fixează din nou în conștiința culturii noastre meritele de excepție pe care Micu, Șincai, Maior, Budai-Deleanu le-au avut în deschiderea unor noi orizonturi de gîndire. În capitolul dedicat lui Budai-Deleanu, recunoscîndu-i acestuia „cultura de scriitor“, cîș-

[1] N. Iorga, *Un poem eroi-comic românesc*, în *Ramuri*, an XIX, 1925, nr. 5—6, p. 153—155.

Scanned with OKEN Scanner

tigată prin adîncirea marilor opere ale patrimoniului universal, Ovid Densusianu remarcă în *Țiganiada* imaginația clasică, întinerită cu elemente autohtone, preluate din folclor, limba expresivă, încorporînd fericit neologismul alături de graiul popular. Firește, scrierile lingvistice ale lui Budai-Deleanu, deși rămase în manuscris, nu scapă atenției marelui filolog : „Investigațiunile lui cu privire la alcătuirea limbei române au mers mai departe decît ale celorlalți filologi ai școlii latiniste". Într-adevăr, spre deosebire de intransigența celorlalți cărturari ardeleni, care avea să genereze exagerările „puriste" de mai tîrziu, Budai-Deleanu recunoaște în componența limbii prezența elementelor non-latine : slav, albanez, grecesc, unguresc.

Dacă Bogdan-Duică găsea în austriacul Blumauer una din „sursele" principale ale *Țiganiadei,* o nouă serie de comparatiști — formați sub îndrumarea lui Ramiro Ortiz — afirmă, întreprinzînd numeroase investigații, preponderența influenței italiene. Dealtfel, însuși Ramiro Ortiz evocase activitatea lui Budai-Deleanu, îndeosebi ca traducător al lui Metastasio *(Per la Storia della Cultura Italiana in Rumania).* Într-o teză de doctorat, prefațată de Ortiz, C. Radu detectează sistematic influențele din Metastasio, Tassoni, Tasso, Ariosto, Casti, recunoscîndu-i însă autorului *Țiganiadei* originalitatea, „emanciparea de modele" [1]. C. Const. Cristea are în vedere îndeosebi influența lui Tassoni : disimularea personajelor, a autorului, caracterizarea situațiilor, versificația, rima [2]. În fine, într-un studiu publicat ceva mai tîrziu, Al. Marcu vorbește mai curînd de „reminescențe" și „coincidențe" tematice (relevă o asemenea „coincidență" tematică la Dante și Budai-Deleanu), de un mod specific în „a folosi clasicii în general pe cei italieni mai

[1] C. Radu, *Influența italiană în Țiganiada lui Ion Budai-Deleanu,* Focșani, 1925, p. 36.

[2] C. Const. Cristea, *Influența italiană în literatura română (Ion Budai-Deleanu — Țiganiada),* în *Adevărul literar și artistic,* 1924, nr. 166, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

ales", decît de „izvoare", de surse preluate și încorporate în operă [1].

O opinie cu totul aparte are P. V. Haneș. Dacă în *Istoria limbii române și literatura românească veche* din 1906 nici nu-l amintește pe Budai-Deleanu, în *Istoria literaturii românești* (1924), *Țiganiada* e decretată „o lucrare slabă". Deși poetul a ales „un subiect minunat pentru o astfel de lucrare", „i-a lipsit talentul de a închega o acțiune epică și de a crea eroii necesari".

Dimpotrivă, pentru Mihail Dragomirescu este neîndoielnic o capodoperă — cea mai „poetică" și deci cea mai izbutită din punct de vedere al „fondului" epopee eroi-comică din literatura universală. „Nici *Batrahomiomahia* homerică, nici *Secchia rapita* a lui Tassoni, *Le lutrin* a lui Boileau sau *Reinecke Fuchs* a lui Goethe, necum ireverențioasa *La Pucelle* a lui Voltaire, nu i se pot opune din punctul de vedere al complexității, adîncimii și adevărului concepției și mai cu seamă al puterii de caracterizare comică". În ceea ce privește influențele străine, ele sînt, crede criticul, influențe secundare „admirabil topite în concepția originală" a lui Budai-Deleanu. Creativitatea, forța limbajului poetic impune comparația cu opera lui Eminescu [2].

O altă apropiere cu verbul coroziv al satirelor eminesciene făcuse Ovid Densusianu. Și lui Perpessicius trimiterea la opera eminesciană îi apare firească : „Dacă este un scriitor care recheamă prin antiteză, mai viu în minte, versurile «epigonilor», apoi este Budai-Deleanu" [3]. Articolul lui Perpessicius — scris la apariția primei ediții (Gh. Cardaș) a poemului *Trei viteji* —, repune în discuție problema „ierarhiei" variantelor. Pentru autorul *Mențiunilor critice* varianta, numită ulterior, *B*, a *Țiganiadei*, editată de Cardaș cu „armura ei de note" și „balastul de filosofare prozaic", premerge *variantei A* (a lui

[1] Al. Marcu, *Dante în Țiganiada lui Budai-Deleanu*, în *Convorbiri literare*, LXXI (1928), nr. 1—5, p. 29—36.

[2] M. Dragomirescu, *Între literatura cultă și cea poporană*, în vol. *Critică*, II, *Directive*, București, 1928, p. 267—268.

[3] Perpessicius, *Trei viteji...*, în *Mențiuni critice*, vol. II, București, 1934, p. 133 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

T. Codrescu), rămânîndu-i inferioară. Prin eliminarea unor lungimi, a unor secvenţe superflue, şi prin fuziunea, fericită, cu episodul Becicherec preluat din poemul neterminat *Trei viteji*, s-a ajuns la varianta tipărită de Codrescu în *Buciumul român* — „poemă demnă de modelele străine, în care episodismul este organic".

Această ipotetică succesiune a variantelor a fost ulterior infirmată, dar opţiunea valorică nu e lipsită de interes. Nu este dealtfel singulară. Trecînd peste „soluţia" radicală propusă de M. Gregorian, care cerea de-a dreptul omiterea cînturilor X şi XI din ediţiile critice (!!) „deoarece nu contribuie cu nimic la înţelegerea operei" [1], rezerve cu privire la includerea în poem a cunoscutei dezbateri asupra formelor de guvernămînt are şi D. Popovici, afirmînd superioritatea artistică a primei variante [2]. Dealtfel, şi cel mai autorizat editor al lui Budai-Deleanu, Florea Fugariu, afirmînd cu deplin temei că ambele variante ale *Ţiganiadei* sînt la fel de îndreptăţite să circule în cultura noastră, adaugă : „Dacă este adevărat că episodul Becicherec Iştoc din *A* strică unitatea de compoziţie, cel puţin materia acestui episod este literatură propriu-zisă, pe cînd discuţiile delegaţilor din *B*, cîntecele X, XI, sînt literatură politică, care se expune de obicei în tratate scrise în proză" [3].

Exceptînd descrierea făcută de Al. Papiu-Ilarian şi aprecierile globale ale lui Nicolae Iorga, manuscrisele lucrărilor de istorie ale lui Budai-Deleanu au fost practic ignorate de cercetători. Studiul semnat de Al. Ciorănescu [4] rămîne astfel primul — şi multă vreme singurul — efort notabil de valorificare a operei istorice. Ciorănescu întreprinde un examen sistematic al textelor, clasînd logic materialul fragmentar şi încearcă să definească concepţia istorică a marelui cărturar. Sînt amă-

[1] M. Gregorian, *Versiunile Ţiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, în *Propilee literare*, 1939, nr. 7, p. 10.

[2] D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, p. 470.

[3] I. Budai-Deleanu, *Opere*, vol. I, Ediţie critică de Florea Fugariu, 1974, *Note asupra ediţiei*, p. LXX.

[4] Al. Ciorănescu, *Opera istorică a lui Budai-Deleanu*, în *Cercetări literare*, II (1936), p. 102—128.

Scanned with OKEN Scanner

nunțit descrise capitolele și fragmentele păstrate din ceea ce ar fi urmat să constituie principala scriere istorică a lui Budai-Deleanu : *De originibus populorum Transylvaniae commentatio cum notis et observationibus historico-criticis*, precum și celelalte fragmente păstrate, notele polemice ș.a.

Oprindu-se îndeosebi asupra armăturii de argumente aduse de Budai-Deleanu în sprijinul demonstrației romanității și continuității românilor, Ciorănescu remarcă erudiția deosebită și claritatea expunerii. Întrebuințarea izvoarelor se face în chip metodic, în baza unei severe critici a textului. Dealtfel, subliniază autorul, Budai-Deleanu este primul istoric român care preconizează întrunirea tuturor izvoarelor și cronicilor autohtone și tipărirea lor într-o ediție critică, cu notele și comentariile necesare. „Imensa erudiție, enciclopedismul preocupărilor care fac deopotrivă din el un istoric, un etnograf, un filolog, și un poet, nu vor putea să nu aducă aminte pe Cantemir."

În monumentala sa *Istorie a literaturii române de la origini pînă în prezent*, G. Călinescu acordă Școlii ardelene un comentariu succint. Atenția criticului e, în schimb, pe larg reținută de Budai-Deleanu — „adevăratul poet al latiniștilor". Dacă vocația lui Budai-Deleanu „nu este descriptivă" și strofele „nu au valoare vizuală", i se relevă însă nesecătuitul geniu verbal. Într-o enumerare nesfîrșită Călinescu exemplifică larg, cu vizibilă încîntare, grotescul onomastic și onomatopeic, cascada sonurilor burlești, gîlgîitoare. „Numai Eminescu mai tîrziu a siluit limba sau a scociorît forme cu atîta sistemă și Budai îi este un mare înaintaș". De un mare efect comic îi apar lui G. Călinescu strofele cînturilor X—XI. Dezbaterile țiganilor „sună ca un Împărat și proletar de șatră". În ansamblu opera lui Budai-Deleanu este incontestabil modernă, „deși începută înainte de 1800, lasă în urmă ca învechite atîtea lucruri dintre 1830—1850".

Trei lucrări redactate în deceniul al cincilea au o importanță deosebită pentru evoluția ulterioară a exegezei luminismului românesc. E vorba de sinteza lui Dimitrie Popovici, *Literatura română în epoca luminilor*, apărută la Sibiu în 1945 în versiune franceză (ver-

Scanned with OKEN Scanner

siunea românească, deşi anterioară ca redactare, va apare de-abia în 1972 sub îngrijirea Ioanei Em. Petrescu), de eseul lui Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea* — tipărit, din păcate, numai în 1966 — şi de prima ediţie a studiului acad. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* (1948). Din unghiuri diferite, cu fireşti diferenţieri în privinţa metodologiei şi a ariei investigate, ele deschid cercetătorilor care au urmat un larg orizont ideatic, contribuind hotărîtor la analiza complexului social, ideologic-politic şi cultural din Transilvania secolului al XVIII-lea. Ne interesează în acest context îndeosebi capitolele pe care două dintre aceste magistrale sinteze le dedică lui Budai-Deleanu.

Prima este *Literatura română în epoca luminilor* a lui Dimitrie Popovici. Recunoscîndu-l drept un „frondeur al literaturii române a timpului", D. Popovici vede însă (asemeni lui Bogdan-Duică) în poetul *Ţiganiadei* un reprezentant al iosefinismului : „Privită în bloc opera lui poetică poate fi considerată ca un tratat de politică iosefinistă"... „Atitudinea poetului este însă, mai presus de orice, oglinda fidelă a concepţiei sociale a iosefinismului". În sprijinul acestor păreri D. Popovici invocă nu numai atitudinea antinobiliară şi anticlericală a poetului, ci, mai ales, celebrele cînturi X—XI, în care dezbaterea asupra formelor de guvernămînt este interpretată de profesorul clujean ca dovedind nedisimulata simpatie a lui Budai-Deleanu pentru monarhia luminată propusă de secolul luminilor şi realizată de Iosif al II-lea. Totuşi, încă în acest studiu, opera lui Budai-Deleanu este pusă în relaţie cu spiritul critic voltairian şi cu meditaţiile lui Montesquieu asupra organizării sociale. Peste trei ani, în 1948, D. Popovici va reveni asupra problemei în *Doctrina literară a Ţiganiadei* [1]. În textele introductive şi comentariile de subsol ale poemului sînt descifrate elementele unei „teorii a literaturii" care, crede D. Popovici, fără a fi propriu-zis inovatoare, se dovedeşte însă receptivă la nou. Clasicismul la care ea poate

[1] Apărut în *Studii literare*, vol. IV, Seminarul de istoria literaturii moderne ale Universităţii din Cluj, 1948.

Scanned with OKEN Scanner

fi global raportată este un clasicism de tranziție care se îndepărtează în unele puncte de canonul consacrat, anunțînd un ideal estetic pe care avea să-l dezvolte romantismul. În privința opțiunii asupra formelor de guvernămînt, D. Popovici remarcă acum, cu mai multă dreptate, că poetul insistă îndeosebi asupra sistemului de organizare tip „republică romană", unde, în momente excepționale, „republica poate ceda locul unei dictaturi necesare". Concluziile studiului situează opera lui Budai-Deleanu sub semnul lui Voltaire și, în general, al spiritualității franceze din secolul al XVIII-lea, autorul *Țiganiadei* reprezentînd împreună cu Paul Iorgovici „aspectul francez al Renașterii ardelene".

Fără a fi, așa cum sublinia George Ivașcu — editorul lucrării — o cercetare „savantă", „de erudiție", cu o informație corectă și bine folosită, dar nu exhaustivă, eseul lui Lucian Blaga, cunoscut, din păcate, în epocă, doar de un număr restrîns de cercetători, aduce însă o contribuție prețioasă îndeosebi din perspectiva istoriei ideilor, a gîndirii românești. Blaga insistă asupra caracterului profund raționalist și laic al luminismului românesc. Din acest punct de vedere Budai-Deleanu apare, printre ceilalți corifei ai Școlii ardelene, total eliberat de sub spiritul teologiei creștine, „cucerind minții sale o libertate de mișcare ce nu va mai cădea în nici una din mrejile dogmatismului". Gîndirea lui Budai-Deleanu este mai radicală decît a celorlalți cărturari, continuînd atitudinea de frondă (pe care Blaga o atașează totuși ideologiei iosefiniste) și în perioada de reacțiune conservatoare post-iosefină. Această eliberare s-ar datora creației. „Creația — crede Blaga, nu fără temei, — l-a scutit pe Budai-Deleanu de a apuca pe drumul acelor concesii la care confrații săi, învățații nepoeți au fost constrînși prin circumstanțe". În ceea ce privește *Țiganiada,* Blaga aduce formulei lui D. Popovici („tratat de politică iosefinistă") — considerată „justă în ansamblu" — unele nuanțări importante. In epoca „restituțiilor", a reacțiunii leopoldine, gînditorii, ideologii, spiritele formate sub semnul reformismului iosefinist pentru evolua fie în sensul unei moderații, cedînd în fața feuda-

Scanned with OKEN Scanner

lismului nobilitar pe cale de restabilire sub absolutismul monarhic, fie să-şi accentueze fronda. În acest sens, conchide autorul, „dincolo de iosefinismul său, Budai-Deleanu cocheta... şi cu unele idei ceva mai radicale". Ce-i drept se adaugă că o făcea „ezitînd şi aproape numai jucîndu-se". Sugestiile lui Blaga au fost preluate de cercetările ulterioare care au infirmat, dealtfel, reticenţele formulării, dezvăluind radicalismul profund, de esenţă, al gîndirii lui Budai-Deleanu.

În ultimele trei decenii, valorificarea inestimabilei moşteniri culturale a luminismului românesc, îndeosebi a Şcolii ardelene a cunoscut, sub toate laturile, rezultate remarcabile. S-au iniţiat ediţii critice, de înaltă ţinută ştiinţifică, paralel cu tipărirea succesivă a operelor în colecţii de mare popularitate, în antologii etc. Exegeza din perspectivă istorică, filozofică, ideologică sau culturală înregistrează contribuţii valoroase prin sintezele şi studiile publicate de David Prodan, Ştefan Pascu, Dumitru Ghişe, Pompiliu Teodor, Ion Lungu, Al. Piru, Romul Munteanu, Ovidiu Papadima, Iosif Pervain, Maria Protase, Lucia Protopopescu, Mircea Tomuş, Adrian Marino, ca să nu amintim decît cîteva nume din marele număr de specialişti şi cercetători cu un aport substanţial la studiul problemei. Şi bibliografia critică dedicată personalităţii şi operei lui Budai-Deleanu înregistrează în acest context un număr impresionant de titluri, diferite desigur ca valoare, arie de investigaţie şi finalitate, de la articolul omagial pînă la monografie, de la contribuţia de amănunt biografic, pînă la studiul comparatist. Dacă pînă acum exegeza a abordat aproape în exclusivitate opera literară a lui Budai-Deleanu, polivalenţa acestui spirit enciclopedic, comparabil cu personalitatea lui Dimitrie Cantemir, începe să se impună tot mai mult. Sînt definite în context ideile politice, doctrina estetică, raporturile cu folclorul, sînt analizate limba, stilul, versificaţia poemelor, sînt, în fine, studiate scrierile istorice şi filologice, se relevă dimensiunea universală a întregii opere. „*Ţiganiada* închide în fond, în structura ei eterogenă o meditaţie asupra condiţiei umane"... „marşul ţiganilor evocă strădania omenirii de a ajunge la ideal" !!,

Scanned with OKEN Scanner

observă Paul Cornea într-un amplu studiu [1], punînd în lumină, într-o pasionantă și convingătoare demonstrație ipostaza renascentistă a autorului *Țiganiadei*. „Față de puritanismul moral al unui Șincai ori Micu, a căror viață seamănă cu o asceză, reînnodată în fiece dimineață cu o nouă fervoare, Budai-Deleanu face figura unui om de Renaștere."

Descifrarea personalității lui Budai-Deleanu preocupă tot mai mulți istorici literari. Datele biografice sînt în mare măsură reconstituite prin devotata și minuțioasa cercetare a Luciei Protopopescu [2]. Sînt investigate etapele formării intelectuale a scriitorului, studiile, lecturile certe sau posibile, izvoarele, atmosfera culturală a epocii. Analiza prilejuiește uneori demonstrații de voluptoasă erudiție. Romul Munteanu [3] depistează posibilele izvoare cunoscute de Budai-Deleanu asupra problemei sistemelor de guvernare, trece în revistă bibliografia curentă în mediile universității vieneze, evocă în amănunt climatul intelectual al epocii iosefiniste. Al. Piru [4] menționează profesorii ale căror cursuri le va fi audiat Budai-Deleanu în timpul studiilor vieneze, dă o descriere semnificativă a titlurilor cuprinse în biblioteca autorului *Țiganiadei*. Departe de a fi gratuite, amănuntele permit exegetului deschiderea demersului critic spre noi orizonturi.

O întreagă literatură s-a scris în jurul cîntecelor X și XI din *Țiganiada* — dezbaterea asupra formelor de guvernămînt. Pornind de la ideea că Budai-Deleanu ar da cîștig de cauză uneia din cele trei soluții propuse de personajele poemului, s-a demonstrat, pe rînd, de-a lun-

[1] Paul Cornea, *Ion Budai-Deleanu — un scriitor de renaștere timpurie într-o renaștere întîrziată*, în *Studii de literatură română modernă*, București, EPL, 1962.

[2] Lucia Protopopescu, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu. Documente inedite*, București, 1967.

[3] Vezi *Studiu introductiv la Țiganiada*, ed. critică de F. Fugarlu, București, 1969; idem. *Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor*, București, 1962.

[4] *Date și interpretări noi*, în *Gazeta literară*, X (1963), nr. 38; idem, *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1977, p. 479—512.

Scanned with OKEN Scanner

gul timpului adeziunea autorului la fiecare dintre ele : monarhie luminată, republică, formă „mixtă“ de guvernămînt. Nu reconstituim aici istoricul problemei, care comportă dealtfel în numeroase cazuri reveniri, nuanţări ulterioare, retractări etc. Majoritatea participanţilor la această „dezbatere“ prelungită în timp s-au oprit asupra soluţiei „mixte“ — preconizate în poem de Janalău. Ce reprezintă însă această formulă „demo-aristo-monarhicească“ ? S-au invocat pentru explicarea ei idealul „luminat“ al iosefinismului, formula politică napoleoneană din perioada directoratului şi consulatului, proiectul de „oblăduire republicească — aristo-democraticească“, alcătuit de Dumitrache Sturza, ecourile ideilor din *Lettres persanes* şi *L'esprit des lois* ale lui Montesquieu [1].

Alte cercetări au văzut în ambiguitatea textului un relativism programatic : sistemul de guvernare nu e rău sau bun în sine ; el trebuie raportat la împrejurări. Această judecată relativistă „concordă cu întregul sistem de gîndire al oamenilor de litere din secolul al XVIII-lea“ (Romul Munteanu, *Prefaţă* la vol. *Ţiganiada*, ediţie critică de F. Fugariu, Buc., 1969). Şi Ion Lungu crede că nu e posibilă identificarea atitudinii lui Budai-Deleanu cu vreuna din poziţiile celor trei oratori din poem. Analiza minuţioasă a comentariilor îl determină pe critic să-l apropie pe Budai-Deleanu mai curînd de ideologia radicală a revoluţiei burghezo-democratice. Remarcabila monografie dedicată de Ion Lungu Şcolii ardelene [2] prilejuieşte una din cele mai complete şi competente investigaţii asupra operei şi activităţii lui Budai-Deleanu. Ion Lungu demonstrează argumentat că personalitatea lui Budai-Deleanu reprezintă „figura cea mai proeminentă şi radicală a ideologiei noastre naţionale iluministe, una dintre cele mai progresiste minţi ale epocii respective din lumea întreagă“.

[1] Pentru istoricul problemei v. I. Oană, *Discuţia despre formele de guvernămînt în Ţiganiada*, în *Limbă şi literatură*, XVI (1968) ; v. şi C. Cuciuc, *Forme de guvernămînt şi regim politic în Ţiganiada*, în *Revista de filozofie*, tom. 19, 1972.

[2] Ion Lungu, *Şcoala ardeleană*, Bucureşti, Minerva, 1978.

Scanned with OKEN Scanner

Într-adevăr, datorită cercetărilor lui David Prodan, Iosif Pervain, Pompiliu Teodor, „redescoperirea" operei istorice a lui Budai-Deleanu a pus în lumină rolul deosebit al marelui cărturar în evoluția gîndirii istorice românești. Pentru el, ca și pentru ceilalți luminiști ardeleni apelul la istorie înseamnă militantism întru afirmarea ideii naționale, înseamnă acțiune politică. Una dintre cele mai semnificative scrieri polemice ale epocii, *Widerlegung der zu Klausenburg 1791 über die Vorstellung der Walachisschen Nation herausgekommenen Noten*, — ripostă dată comentariilor injurioase ale lui Eder la adresa *Supplexului* și a națiunii valahe — îi aparține indubitabil, după cum a demonstrat Iosif Pervain, lui Budai-Deleanu. Fundamentarea științifică a continuității, bazată pe interpretarea critică a izvoarelor, trece aici pe primul plan. Continuitatea, vechimea sînt pentru autor argumente politice, adevăruri incontestabile, mai importante chiar decît ideea, atît de scumpă latiniștilor, a purității romane.

În fragmentele constitutive ale lucrării *De originibus populorum Transilvaniae...*, pornind de la istoria vechii Dacii, Budai-Deleanu leagă, firesc, istoria Transilvaniei de istoria celorlalte provincii românești. „Budai, ca și Klein, Maior, Șincai și înainte de aceștia, Cantemir, nu înțelege istoria unei provincie române fără istoria tuturor celorlalte" — observa încă în 1871 Al. Papiu Ilarian, în „relațiunea" prezentată Societății Academice.

Analizînd textul, I. Pervain pune în lumină ipostaza lui Budai ca apologet al unității noastre naționale. În sprijinul aceleiași idei, acad. Șerban Cioculescu [1] aduce interpretarea unui episod din Cîntul IX al *Țiganiadei*: cele trei fete de împărat, dintre care una este robită „răpitorilor", sînt simbolul celor trei provincii istorice românești.

Urmînd cercetărilor lui D. Popovici, și alte studii descifrează în *Țiganiada*, îndeosebi în *Prolog*, *Epistolie închinătoare...* și în însemnările de subsol elementele care

[1] *I. Budai-Deleanu, campion al unirii tuturor românilor*, în *România literară*, 1970, nr. 34.

Scanned with OKEN Scanner

definesc ideologia literară a lui Budai-Deleanu. Paul Cornea *(op. cit.)* consideră *Ţiganiada* „o insurecţie — poate cea dintîi la noi — împotriva clasicismului". În *Ţiganiada* sînt mereu invocate normele modelului clasic. Procedeul e însă o stratagemă, realitatea poemului contrazicînd autoritatea modelelor.

Contradicţiile fuseseră, în parte, semnalate şi de D. Popovici. Analizîndu-le şi subliniind deplina independenţă a lui Budai-Deleanu „evadarea din sisteme", Paul Cornea conchide : „oare nu ne îndreptăţesc toate acestea să-l aliniem pe autorul *Ţiganiadei* printre realiştii literaturii noastre ?"

În monografia sa (unica dealtfel în bibliografia critică dedicată poetului) Mircea Vaida [1] consacră cel mai important capitol esteticii *Ţiganiadei*. „Evaluarea estetică a creaţiei poetice a lui Ion Budai-Deleanu se potriveşte mai cu seamă unui unghi modern de abordare, începînd cu ceea ce se va afirma răspicat în estetica romantică şi în veacul nostru...", observă Mircea Vaida. „Normelor de cristal ale poeticilor clasice, Budai-Deleanu le preferă o construcţie tulburată stilistic...". Dacă Paul Cornea, sesizînd anticlasicismul lui Budai, îl considera spontan, implicit în operă, Savin Bratu [2] afirmă că sîntem în faţa unei atitudini programatice, „o expunere de program literar". „Sub masca procedeului clasic, Budai-Deleanu inovează de fapt anticlasicist...". „Simulînd" clasicismul, poetul îl atacă de fapt din interior acţionînd în consens cu epoca, situîndu-se de partea „modernilor" împotriva „vechilor" în marea dispută a secolului al XVII-lea, şi, adaugă în paranteză Savin Bratu, „în definitiv a oricărui secol". Apropierea esteticii lui Budai-Deleanu de principiile iluminismului, preromantismului şi realismului popular, o face şi I. Iliescu [3], remarcînd totodată caracterul militant al creaţiei, caracter nu ostentativ, ci implicat în operă, rezultat „din cursul povestirii".

[1] *Ion Budai-Deleanu*, Editura Albatros, 1977.
[2] *Locul Ţiganiadei în istoria ideologiei noastre literare*, în *Limbă şi literatură*, XIII (1967), p. 35—54.
[3] *Orizonturile esteticii lui Ion Budai-Deleanu*, în *Tribuna*, XIV, nr. 35.

Scanned with OKEN Scanner

Atitudinea cărturarilor ardeleni, și în special a lui Budai-Deleanu față de cultura populară a constituit subiectul unor substanțiale intervenții. Cu excepția lui Ovidiu Bîrlea, aproape toți cei care au abordat această temă au considerat, nu fără temei dealtfel, că, în general, raționalismul luminist, urmărind luminarea maselor, eliberarea lor de „eresuri" și superstiții respinge în numele progresului și științei obiceiurile și practicile populare. Șincai scrie — de fapt adaptează după Helmuth — un manual de *învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, Micu și Maior condamnă și ei „eresurile", credințele, medicina „bătrânească" populară. În cazul unor obiceiuri, Samuil Micu menționează originea lor romană, găsind și aici dovezi ale latinității și continuității românilor. Atitudinea rămîne, cu toate acestea, în general de respingere. O. Bîrlea consideră că ea s-a exercitat numai „pentru înlăturarea a ceea ce este vătămător în concepțiile și practicile populare", vorbind chiar despre „interesul" Școlii ardelene pentru cultura populară. Oricum, într-un minuțios studiu intitulat *Folclorul în „Țiganiada" lui I. Budai-Deleanu* [1], O. Bîrlea dovedește, cu argumentele specialistului, ceea ce anterior fusese semnalat numai sporadic — profunzimea și întinderea substratului folcloric în *Țiganiada*. E incontestabil că Budai-Deleanu cunoscuse în amănunt cultura populară, ale cărei ecouri se întrețes la tot pasul în operă. O. Bîrlea nu ezită chiar să recunoască în Budai-Deleanu un precursor ilustru al folcloristicii românești, iar în privința resurselor folclorice ale operei — considerată „caracterizare etnografică a unui popor" — apropierea de Ion Creangă i se impune. Concluzii pe care studiile ulterioare (Ovidiu Papadima, Ion Lungu) le-au temperat întrucîtva, recunoscînd în același timp valoarea și minuția științifică a cercetării. E greu de susținut existența unui interes teoretic pentru folclor din partea lui Budai-Deleanu, susține O. Papadima în remarcabila sa lucrare dedicată iluminismului românesc. „Budai judecă cultura populară ca și ceilalți iluminiști români." Pre-

[1] Publicat în *Studii de folclor și literatură*, București, 1967.

Scanned with OKEN Scanner

zența masivă în opera literară a influențelor folclorice indică încă „o existență subterană în sufletul scriitorului", existență care explică de ce romantismul a putut impune ulterior atît de complet admirația pentru valoarea umană și artistică a creației populare [1].

La concluzii similare ajunge și Ion Lungu *(op. cit.)* care subliniază coexistența, în cazul lui Budai, a iluministului raționalist cu poetul de geniu „receptiv și la valorile reale ale producțiilor orale populare, chiar dacă le privește la început cu o anumită neîncredere".

După Tudor Vianu care recunoaște în *Țiganiada* unul din documentele cele mai expresive pentru istoria limbii literare — „oglindă a tuturor posibilităților graiului nostru la sfîrșitul secolului al XVIII-lea" — numeroși cercetători se apleacă asupra stilului, versificației, limbii poemelor. Este studiată prozodia (L. Gáldi), influența versificației populare (F. Fugariu), creațiile lexicale, folosirea neologismului (Luiza și Mircea Seche), contribuția la cultivarea limbii (I. Gheție, Gh. Bulgăr). Pe drept cuvînt, Adrian Marino [2] consideră concepția luministă asupra „cultivării" limbii drept esențială pentru constituirea întregii teorii a „renașterii" culturii române, cea dintîi formă de progres cultural pe care luminismul românesc o recunoaște și o înfăptuiește.

Din acest punct de vedere preocupările lui Budai-Deleanu pentru „ordonarea" limbii, pentru sporirea fondului lexical reprezintă un act esențial de „luminism" patriotic, de progres al cunoașterii. Paradoxal, asupra operei lingvistice a cărturarului, despre care Papiu-Ilarian afirmase, cu mai bine de un secol în urmă, că „era mai mare lingvist decît Klein, Șincai, Maior [3]" s-au făcut mult timp referiri generale, adesea de circumstanță. Manuscrisele aflate în depozitele Bibliotecii Academiei erau de-abia cercetate, descrierea de bază rămînînd cea făcută de Papiu-Ilarian în revista lui Cipariu. La omi-

[1] *Ipostaze ale iluminismului românesc. Moment culminant: Ioan Budai-Deleanu*, 1975, p. 163—199.

[2] Adrian Marino, *Iluminiștii români și problema cultivării limbii*, *Limba română*, nr. 5, 1964.

[3] *Op. cit.*, p. 48.

Scanned with OKEN Scanner

siunile acestea s-au mai adăugat în timp false atribuiri de manuscrise, lecţiuni eronate etc.

Cercetarea avizată a fondului de manuscrise, editarea lor — ce-i drept încă parţială — în volume sau publicaţii de specialitate, sistematizarea şi evaluarea critică a ideilor lingvistice din întreaga operă a lui Budai-Deleanu sînt rodul contribuţiilor aduse în ultimele decenii de Ion Gheţie, Iosif Pervain, Mircea Seche, Lucia Protopopescu, Mirela Teodorescu, Elena Stîngaciu. Un studiu monografic asupra operei lingvistice a lui Budai-Deleanu a întreprins I. Gheţie, stabilind locul acestei opere în ansamblul gîndirii lingvistice a Şcolii ardelene. Spre deosebire de Micu sau Şincai, care afirmau numai descendenţa limbii române din latina clasică, Budai-Deleanu, alături de Maior, demonstrează descendenţa din latina populară, aducînd argumente bazate atît pe studiul istoric al latinei, cît şi pe cercetarea structurii gramaticale şi a vocabularului limbii române. Dealtfel, este primul lingvist ardelean care recunoaşte, într-o măsură, influenţa elementului autohton dacic în formarea limbii române. Este, de asemenea, primul care se ocupă mai pe larg de influenţa slavă, recunoscînd-o atît în vocabular cît şi în sistemul fonetic al limbii.

Subliniind meritul acestor priorităţi, la care se adaugă contribuţiile în domeniul gramaticii normative, al ortografiei, opiniile asupra limbii literare şi importantele lucrări lexicografice, studiile lui I. Gheţie [1] relevă rigoarea ştiinţifică modernă a operei lingvistice a lui Budai, aderenţa sa la tot ce era nou, desemnîndu-l drept „cel mai înaintat reprezentant al Şcolii ardelene". „Dacă am avea în vedere tot ceea ce a făcut şi cum a făcut", conchide autorul, „trebuie să admitem că într-însul cultura română cunoaşte cea mai importantă figură de la începutul secolului al XIX-lea."

[1] I. Gheţie, *I. Budai-Deleanu teoretician al limbii literare*, în *Limba română*, VII (1958), nr. 2; *idem*, *Opera lingvistică a lui Budai-Deleanu*, Editura Academiei, Bucureşti, 1966; vezi şi Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, ed. îngrijită de Mirela Teodorescu, cu o prefaţă de I. Gheţie, Bucureşti, 1968.

Scanned with OKEN Scanner

În fine, după excesele comparativismului pozitivist, care depista în fiecare vers al poemului „sursele" certe sau ipotetice, noile interpretări eliberează opera lui Budai-Deleanu de tirania autorității modelelor, de-atîtea ori invocate. Dimensiunea europeană a operei e subliniată de Edgar Papu [1], care consideră *Țiganiada* o pronunțată contribuție românească la aria universală. „Glasurile pămîntului nostru răsună pentru prima dată în tonul major al circuitului universal". Pentru Nicolae Balotă [2] relevantă este apartenența operei la un univers baroc, heteroclit, născut din întîlnirea Romei cu Isarlîkul, un spațiu stilistic inedit, unind marele epos clasic și snoava balcanică.

Studiată din perspectiva dinamicii interioare a marilor structuri literare — geneza *Țiganiadei* — „tratat epic despre fericire" — e explicată în amplul studiu comparatist dedicat de Ioana Petrescu [3] eposului comic prin dubla vocație — epică și ironică — care patronează geniul poetului. *Țiganiada* nu e o simplă însumare de elemente baroce, clasice sau realiste. Budai-Deleanu e un „întemeietor de cultură" care „redescoperă condiția originară a poeziei". „De aceea, la capătul unei tradiții literare atît de îndelungate încît lasă impresia de secătuire, *Țiganiada* este o operă de început."

*

Urmărind avatarurile operei lui Budai-Deleanu, parcurgînd din nou șirul întortocheat și nu lipsit de contradicții al interpretărilor, sentimentul este al unei reparații tîrzii și cu atît mai necesare.

După o editare tardivă, *Țiganiada* a fost, ce-i drept, tipărită în ediții succesive care, chiar dacă nu întotdeauna științific alcătuite, au impus-o conștiinței publicului. Cele mai multe din scrierile filologice și istorice ale marelui

[1] *Europeanul*, în *Luceafărul*, XII (1970), 7 febr., p. 1 și 7.
[2] *Universul baroc la Budai-Deleanu*, în *Luceafărul*, XIII (1970), 7 febr., p. 8.
[3] *Ion Budai-Deleanu și eposul comic*, Editura Dacia, Cluj, 1974.

Scanned with OKEN Scanner

cărturar sînt însă şi azi rămase în manuscris. Mult timp exegeza a rămas şi ea parţială, elementul critic exercitîndu-se îndeosebi asupra operei literare. Dacă limba poemelor lui Budai-Deleanu a fost cercetată amănunţit, cu rezultate notabile, despre opera lingvistică — rămasă o vreme în uitare — s-a scris relativ puţin. La fel despre opera istorică. În anii din urmă remarcabilele studii ale lui Ion Gheţie despre scrierile lingvistice, cercetările profesorului Pervain, monografia lui Mircea Vaida, studiul Ioanei Petrescu, dar mai ales sinteza datorată lui Ion Lungu vin să împlinească aceste goluri. Opera lui Budai-Deleanu a început să fie restituită, după criterii ştiinţifice, ferme, în exemplara ediţie a lui Florea Fugariu. Se înlătură astfel o prejudecată, la care a contribuit din plin clişeul comod al unor manuale şcolare, perpetuînd pînă în zilele noastre o ciudată „ierarhizare", după care opera lui Budai-Deleanu constituie un fel de „anexă literară" a Şcolii ardelene, menită să „ilustreze", să „exemplifice", dacă nu chiar să justifice prezenţa capitolului respectiv în manualul de istoria literaturii.

Nedreaptă şi neadevărată ipostază !

Dacă nu ni s-a păstrat nici o mărturie, nici o imagine a chipului lui Budai, dacă în splendidul grup statuar ridicat la Cluj-Napoca de Romulus Ladea întru cinstirea corifeilor Şcolii ardelene, Ion Budai-Deleanu rămîne marele absent, memoria vie a culturii noastre îl aşază la locul cuvenit între ceilalţi principi de lumină ai spiritualităţii româneşti.

RODICA CHIRIACESCU

Scanned with OKEN Scanner

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Din ampla bibliografie dedicată laborioasei activități a lui Ion Budai-Deleanu am încercat să selectăm în această antologie textele cele mai reprezentative, ilustrînd modul în care opera marelui cărturar s-a fixat în conștiința posterității.

Organizarea materialului a urmat, în general, cronologia apariților, evidențiind deschiderea în timp a exegezei spre o cuprindere cît mai completă atît a operei literare, cît și a scrierilor filologice și istorice ale lui Budai-Deleanu. Determinați de economia lucrării, am fost obligați în multe rînduri de a fragmenta textele antologate, oprindu-ne asupra acelor paragrafe pe care le-am considerat ilustrative pentru noi aspecte ale exegezei operei lui Ion Budai-Deleanu.

Ortografia textelor a fost adaptată normelor ortografice curente, păstrîndu-se însă particularități de limbă specifice autorilor sau epocii în care au apărut. Citatele din opera lui Budai-Deleanu au fost preluate conform textului reprodus de autorii studiilor respective.

R. C.

Scanned with OKEN Scanner

ÎN LOC DE PORTRET

Acest român, cutez a zice, era mai lingvist decît Klein, Şincai, Maior şi egal cu aceştia în istorie.

Al. PAPIU-ILARIAN

Ceea ce e frumos, înainte de toate, la Budai-Deleanu e strămutarea formei lui Ariosto în biata românească ardeleană de pe vremea aceea, trecerea de la graiul popei din biserică la strofa zeilor.

NICOLAE IORGA

Prin Budai-Deleanu cultura noastră stabileşte contacte cu istoriografia iluministă şi romantică europeană, prin care se ridică la o interpretare modernă.

POMPILIU TEODOR

Ţiganiada e o operă de luptător : textul şi comentariul se ajută reciproc şi ţintesc deopotrivă în duşman.

PAUL CORNEA

Scanned with OKEN Scanner

Marea sinteză artistică a clasicismului modelelor, a iluminismului şi a culturii populare a realizat-o autorul *Ţiganiadei*.

OVIDIU PAPADIMA

Primul mare creator român de literatură originală şi cel mai înaintat exponent al ideologiei naţionale iluministe româneşti.

ION LUNGU

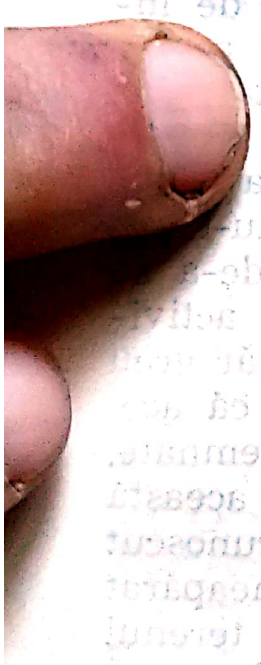

Scanned with OKEN Scanner

ARON DENSUȘIANU

O MUZĂ-CENUȘEREASĂ

I

Nu o dată s-a întîmplat că scrieri însemnate și chiar de cea mai mare valoare au fost mult timp neluate în seamă și chiar disprețuite, ca cenușereasa din poveste. Aceasta s-a întîmplat însă mai ales în timpurile de întunecime ale unui sau altui popor, în epoce de amorțire, unde spiritele cuprinse de lînceziă nu puteau să deschiză ochii în fața luminei. Dar ca asemenea lucruri să le vedem în zilele celei mai mari deșteptări a spiritelor, și chiar la un popor căruia nici inimicii nu-i pot denega o puternică dorință de-a se lumina și de-a se impune atențiunei popoarelor prin tendințele și activitatea sa pe terenul culturei : aceasta este în adevăr greu de esplicat și cu atît mai greu cînd vom vedea că acel popor nu numai că nu are prisos de scrieri însemnate, dar este chiar lipsit. Prin urmare de o parte această lipsă, de altă parte tendințele lui de a se face cunoscut cît mai curînd altor popoare luminate, trebuia neapărat să-l facă gelos de orice faptă îndeplinită pe terenul culturei, și cu atît mai vîrtos de-o scriere de valoare ce ar posedea-o. Un popor prin nimic nu se impune atențiunei mai curînd și mai temeinic, decît prin scrieri de valoare. Ci cu toată însemnătatea ce-o au asemeni scrieri pentru înălțarea unui popor în ochii altor popoare, cu toată sărăcia literaturii noastre, s-a întîmplat, faptă tristă și foarte curioasă, totodată, chiar la noi, ca operă însemnată, o adevărată Muză, să zacă ca cenușereasa după cuptori, neluată în seamă, disprețuită.

Poesia noastră literară, în adevăratul înțeles, apare pe la începutul acelui secol. Togmai pe atunci se în-

tîmplă că un poet de care nu știa nime că esistă, că muza i-a pus și lui un sărut pe frunte, scria în tăcerea mormîntului o poemă, cea mai voluminoasă, mai însemnată și mai originală totodată din epoca noastră de renaștere. Poetul a murit, pe la începutul deceniului al treilea din acest secol, în țară străină, și împreună cu osemintele lui acolo a remas și poema cu alte ale sale numeroase scrieri însemnate. Vreo cincizeci de ani nime n-a amintit numele lui, nime n-a știut că românii au în el un poet de valoare. Lui G. Asachi au să mulțămească umbra uitată a poetului, avem să-i mulțămim noi, că s-a scos din gura perirei poema dimpreună cu celelalte scrieri ale uitatului poet, cari toate zac azi în pulberea bibliotecei centrale din București, unite acum cu a Academiei române.

Acest scriitor, acest poet este Ion Budai-Deleanu [1] [...]

III

După ce am văzut cuprinsul poemei să intrăm în analiză mai amănuntă. Atît din prefața ce-o face autorul la poemă, cît și din poemă însuși vedem că el nu s-a apucat de lucru decît după o lungă pregătire. El a studiat operele cele mai însemnate nu numai ale epopeei comice vechi și nouă, dar și ale celei eroice. Din cele dintîi cunoaște *Bătaia broaștelor cu șoarecii*, atribuită lui Omer, *La secchia rapita* de Tassoni, *La pulcelle d'Orléans* a lui Voltaire; din cele eroice, *Iliada*, *Odiseia*, *Eneida*, *Gerusalemme liberata*, *Orlando furioso* și altele, și le cunoaște nu numai ca un cetitor de plăcere, ci și le-a asimilat, le-a consumat.

Pregătirea lui de limbă, studierea deprinderilor, caracterului, și peste tot a vieții elementului și stărei sociale, din care poetu-și ia personajele sale, și despre cari vom vorbi la locul său, rezultă aproape din fiecare strofă. Trebuie prin urmare să recunoaștem de la început că poetul, din punctul de vedere al pregătirei, al

[1] A se vedea mai de-aproape împărțirea ce-o face Papiu Ilarian în *Analele* Academiei române pe 1870, p. 105—116.

Scanned with OKEN Scanner

studiului artistic, s-a pus la înălțimea chiămărei sale. Singurul poet care, în epoca noastră de renaștere, îl vedem lucrînd în tăcere, necunoscut, dar serios, și cu o pregătire artistică, este uitatul poet al *Țiganiadei*. Poema lui este și cea mai voluminoasă și singura artistică din această epocă, în scurt singura poemă de adevărată valoare din epoca renașterii noastre. [...]

Subiectul lui nu este imaginar ca, de exemplu epopeile de animale: *Broaștele cu șoarecii* la greci, *Animali parlanti* de Casti la italieni, *Vulpoiul* la francezi și germani ș.a., din contră el este luat din viața omenească, iar, încît pentru români, l-a luat poetul togmai de-acolo de unde-și iă poporul cu preferință subiectele sale comice în povești, anecdote, satire, adică din viața țiganilor [...]. Ce subiect poate fi mai nimerit pentru o poemă eroică-comică, că togmai acela, care prin tradițiune și prin viață, este cunoscut ca atare, — *inimos și fricos* — este epitetul constant al țiganului, mai adaoge și cunoscuta țănțoșiă țigănească, și ai tot ce-ți trebuie pentru hora umorului. Deleanu a înțeles, nu se poate mai bine, toate acestea, cînd și-a luat țigani de subiect al umorului seu. Situații, moravuri, nuanțe, seau umbriri de limbă chiar, toate acestea le poate tăia oarecum din viu, trebuie numai, pe lîngă talentul natural, să adaoge cunoștința, arta. În scurt, subiectul este nu numai comic, dar în adevăr comic-eroic. Drept-aceea subiectul este totodată și național, încît adecă el este luat din împregiurările țerei noastre. Er-încît despre originalitate nici nu mai încape vorbă și ni se pare că cu drept cuvînt zice poetul că o asemenea materiă și în această formă nu se află tratată în nici o literatură. Încît pentru înțelesul de fond, poetul ne spune în prefață că poema „este plină de critică“ și că aceasta-i numai o alegoriă, și prin țigani se înțeleg și alții, cari togmai așa au făcut și fac togmai ca țiganii de atuncea. Poetul cunoaște deplin viața țiganilor precum și a nemților ungurești, pe cari asemenea i sfășiă cu satira sa. [...]

Talentul poetului se cunoaște nu numai din alegerea fericită a subiectului, dar mai mult încă din așezarea și dezvoltarea lui. El domină deplin, ca și un mare general mișcările oastei sale, toate evoluțiile ce se desfășoară

Scanned with OKEN Scanner

în doauesprezece cînturi. Ceea ce înalţă şi mai mult această calitate a poetului este dezvoltarea paralelă şi măeastra împletire a doauă acţiuni în fond deosebite, şi anume tabăra ţiganilor şi aventurile lui Becicherec [...]. Este cunoscut că acest mod de împletire a evoluţiunilor din o mare mişcare generală este al mai atrăgător şi totodată mai greu. El a fost aplicat cu cel mai mare succes de Ariosto în *Orlando furioso*. Prin această măiastră împletire a acţiunei Deleanu a introdus o fericită preschimbare de colori, de perspective şi de idei, care în lunga acţiune a totului desfătează, recreează pe cetitor şi-l face chiar să aştepte cu nerăbdare reînceperea naraţiunei ce poetul a întrerupt-o cu măiestrie, împletind altă acţiune nu mai puţin atrăgătoare. [...]

Toate aceste mari însuşiri înse nu şi-ar atinge ţinta cînd poetul nu ar mai poseda ca fond, forţă comică şi avuţie de idei, cea dintîi neapărată pentru caracterul special al poemei, a doua pentru a împlea cu material preţios şi variat volumul destul de mare al operei. Încît se atinge de forţa comică, Deleanu este nu numai cel mai puternic, ba chiar unicul în literatura noastră, dar totodată cel mai credincios şi original reprezentant al românului glumeţ şi muşcător. Umorul lui nu este ceva imitat, importat, palid, nefiresc, ci, precum subiectul, şi umorul şi satira lui sunt flori sau, dacă voiţi, urzici cu mirosul, coloarea, cu spinii şi veninul născut, crescut în pămîntul şi sub soarele nostru. Această *pămîntenie*, fie-mi permis a forma acest cuvînt nou căci cuvîntul originalitate nu esprimă de ajuns ce voi să zic, această pămîntenie, zic, răsare şi mai puternic cînd se încearcă omul să traducă opera în o altă limbă, căci este cu neputinţă a se strămuta, a se vărsa această pămîntenie în vasul unei alte limbi, fără să păleasca umorul şi să se apătoşeze veninul satirei. Această însuşire, cum vom vedea, s-a întărit şi s-a mai înălţat încă şi prin limbă. [...]

Ceea ce caracterizează pe Deleanu ca poet, este că el cel dintîi a înţeles marea însemnătate a mitologiei şi tradiţiunilor noastre naţionale pentru poesia română. Aceasta-l înalţă cu atît mai mult, căci pe acel timp, pe la începutul acestui secol, nu numai la noi, dar nici la

Scanned with OKEN Scanner

popoarele culte nu se deşteptase încă această atenţiune pentru tradiţiunile populare. [...]

Încît pentru caractere şi moravuri, în a căror dezvălire se arată adevărata putere a unui poet, după ce poetul nostru şi-a luat un subiect pămîntean, din vieaţa ţărei sale, după ce caracterele şi moravurile desfăşurate în poemă esistau nu numai pe timpul poetului, dar esistă şi astăzi sub ochii noştri ni s-ar părea la întîia vedere că poetul în asemenea împregiurări n-a avut să întîmpine nici o greutate, fiindcă caracterele şi moravurile esistînd deja, nu avea el să le creeze. Judecînd însе mai adînc chestiunea, togmai aceasta este situaţiunea cea mai periculoasă pentru poet — faţă cu publicul [...].

Poetul a triumfat în modul cel mai strălucit. Cel ce ceteşte *Tabăra ţiganilor*, chiar de nu ar cunoaşte pe ţigani, el de la început va simţi că se află, nu între umbrele, între figurile învăluite în ceaţă ale fanteziei unui poet, ci între oameni, în adevăr curioşi, dar din carne şi oase ca toţi oamenii, va simţi că vieaţa, ideile, vorba şi mişcările lor, în fine tot ce face vieaţa, este aşa fiindcă esistă, fiindcă sînt nişte fiinţe reale, ce aşa şi-au formato şi aşa trăiesc, şi poetul fericit le-a reflectat întogmai prin prisma geniului seu, nici n-a adaos, nici n-a lăsat nimic. Un străin care ar fi studiat *Ţiganiada*, fără să fie văzut vreodată vreun ţigan, şi apoi să-l duci într-o laie de ţigani fără să ştie el cine sînt, numaidecît îţi va spune, aceasta este lumea care am cetit-o în *Ţiganiada*! Acesta este adevăratul genîu ! [...]

IV

Nu putem încheia acest studiu fără a vorbi şi despre tehnica şi limba poemei. Poetul [...] şi-a scris opera în strofe de şese versuri, cele dintîi patru cu rima împletită alternat, cele din urmă doauă cu rimă împărechiată. Versul este endicasilabul italian, pentru greutatea lui însă în limba română, nu totdeauna riguros, căci variază între 10—12 silabe. Strofa, ca tot, este bine închegată, afară de foarte puţine cazuri, este viguroasă,

Scanned with OKEN Scanner

plină și avută ; aceasta-i servește cu atît spre mai mare laudă poetului, căci el și-a îngreuiat nespus de mult sarcina, aplicînd aproape esclusiv rima feminină. Din punctul de vedere al avuției rimei, mai ales în restrîngerea și rigurozitatea ce și-a impus-o, poetul *Țiganiadei* este în general cu mult superior poeților din epoca ulterioară, atît de săraci în rimă. [...]

Deacă vom judeca versul lui Deleanu, ca ritm și armonie, după gustul și urechea noastră moleșită de azi, fără îndoială că-l vom afla adeseori aspru, aceasta însă provine întîi, căci versul este străin și nu togmai acomodat geniului limbei române, încît el chiar și azi, cînd limba a devenit atît de flexibilă și lunecoasă, apare totuși aspru, a doaua, căci limba pe atunci nu ajunsese la luceala și vînjoșia de azi. Aceasta nu s-a întîmplat numai la noi. Versul lui Dante în *Divina Commedia* este nespus de aspru față cu al lui Ariosto și Tasso ; este un vers tăiat din granit față cu niște versuri împletite din flori. Cu toate acestea, cap-d-opera lui Dante, îmbrăcată în versul lui Tasso, și mai vîrtos în al lui Ariosto, ar fi azi tot atît de puțin *Divina Commedia*, cum poema lui Deleanu, îmbrăcată în versul nostru luciu și rece de acum, nu ar mai putea fi *Țiganiada* de azi, verde, viguroasă, plină de vieață și de spirit. [...] Prin simplitatea și asprimea versului poetul a putut concretiza ori sensibiliza perfect caracterul simplu, aspru, necult, chiar selbăticos al personagiilor sale, atît cînd el dezvoltă acțiunile lor, dar mai vîrtos, cînd aceste personagii vorbesc ele înseși. [...]

Nu mai puțin însemnată este *Țiganiada* ca limbă. Poetul cunoaște adînc atît limba cărților vechi, cît și graiul viu din toate provinciile române, și în special și chipul de a vorbi al țiganilor, care el a știut să-l aplice cu nespus efect în vorbirile și certele lor, imprimînd prin aceasta poemei sale și caracterelor din ea un colorit atît de viu, o verdeață atît de firească, încît cetitorul numaidecît se simte, nu între figuri, nu între păpuși, nu între umbrele fluturătoare ale fanteziei, ci între oameni vii. [...]

Tot de cunoștiința și adîncul simț al limbei se ține și alegerea numelor pentru persoanele principale din

Scanned with OKEN Scanner

poemă. Nu este nicidecum indiferent, cum ar crede cineva, ce nume se dă cutăror sau cutăror personagii din o poemă, mai ales cînd ele nu sînt consacrate prin istorie sau prin tradiţiune. Din crearea unor asemenea nume sau din alegerea lor, se cunoaşte simţul fin de limbă, adîncirea psihică a caracterului ce se pune în acţiune, în general al talentului şi măiestriei poetului. Aceasta este cu atît mai greu, căci nici nu există, nici nu se pot fixa regule din simpla cauză fiindcă aceasta este un simţ nespus de fin de limbă, şi o lucrare psihică atît de intimă şi particulară, încît, chiar pentru acela în al cărui suflet se petrece şi se îndeplineşte această lucrare, adecă a scriitorului, a poetului, rămîne un ce misterios, ce el însuşi nu poate să-şi lămurească, ci simte numai din combinaţiunea sunetelor din nume între sine şi apoi a acestor cu timbrul psihic ce voieşte să-l imprime caracterului, că între ele se stabileşte o armonie intimă, care mulţumeşte aspiraţiunea, idealul poetului, şi cutare nume apărînd învestit cu cutare caracter. [...]

Îndeplinirea acestui fenomen de simţ al limbei şi de lucrare oarecum misterioasă psihică pentru aromonizarea şi închegarea dintre nume şi caracter, s-a petrecut cu deplin succes în sufletul lui Deleanu, şi astfeli numele eroilor săi, ca Tandaler, Guliman, Corcodel, Parpangel, Parnavel, sunt nu se poate mai nimerite, resărind împrumutat oarecum numele din caracter şi caracterul din nume, şi, ca formă etnică, fiind într-adevăr toate nume proprii elementului etnic pentru care se aplică. [...]

[*Cercetări literare*, Iaşi, 1887, p. 245 ş.u.]

NICOLAE IORGA

EPOCA LUI PETRU MAIOR

La 1837, cînd, din Rzezow, Ludovic Lewandowski, ginerele lui Budai, negocia cu Asachi, autorul *Fundamentelor* şi al dicţionarului nu mai trăia. Era vorba

Scanned with OKEN Scanner

încă de pe atunci ca manuscriptele lui să fie aduse în țară, dar planul se realiză numai, tîrziu de tot, la 1868 [1].

Vom vorbi aiurea de meritele, pe nedrept trecute cu vederea — sau aproape —, pe cari și le-a cîștigat Budai ca poet. Filologul nu interesează aici.

Și în scrierile sale de gramatică sau lexicografie, fostul psalt de la Sf. Barbara, dușmanul lui Bob, consilierul de tribunal galițian, se arată o inteligență de prima ordine, un spirit care unește lărgimea vederilor cu seriozitatea răbdătoare a execuției.

Dicționarul său trebuia să fie mult mai mare și mai însemnat decît acel ce ni s-a păstrat în formă definitivă. Între hîrtiile lui se află o sumă de foi risipite cari arată că planul originar fusese acela de a scrie un dicționar poliglot monumental: român-latin-german-elin-italian și francez. Neavînd timpul trebuitor pentru a-l compune și neprevăzînd că va veni o epocă din viața sa cînd îl va avea, Budai fu silit să se mărginească la prelucrarea unui simplu dicționar german-român și român-german, acel *„Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, alcătuit de Ioane Budai, chesaro-crăescu sfetnicu la județul nemeșilor în Liov", pentru cari căpăta încuviințarea cenzurei la 1818.

Acest dicționar, redus chiar, e însă mult mai mult decît un simplu dicționar. Îl preced două prefețe: una nemțească, alta românească și o foarte lungă introducere istorică, de cea mai mare însemnătate. Urmează liste de cuvinte după origine, întîia orientare în derivația, în naționalitatea cuvintelor ce compun limba noastră. În acest program al activității filologice ce trebuia să desfășure mai tîrziu pe terenul filologiei române [2], latinistul înfocat nu se sfiește a vorbi de cuvinte de origine slavă, greacă, ungurească, albaneză etc. Mai e apoi o dizertație despre alfabet, la sfîrșitul lexiconului.

[1] Cf. *Uricariul*, XIX, p. 311, p. 490—1, și Papiu în *Archivu*, p. 703—4. Lucia Protopopescu, născută Caracostea, a găsit de curînd la Viena o sumă de acte nouă privitoare la Budai.

[2] Astfel judecă și Gaster, în *Gesch. der rum. Litt.*, p. 376—7, unde se analizează pe larg manuscriptul.

Gramatica lui Budai, cari nici ea nu s-a tipărit, e alcătuită în românește și în latinește, la Liov, în 1812, înaintea dicționarului de cari am vorbit. În forma românească se cheamă *Temeiurile gramaticii românești* sau *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*, dar aceasta era numai o formă pregătitoare, căci el voia să-și publice opera în limba latină, ca *Fundamenta grammatices linguae romaenicae*. El ținea la acest nume de *lingua romaenica* și respingea pe acela de limbă daco-romană, pe cari „unii" l-au adoptat „cu destulă ușurință". Nu mai sînt acum nici daci, nici romani; un nou popor s-a format, și după numele lui, de români, românească trebuie să se cheme limba nouă pe cari el o vorbește. Și aici, recunoscîndu-se limba așa cum este, se menționează fără sfială elementele străine ce au intrat în formarea ei, cuvintele de proveniență slavă, unguréască, nemțească, albaneză, cele de origine nesigură. Dar, cu toate aceste numeroase infiltrații, de înlăturarea cărora nu ni se vorbește nimic aice, baza rămîne totuși latina, nu latina literară, ci latina soldaților și plugarilor, latina vulgară, cari a fost un timp, zice Budai, limba „romană" a evului mediu, la începuturile lui. Dar „romanii începură a vorbi barbar și barbarii prinseră să vorbească roman". Atunci „depravări" specifice dădură naștere deosebitelor limbi moderne, între cari se numără și cea românească.

Dar să nu credem că Budai chiar pune pe aceeași treaptă elementul lexical nelatin cu cel temeinic moștenit de la străbuni, și face bine că nu-l pune astfel. Cele mai multe vorbe slave, crede el, au venit în tovărășia buchilor sau în bagajele vlădicilor de alt neam. Ele se pot suplini, sînt cuvinte de variație pentru idei, nu cuvinte unice, esențiale, neapărate.

De la Clain și Șincai nimeni dintre români nu exprimase mai multe idei nouă asupra limbii românești decît acest funcționar judecătoresc. Și, nu numai că erau multe idei nouă, dar erau idei drepte, idei fecunde, pe cari nu le putem prețui azi îndeajuns, pentru că ceea ce era atunci o îndrumare, o prevestire, e acuma un punct cîștigat pentru știință. Fără îndoială că Budai avea dreptul să vorbească puțin respectuos de încercările mai slabe

Scanned with OKEN Scanner

ce precedase pe ale lui ; după a lui Văcărescu, spune el, în adevăr, au ieşit „mai multe gramatici, dar, fără supărare, afară de silinţi lăudabile în profitul limbii naţionale, abia de vor fi adus vreun folos".

Scopul din urmă al tuturor acestor consideraţii e să explice, să îndreptăţească un nou sistem ortografic cu litere latine, singurele ce se pot admite. Noua ortografie i se pare lui că este „cea mai potrivită cu firea limbii", dar părerea aceasta nu i-o putem împărtăşi nici într-un chip. Dintre toate seamănă mai bine cu ortografia de mai tîrziu, dar o întrece cu mult. E extrem de burlescă, şi e păcat că atîtea idei bune duc la această caricatură ortografică. Ce nu găsim aici ? *Qu* a lui Clain şi Şincai, *u* mut, acest mut incomod, cari a rezistat atît de mult încercărilor de a-l da afară, *ă* pentru *a* din ortografia *Elementelor*, *si* pentru *ş*, tot de acolo, suprimarea diftongilor *ea* şi *oa*, indicarea lor printr-un accent, ca în sistemele lui Tempea şi lui Marchi, inovaţii personale ca *ei* pentru *i* accentuat... Iată ca exemplu o frază cari spune mai mult, şi condamnă mai mult, decît toate deslușirile şi argumentările : „De quánto a dére prelécţii în Blasiu şi a feire honorátu séu cucereitu de tóta eparhia Ardélului". Din cînd în cînd, are cineva aşa o vagă presimţire că e româneşte ! [1] [...]

[*Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1668—1821)*, 2 vol., Bucureşti, 1901 ; ed. a II-a, revăzută şi larg întregită, Bucureşti, 1928. Fragmentul este reprodus după ed. îngrijită de Barbu Theodorescu, Bucureşti, 1969, p. 247—248.]

SPIRIT FILOSOFIC ŞI MODĂ POETICĂ ÎN APUS

Trebuie să recunoaştem că în toată Ungaria din vremea aceea şi în toată Austria vecină era în această epocă aceeaşi puternică tendinţă către erudiţie, către filologie şi istorie, pe care o regăsim şi la cei trei şefi ai Şcolii

[1] Pentru ortografia lui Budai, v. judecata lui Cipariu, în *Principia*, p. 322 şi urm.

Scanned with OKEN Scanner

ardelene : călugărașul Samuil Micu, boierul făgărășean Gheorghe Șincai, și acel care vine mai tîrziu, cu o valoare științifică, filologică și istorică, mai pronunțată, Petru Maior. Tustrei fac parte din școala erudită germano-ungurească de pe acea vreme, școală și ea formată supt influența, depărtată și indirectă, a erudiției franceze, a spiritului benedictinilor francezi de la Saint Maur, trecuți prin Germania lui Leibnitz, care, pe la începutul secolului al XVIII-lea, încearcă să dezvolte, nu istoria poporului german, ci istoria Sfîntului Imperiu roman de nație germanică. Toți acești ardeleni sînt trecuți prin școlile Occidentului : din Ardealul lor, din școlile lor de la Blaj, la Sîmbăta Mare... la Viena sau la Roma. Și în școlile acestea de piariști, de iezuiți, ei întîlneau înainte de toate erudiția. O erudiție răbdătoare, cu adunare și clasificare de documente, cu analiza critică a acestor documente.

Școala ardeleană a făcut aceasta, dar *atît*. Nu se poate, urmărind dezvoltarea ideii românești, a simțului național la români, să nu ne închinăm înaintea acestor oameni, crescuți în împrejurări atît de vitrege, adevărați martiri ai unor osteneli consacrate înainte de toate deșteptării poporului lor. [...]

Toate acestea sînt adevărate, dar ei se află în curentul acela occidental numai supt spiritul erudiției ; nu i-ar fi trecut nimănuia dintre dînșii prin minte să culeagă povești, să scrie cîntece, să-și însemne amintiri. Literatura lor este o literatură de idei și de luptă ; curentul lor este închis între cei patru pereți ai unei biblioteci, și toate lucrurile acestea miroasă a praf, se confundă în cenușiul acelei învățături mîncate de molii pe care a cunoscut-o și a iubit-o secolul al XVIII-lea occidental. [...]

Unul singur a scăpat din această încătușare, cineva pe care unii și-l închipuie că l-au descoperit abia acum, pe cînd poemul lui a fost tipărit încă în vechea revistă ieșană *Buciumul român* cu aproape un veac în urmă. Este vorba de Budai-Deleanu. Nu a fost niciodată necunoscut și niciodată neapreciat. Este dealtfel imposibil să se atingă cineva de dînsul, de *Țiganiada* lui, sau de

Scanned with OKEN Scanner

cealaltă poemă, cu mai puţină importanţă, *Cei Trei Viteji*, fără a vedea că aici e altă ţesătură şi alt spirit. Budai-Deleanu a cunoscut literatura italiană. Şi iată de ce. Viena era un oraş francez, era capitala franceză a sud-estului Europei, dar în acelaşi timp şi o capitală italiană. Nu poate spune cineva îndeajuns cît de mult a trăit Italia în Viena acestui secol. [...]

Influenţa ei se exercită deci asupra unei jumătăţi din Italia şi asupra jumătăţii celei mai intelectuale din peninsulă. Între Milano, cu cît a rămas austriac, şi între Viena, cu cît a păstrat italian, este o perfectă asemănare. Şi, atuncea, a sta în societatea aceasta austriacă însemna că trebuie neapărat să te iniţiezi în italianism, dar nu în italianism de Padova, ci în nodul italianism care este „filosofic", care este satiră, plină de suflu luptător.

Ceea ce ni place în *Ţiganiada* lui Budai-Deleanu, — legendă nu prea inspirată, trebuie să o spunem, partea istorică nu prea cu haz, expunere de la o bucată de vreme plictiseala, incidente care nu dovedesc o mare imaginaţie, căci poetul român nu are geniul, creator în domeniul inspiraţiei, al modelului, care e Ariosto, — este altceva, şi acesta luat din Italia. Acum în urmă d. Caracostea a căutat să arate ce a împrumutat Asachi de la literatura clasică. Sigur, a împrumutat foarte mult şi dacă mai caută cineva la el şi alte influenţe din literatura occidentală sigur o să mai găsească. Dar cu aceasta Asachi nu scade. Nici Asachi, nici, pentru acelaşi motiv, Budai-Deleanu, pentru că însemnătatea lor stă *într-o nouă plămădire poetică a limbii româneşti, în încătuşarea ei în ritmuri nouă*. Ceea ce este frumos, înainte de toate, la Budai-Deleanu este *strămutarea formei lui Ariosto în biata românească ardeleană de pe vremea aceia, trecerea de la graiul popei din biserică la strofa zeilor.*

[Reprodus din *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 128—131.]

Scanned with OKEN Scanner

I. BUDAI DELEANU

Pe cînd în mediul înecat de orientalism răsunau asemenea îngînări stîngace şi suspine monotone prin care vorbia mai mult sensualismul decît simţirea înnobilată, cu strecurări din cînd în cînd de accente făcîndu-ne să ne gîndim la poesia autentică, în altă parte un scriitor puţin cunoscut de contemporanii săi şi cu predispoziţiuni care-i îndreptau munca şi în alte direcţiuni purta în mintea lui planul unei alcătuiri poetice cum nimănui dintre ai noştri nu-i trecuse prin gînd. Scriitorului acestuia, trăind retras, dar împărtăşindu-se în singurătatea lui din comorile literaturilor clasice de care ştia că nu trebuie să rămînă străin pentru cultivarea talentului său — era, într-adevăr, dintre cei bine înzestraţi — numai tîrziu, foarte tîrziu, după moartea lui, i s-a făcut dreptatea de a i se recunoaşte locul care i se cuvenea în literatura noastră şi atunci s-a aflat că-i zicea Ioan Budai Deleanu. [...]

Chiar aceia — puţini — care au cunoscut activitatea lui Budai Deleanu, pe cînd trăia, precum şi mai în urmă, au preţuit în el pe cercetătorul limbei noastre, pe filologul, şi nu ştiau că dînsul ne lăsase o operă poetică ce e unică în felul ei în literatura noastră de acum un secol, o creaţiune viguroasă care consacră pe cineva deodată ca scriitor. Numai pe la 1870, mulţumită lui Papiu Ilarian, s-a ajuns să se ştie că Budai Deleanu scrisese, pentru a „forma şi a introduce un gust nou de poezie românească", un poem, *Ţiganiada,* a cărui valoare dealtfel nici cel care îl amintia nu pare să o fi înţeles pentru că în înşirarea manuscriselor rămase de la scriitorul ardelean numai la sfîrşit vorbia de acest poem, observînd că era aproape să uite menţionarea lui (*Archivul,* 708 ; cf. *Anal. Acad. Rom.,* seria I, III, 114). După această primă semnalare au trecut mai mulţi ani pînă ce *Ţiganiada* a fost tipărită de Teodor Codrescu *(Buciu-*

Scanned with OKEN Scanner

mul român, 1875, 541 ; 1877, 17 urm.), dar nici atunci nu a fost luată în samă cum s-ar fi cuvenit. Critica noastră a ignorat-o cu desăvîrșire pînă ce un studiu publicat de Aron Densușianu *(Cercetări literare*, 229, urm.) a venit să arate cît de nedreptățit fusese autorul acestui poem.

Dacă *Țiganiada* a ajuns astfel să fie cunoscută și apreţiană o altă compunere a lui Budai-Deleanu așteaptă încă să vadă lumina zilei. Printre manuscrisele lui s-a păstrat un poem, *Trei viteji*, rămas neterminat, care e scris în același spirit ca *Țiganiada* și nu pare să fie mai prejos de aceasta, așa că publicarea lui ar fi bine venită și ar ajuta la fixarea definitivă a talentului poetic cu care era înzestrat acest scriitor al Ardealului (un scurt fragment din *Trei viteji* s-a tipărit în *Rev. crit.-lit.*, IV, 23).

Cunoscător al operelor din literaturile străine reprezentînd genul spre care îl duceau predispoziţiile sale, citind pe Homer, Virgil, Tasso, Ariosto, Cervantes și chiar pe Tassoni și Voltaire, nu dintr-o curiozitate ușoară îndreptată la întîmplare, ci pentru a pătrunde spiritul lor, a trăi printre ei cu tot sufletul și a căuta orientări pentru o operă proprie, Budai Deleanu a scris *Țiganiada* cu gîndul de a înzestra literatura noastră cu ceva nou și de a fixa unele aspecte ale vieţii de la noi care i se păreau caracteristice. [...]

Dacă unitatea suferă uneori din cauza multor adausuri, a trecerilor repezi de la o temă la alta, urzeala lui reiese destul de limpede și deslușim în ea nu numai tendinţa de a satiriza pe ţigani și pe nemeși, ci de a face să treacă pe dinaintea ochilor noștri și alte chipuri, cum și anume aspecte ale vieţii noastre, pentru că după cum spune singur Budai Deleanu în cuvintele pe care le-a pus în fruntea poemului, povestirea lui „de șagă însă... semănată cu oareșicare gînduri serioase“ este o alegorie „și prin ţigani se înţeleg și alţii carii tocma așa au făcut și fac ca și ţiganii de atuncea“. Așezînd acţiunea în vremea lui Vlad-Ţepeș, scopul lui Budai Deleanu a fost să preamărească faptele strămoșilor, să ne

Scanned with OKEN Scanner

înfăţişeze — cum spune aşa de plastic — „cărunta vechime cinstită“ şi, prin antiteză, să arate coborîrea vieţii noastre, rătăcirea sufletelor în timpurile mai nouă, şi cu deosebire pe cînd trăia dînsul. Ceva, prin urmare, ce vesteşte satirele lui Eminescu. Apropierea între ce au scris şi unul şi celălalt ne vine de la sine în minte cînd cetim :

Alta era junia română
Pe vremea lui Vlad Vodă ce frînsă
Tabăra lui Mohamed păgînă
Cu virtutea şi în bătaia adînsă.
Dar au pierit acea voinicie :
Şi tu gemi, supusă Muntenie !...

Hei, ticăloasă Ţară munteană,
Unde-ţi e vitejia mărită,
A sloboziei tale sprijoană ?
Cum ai rămas aşa de ovilită,
Cînd te vei ridica din ţărînă,
Cine-ţi va da scutitoare mînă ? [...]

Au doară cea moale de acu junie
Ce nu au învăţat alta nimică
Făr-a vina după libovie,
A măiestri gîlceavă şi intrică,
A trîndăvi pe divan cu lene
Şi a căsca gurile prin dughene ?

Săgeţile lui trec agere, atingînd pe unii şi pe alţii — fie ei chiar cei mai de sus, pe care-i înfăţişează astfel :

Spuneţi mie rogu-vă ce greutate
Are un Vodă ? Eu voi dosvolbi-o.
Întîiu doarme ca şi noi pe spate
Sau cum vrea, pîn' ce se face zio,
Apoi, sculîndu-se, bea şi mîncă
Sau îşi razimă capul în brîncă,

fie boierii care :

Toată ziua cu ciubucu-n gură
Pe divan stîrvesc...

Scanned with OKEN Scanner

fie feţele bisericeşti despre care spune :

Popa vinde darurile sfinte
Pentru gălbănaşi, iar patriarhul
Din Vizanţ le cumpără 'nainte
Din episcop pînă la eclisiarhul...

Papistaşi.....
Ca nişte mascuri bine îmbuibaţi.

Caracterizările bine prinse, redate în linii vii, arată spirit remarcabil de observaţie şi pricepere în alegerea expresiilor care fixează figurile şi situaţiile. În tot poemul său Budai Deleanu dă dovada că era un adînc cunoscător al oamenilor şi impresiile pe care le culegea din stările de la noi ştia să le transforme în valori literare. Pe lîngă însuşiri fireşti se vede şi cultura de scriitor cîştigată prin adîncirea operelor clasice, aşa că avem o pildă concretă de ce ar fi putut îmbogăţi literatura noastră dacă mişcarea inaugurată de latinişti ar fi fost lăsată — cum spuneam în altă parte — să se dezvolte în toată amplitudinea ei şi ar fi fost condusă de înalte preocupări literare.

La Budai Deleanu găsim însă şi altceva ce-i dă o notă de superioritate faţă de alţi scriitori din vremea lui. Dînsul nu a rămas străin nici de ce era al nostru exprimat în literatura populară — adevărata literatură de acest fel, nu prelungirile ei sarbede ori parodiile. De mai multe ori îl vedem amintind „cîntecele, basmele ţărăneşti“ din care spune că a luat unele elemente. Inspiraţia clasică întîlnindu-se cu ce era al nostru, ieşit din sufletul poporului, şi contopindu-se într-un tot fără să facă impresia de ceva artificial — iată o noutate la care nici un alt scriitor de ai noştri nu se gîndise pînă la Budai Deleanu.

Şi — calitate tot aşa de remarcabilă a acestui poet multă vreme nesocotit — limba în care şi-a scris el poemul e plină de vigoare, expresivă, bogată, turnată se vede din grija de a nu rămînea la ce e prea obişnuit, prea fără relief. Chiar în întocmirea versurilor, pe care spune că le-a alcătuit „după gustul italienesc“, Budai Deleanu arată de obicei o îndemînare ce surprinde în

Scanned with OKEN Scanner

lipsa, acum o sută de ani, a unei tradiţii literare în această direcţiune. Sînt desigur stîngăcii, întîlnim fraze colţuroase, expresii aspre, dar acestea se pierd, oricum, în faţa celor care răsar bine alese, plastice şi chiar armonios alăturate. Limba în care e scrisă *Ţiganiada* arată şi ea varietatea de izvoare care i-a servit lui Budai Deleanu la închegarea poemului său. Dîndu-şi samă de sărăcia, de „neajungerea" limbii noastre în unele privinţe, a introdus multe cuvinte latine, italiene şi chiar franceze — Budai Deleanu e printre rarii ardeleni care au cunoscut limba şi literatura franceză ; punînd într-un loc cuvîntul *sincer*, după ce spune că e „latinesc" explică pentru ce a recurs la el : „fiindcă limba românească nu are nici un cuvînt asemenea, care să aibă aceeaşi noimă" ; în altă parte, întrebuinţînd neologismul *intrigă* îl justifică observînd că e „cuvînt obicinuit mai la toate limbile politicite evropieneşti". Din graiul poporului, şi în special acela care-i era bine cunoscut din locul lui de naştere, ţinutul Hunedoarei, a introdus de asemenea multe expresiuni pe care dînsul le numeşte „umilite", dispreţuite de alţii, dar care lui i se păreau demne de ţinut în samă şi de adoptat în limba literară. Pe lîngă acestea întîlnim cîteva formaţiuni proprii, bine nuanţate uneori, aşa că vedem la Budai Deleanu preocuparea de a scrie într-o limbă cît mai bogată.

Poetul a fost ajutat aici de filolog, pentru că, într-adevăr, Budai Deleanu s-a ocupat şi cu studiile asupra limbei, dar partea aceasta din activitatea sa ne este puţin cunoscută, deoarece manuscrisele lui filologice, afară de cîteva fragmente, au rămas netipărite. Scriind *Temeiurile gramaticei româneşti* şi *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticei româneşti*, pe care avea să le prefacă în latineşte, *Fundamenta grammatices linguae romaenicae* (1812) şi proiectînd o vastă operă lexicografică din care ne-a rămas însă numai o parte (v. Cipariu, *Archivu*, 706 ; *Principia*, 322 ; *Anal. Ac. rom.*, s. I, t. III, 106 ; Şincai, pref. la *Elementa*, ed. 1805), Budai Deleanu a căutat şi el să pună în evidenţă latinitatea limbei noastre şi să aducă părerile lui în problemele care preocupau pe ceilalţi învăţaţi transilvăneni. Apropiindu-se în unele puncte mai mult de Petru Maior — cînd

Scanned with OKEN Scanner

susţine, de pildă, că în derivarea limbei române trebuie să se ia ca punct de plecare latina vulgară — şi urmînd curentul de latinizare care l-a dus şi pe dînsul la exagerări care nu puteau fi adoptate, Budai Deleanu aduce totuşi în această parte a activităţii lui o notă personală în care recunoaştem un spirit de cercetare ce căuta să adîncească tot mai mult faptele. [...]

[Reprodus din vol. *Literatura română modernă*, ed. IV, Bucureşti, 1925, p. 11—27 şi 96—109.]

PERPESSICIUS

[TREI VITEJI]

Amatorul de poezie — şi mai puţin istoricul literar — va fi surprins, de bună seamă, să nu întîlnească numele lui Budai Deleanu în salba de barzi pe care Eminescu îi glorifică, raportaţi mai ales la scriitorii contemporani, în *Epigonii:* „voi credeaţi în scrisul vostru, noi nu credem în nimic". Din lunga procesiune începînd cu Cichindeal „gură de aur", şi sfîrşind cu „veselul" Alecsandri, unul din stîlpii acelor zile de aur a scripturilor române lipseşte. Şi fără de exagerare unul din cei mai originali, mai merituoşi şi mai conştienţi de marea lor faptă poetică. Puţină cronologie, însă, pune lucrurile la punct. Budai Deleanu e relevat publicului românesc în 1870 de către Papiu Ilarian, iar opera sa de căpetenie, în forma cea mai desăvîrşită (vom lămuri acest punct obscur de estetică literară prin compararea celor două variante), *Ţiganiada,* e tipărită pentru prima oară în 1875 şi 1877, în *Buciumul român* al lui Teodor Codrescu. „Epigonii" sunt din 1870, deci anterior apariţiunii, în piaţa literelor româneşti, acestei „muze-cenuşărese" cum aşa de plastic a numit-o Aron Densuşianu. Deci îndoială nu poate fi. Amatorul de poezie poate fi liniştit. Dar după aceea, în timpul ziaristicei de la *Curierul de Iaşi* şi mai tîrziu, să nu se fi sesizat oare niciodată Eminescu, el, căruia nu-i scăpa nimic din manifestaţiunile culturale

Scanned with OKEN Scanner

și ale cărui cronici dramatice sau considerațiuni de critică literară ni-l arată ca pe unul din întîiele spirite luminate ale Moldovei de atunci? Am răsfoit cu o avidă curiozitate, dar mult prea fugar, paginile în care astfel de mărturie ar fi putut fi cuprinsă. N-am aflat nimic. Dar pentru ce, veți spune, era nevoie ca Eminescu să consemneze apariținea *Țiganiadei?* Ipoteza aceasta să nu fie un exces de fantezie critică și din aceeași familie cu regretul că Budai Deleanu nu figurează între glorioșii bătrîni ai poeziei românești, cînd o simplă corecțiune cronologică lămurește totul? Poate că da — poate că nu. Deoarece, dacă este în decursul istoriei noastre literare, înainte de Eminescu, un scriitor cu adevărat „epocal", a cărui operă să anticipeze, ca și în cazul *Sărmanului Dionis*, ambiția contemporană cu el, apoi acela este — și întru aceasta d-l Mihail Dragomirescu are deplină dreptate — Ion Budai Deleanu.

Vasta lui cultură clasică, simțul de critică socială și istorică, fuziunea măiastră între elementele subiective, etnice, altoite pe teme din marii rapsozi ai literaturii universale — procedeu care tocmai îl apropie de dînșii — toate aceste însușiri vorbesc de un Budai Deleanu excepțional întru totul, pentru vremea lui. „Sfetnicul chesaro-crăesc" de pe lîngă tribunalul din Lemberg, după studii de specialitate la Blaj și Viena, a trăit o bună parte din viață în acest din urmă oraș, mediu prielnic dezvoltării însușirilor sale epico-satirice. D-l Bogdan Duică a reconstituit, într-un studiu destul de timpuriu, dar totuși poate cel mai decisiv, pînă astăzi, asupra influențelor germane în *Țiganiada*, a reconstituit atmosfera iosefinistă, de libertate și criticism, pe care Budai Deleanu a trăit-o la Viena și a stăruit îndelung asupra operei poetului vienez Blumauer în care, pentru atîtea puncte din *Țiganiada*, a aflat adevărate izvoare. Travestirea lui Eneas a fost încă unul din modelele lui Budai Deleanu. Dar curtea din Viena era, pe vremea lui Iosef, gazda de preț a literaturii italiene. Metastasio, din care Budai Deleanu silabisește cîteva pagini de traducere, din „Temistocle", și care fusese dintre favoriții Vienei, i-a fost poate, printre primii inițiatori. Cum însă, darurile de creație originală își cereau dreptul la lumină, Budai Deleanu n-a zăbovit în traduceri, dar din

Scanned with OKEN Scanner

modelele literaturei epico-satirice italiene, un Tasso, Ariosto, Tassoni şi Casti, între alţii, dar cei mai de seamă, a aflat, dimpreună cu confruntarea literaturii franceze, îndeosebi Voltaire, destule sugestii pentru efortul excepţional, nu numai pentru vremurile acelea, realizat în *Ţiganiada*. Că scriitorii din Ardeal au beneficiat, totdeauna şi-n mai largă măsură decît cei din Regat, de lecţiile literaturii clasice, nu se datoreşte decît unei fericite conjuncturi de istorie culturală. Vasile Aron, ale cărui poeme cu iz popular Budai Deleanu le aprecia la justa lor, minimă, valoare, tradusese şi dînsul din *Eneida* lui Virgil, iar în compunerea poemului său *Patima şi moartea Mîntuitorului* nu neglijase să cetească *Messiada* lui Klopstock.

Or, tocmai aici începe marea deosebire. Pornit din aceleaşi împrejurări culturale, trăind aceeaşi atmosferă de preparaţie a revoluţiei franceze, Budai Deleanu, graţie culturii excepţionale, dar mai ales acelei predestinări a marelui creator a fuzionat toate elementele dispersate pe care i le punea la îndemînă şi epoca şi istoria şi vasta lui cultură — şi s-a dovedit a fi fost tuturora, dominator de rasă — într-o poemă de proporţii, de artă, chiar de rafinament (oricît termenul ar părea impropriu) : *Ţiganiada*. Nu este locul indicat a intra într-o amănunţire a acestor zise, care au început, dealtminteri, spre marea bucurie a amatorului de poezie, să-şi facă drum în conştiinţa publică. Cetitorul se poate documenta în foarte preţioasele studii ale d-lor : Bogdan Duică pentru influenţa germană ; C. Radu şi Gh. Cardaş pentru literatura italiană şi Mihail Dragomirescu pentru înalta semnificaţie estetică a *Ţiganiadei*. Şi atunci : a cunoscut sau nu Eminescu acest „poemation eroi-comic“ în care fantezie, cultură, premărirea timpurilor vitejeşti şi virtuţilor trecutului, vervă lexicală şi metrică, măiestrie prozodică îşi dau întîlnire într-o aşa de desăvîrşită uniune ? Şi dacă a luat cunoştinţă de dînsul este cu putinţă să nu existe o mărturie a acestei întîlniri şi o probă a admiraţiei pe care Sărmanul Dionis va fi trebuit, cu siguranţă, să o încerce pentru o revelaţie aşa de neaşteptată ? Să nu uităm că Eminescu din 1870, de pe vremea *Epigonilor*, pentru care cea mai de preţ roză din ghirlanda de glorii

Scanned with OKEN Scanner

ale trecutului era Alecsandri, nu pregeta să aducă în judecata teatrului comic al bardului de la Mircești serioase obiecțiuni și rezerve fundamentale. Cu cît mai mult ar fi exultat, prin urmare, cînd ar fi făcut cunoștința acestei desăvîrșite lucrări comice, — ca inspirație și ca abilitate tehnică — pe nume *Țiganiada*. Dacă este un scriitor care recheamă prin antiteză, mai viu în minte, versurile „epigonilor" apoi este Budai Deleanu. Și iată ne vin în minte cîteva rînduri, datînd tot din vremea „epigonilor", însemnări în proză, un fel de profesiune de credință a poetului nostru căruia poeții trecutului îi dau impresia „unei camere bine încălzită" iar cei moderni, recte contimporani cu dînsul, îi fac impresia „unui privaz cu alt portret și unui portret cu alt privaz". Și imaginea finală : „o ramură de nuc din care crescut pe jumătate ai vrea să cultivi un stejar pe cînd numai din disoluționarea acelei ramuri în pămînt se pot trage atome constitutive și pentru stejar" — cine altul decît Budai Deleanu o recheamă mai violent, în amintire ? [...]

Astăzi, după editarea variantei a doua din *Țiganiada* și a celor *Trei viteji* — operă de merit a d-lui Gh. Cardaș — se poate privi cu mai multă certitudine în laboratorul de creație al lui Budai Deleanu. La fel cu Dosoftei, a cărui psaltire în versuri se preparase într-o tălmăcire în proză (Dosoftei ale cărui opere Budai Deleanu le cunoscuse, cum reiese și din notele lui, dar și din numeroase elemente de versificație dosofteiană), autorul *Țiganiadei* a cunoscut truda îndelungată a variantelor, îndoielile și goanele pe la subiecte, dintre cari al celor *Trei viteji* e unul, pînă cînd a izbutit să dea perfecta, bine închegata și mai ales unitara în stil, redacțiune a *Țiganiadei*, tipărită în *Buciumul român* aceea care s-a vulgarizat, de altminteri și singura care a intrat în conștiința cetitorilor.

Or, tocmai aici se așază o interesantă problemă de expertiză estetică. D-l Gh. Cardaș în prefața variantei din *Țiganiada* tipărită de d-sa în 1925 cît și-n prefața a *Trei viteji* susține, într-o argumentare bazată mai mult pe prezumții cronologice, că poate ierarhiza cele trei poeme ale lui Budai Deleanu în ordinea următoare : întîi *Țiganiada* editată de d-sa, apoi aceea a lui Codrescu, din *Buciumul român*, vulgarizată prin mai multe reeditări și

Scanned with OKEN Scanner

în urmă poemul neterminat *Trei viteji*. În afară de simetria materialului ultimului poem, cea mai importantă secţiune din *Trei viteji* e aceea a lui Beşcherec Iştoc a cărui poveste, cum însuşi d-l Gh. Cardaş notează în prefaţă, este epuizată în *Ţiganiada*, ediţia *Buciumul* şi care din *Ţiganiada* editată de d-sa lipseşte. Şi cum din primele versuri, în invocarea către muză, poetul aminteşte să fi cîntat „bătaia ţiganilor", d-l Cardaş presupune că Budai Deleanu a scos pe Beşcherec din varianta pe care d-sa o crede întîia, a *Ţiganiadei* (ed. *Buciumul)* şi i-a dat corp de sine, în poemul celor trei viteji, iar ce a rămas din întîia variantă, minus episodul Beşcherec, a trecut în a doua variantă, aceea editată de d-sa şi despre care socoteşte să fie cea mai de preţ, mai recentă în dată deoarece e mai artistică. Numai că în argumentarea sa, greutatea cea mare cade pe chestiunea episodismului. Este şi problema dezbătută de d-l Mihail Dragomirescu : pentru că varianta a doua nu cuprinde pe Beşcherec e superioară, linia compoziţiei fiind mai degajată. Or, aici intervine şi exemplul literaturilor universale, dar şi ceea ce credea însuşi Budai Deleanu despre episodism. În epistola închinătoare către Mitru Perea (alias Petru Maior) din ediţia *Buciumul român* se află un pasaj concludent : „Cît priveşte istoria lui Becicherec aceasta am vîrît-o eu aici ca şi un episod, vrînd prin aceasta să urmez lui Omir şi altor poeţi de frunte care la poesia sa bagă multe poveşti străine". Iar în nota cîntecului al doilea, unde se începe escapada lui Becicherec : „Acest fel de istorii vîrîte se numesc episoade. *Cu toate aceste minunat aflu eu,* nebunia lui Becicherec care se vede a fi scrisă numai pentru ardeleni". Sau, cu alte cuvinte, că deşi episoade, totuşi le află minunate.

A presupune că episodul „scris numai pentru ardeleni" ar fi putut lipsi din vreo redacţie a *Ţiganiadei* este o ipoteză hazardată. Dar se ştie că poemul lui Budai Deleanu e prin excelenţă alegoric (d-l Bogdan-Duică a fulgerat cîteva lumini preţioase şi a dat cîteva izbutite lovituri de sondă în subsolul *Ţiganiadei)* ; o spune poetul însuşi, dealtminteri în „epistola închinătoare", şi o vădeşte poemul, la fiecare pas, unde atîtea lucruri

Scanned with OKEN Scanner

trebuiesc explicate, indentificări pe care viitorii istorici literari ni le rezervă cu siguranță.

Țiganiada e în primul rînd un rod al stărilor din Ardeal. Dar este episodismul un păcat ? Toată literatura epică, de la Omer începînd, a practicat, ca pe o lege, episodismul. Modelele lui Budai Deleanu s-au conformat. Lucrul nu era tocmai ușor și mai ales nu era deloc ușor să izbutească împletirea episodului în cursul acțiunii principale. Se cere pentru aceasta o măiestrie, o ucenicie îndelungată, pe care în cazul de față și-o făcuse în redacția variantei — Cardaș din *Țiganiada* (care trebuiește socotită întîia) și a poemului celor trei viteji. În felul acesta lucrurile se explică : din fuziunea variantei fără episod (recte ed. Cardaș) + episodul Becicherec din *Trei viteji* s-a realizat o poemă demnă de modelele străine, în care episodismul este organic. Întru aceasta Aron Densușianu văzuse just, cînd stăruia asupra interesului pe care tocmai episodismul îl întreține în poema lui Budai Deleanu. Dar de ce n-ar fi și aceasta o ipoteză ?

Pentru că aici intervine adevărata expertiză estetică, singura în măsură să ne dovedească ce variantă din *Țiganiada* e superioară. D-l Cardaș însuși simte această nevoie cînd dă o strofă în cele trei versiuni deoarece trebuie să considerăm *Trei viteji* ca o variantă parțială a *Țiganiadei)*. E mult prea puțin, mai ales că strofa se întîmplă să fie neschimbată în cîte trele versiunile.

Problema dealtminteri rămîne deschisă.

Singur un studiu de proporții ar îngădui să punem față în față variantele unor motive în cîtetrele versiunile, unde s-ar vedea excelența de stil și de închegare din varianta *Buciumul*. Astăzi, greutatea spicuirii ne oprește. Pentru cetitorul cel mai puțin avizat, dealtminteri, versiunea Cardaș apare în armura ei de note și epiloguri în proză, ca niște duceri de mînă ale acțiunei, în versurile ei cu mult mai multe, cu balast de filozofare prozaic și înrudit de aproape, foarte de aproape cu neterminatul *Trei viteji*. La aceste două variante s-a aplicat însă, cu stăruință și pătrundere de creator. Budai Deleanu și prin eliminarea superfluului (una din legile creației artistice) ca și prin implicarea episodului Beci-

Scanned with OKEN Scanner

cherec (una din legile creaţiei epice) a izbutit să dea acea formă definitivă, pe care Codrescu şi Aron Densuşianu au vulgarizat-o de ani de zile.

Dar pentru această ultimă expertiză estetică se înţelege că ne trebuieşte în primul rînd acel instrument care în ţările de adevărată cultură se numeşte ediţie critică şi care în cazul *Ţiganiadei* se poate încerca cu succes. Ea trebuie să încorporeze toate variantele, implicit *Trei viteji* şi atunci numai, îndoială pentru nimeni nu va mai fi. Iată de ce abandonînd problema universalităţii operelor noastre naţionale (nu ştiţi că şi Alecsandri conţine element universal?) ar fi bine să înceapă mai aproape de pămînt, cu ediţiile critice. D-l Cardaş are de lucru pentru o viaţă întreagă.

Un deziderat: n-ar fi rău să se dea atenţie deosebită indicelui lexical căruia să i se adauge echivalenţele de rigoare.

[Reprodus din *Menţiuni critice*, vol. II, Bucureşti, 1934.]

AL. CIORĂNESCU

OPERA ISTORICĂ A LUI BUDAI-DELEANU

Interesul pentru opera de scriitor a lui Budai-Deleanu e de dată relativ recentă. Multă vreme ignorat cu totul de istoria literară, acest exilat a cărui viaţă ne este aproape necunoscută a început prin a fi considerat ca un vlăstar crescut în umbra marilor precursori ardeleni, deşi nu e un precursor de mai mică importanţă el însuşi. Abia în timpul din urmă, prin cercetarea mai atentă a operei lui poetice, o reacţiune a început să se producă în favoarea lui, tinzînd să-i restituie locul pe care îl merită, şi care e alături, dacă nu mai sus, de contemporanii şi compatrioţii săi, ale căror scrieri au avut o soartă mai bună.

Dar dacă astăzi avem mai multe cunoştinţe decît înaintaşii noştri despre activitatea acestui scriitor prea

Scanned with OKEN Scanner

mult timp ignorat, în schimb aceste cunoştinţe sunt încă prea unilaterale. Opera lui poetică e singura cunoscută şi făcută accesibilă marelui public, care, ignorând cealaltă latură a activităţii lui Budai-Deleanu, vede în el numai pe începătorul epicei româneşti, ceea ce e fără îndoială un adevăr, dar un adevăr neîntreg. Dealtfel marele public nu e singur în a-l aprecia astfel ; scrierile de specialitate pun accentul pe această singură parte a operei lui, chiar atunci cînd nu izbutesc s-o aprecieze îndeajuns [1], şi trec prea uşor peste scrierile lui istorice şi filologice, care nu sunt totuşi mai puţin însemnate.

Acestea din urmă sunt încă atît de puţin cunoscute datorită mai ales faptului că pînă astăzi au rămas aproape toate în manuscris [2]. Budai-Deleanu n-a avut norocul să vadă tipărită nici una din marile lui opere, — şi dealtfel n-a avut nici răgazul să le dea o formă definitivă. O împrejurare fericită a făcut însă ca manuscrisele lui să intre în posesiunea Bibliotecii Centrale din Bucureşti, trecînd apoi în stăpînirea Academiei Române ; ele au fost cercetate pentru întîia oară în 1867 de Al. Papiu-Ilarian, care a şi publicat asupra cuprinsului lor o destul de sumară dare de seamă, prezentată mai tîrziu şi Academiei [3]. După ce orînduise uriaşa masă a

[1] *Ţiganiada* „o lucrare slabă... i-a lipsit talentul de a închega o acţiune epică şi de a crea eroii necesari". P. V. Haneş, *Istoria literaturii româneşti*, Bucureşti, 1924, p. 108—9. Lucrările istorice sunt numai amintite de O. Densusianu, *Literatura modernă*, Bucureşti ş.a., I, 122 şi G. Adamescu, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, 1914, p. 705, şi *Istoria literaturii române*, Bucuresti ş.a. (Biblioteca pentru toţi), p. 208.

[2] Singura publicată e descrierea în limba germană a Bucovinii, tipărită de I. Nistor, *Românii şi Rutenii*. Bucureşti, 1915, p. 168—200 ; o traducere românească dăduse G. Bogdan-Duică, în *Gazeta Bucovinei*, 1894.

[3] Al. Papiu-Ilarian, *Despre manuscriptele lui Ion Budai aflătoare în Biblioteca Centrală din Bucureşti*, în *Arhiv pentru filologie şi istorie*, Blaj, 1867, p. 706—8 ; acelaşi, *Relaţiune prezentată în şedinţa plenară a Societăţii Academice Române din 9 septembrie 1870, despre manuscriptele lui Ioan Budai-Deleanu* (*Analele Academiei Române*, I, 3, Bucureşti, 1871, p. 105—116). G. Cardaş, în *Introducere* la *Ţiganiada*, ed. II, Bucureşti, 1928, p. XXX, a făgăduit, fără s-o dea, o „descriere amănunţită" a acestor manuscrise.

Scanned with OKEN Scanner

manuscriselor dicţionarelor plănuite de Budai-Deleanu, cercetătorul încercase să coordoneze şi materialul istoric, împărţit pe un mare număr de coale şi foi volante, de o parte pentru a uşura descrierea pe care avea să i-o dea, şi de alta pentru a facilita legarea manuscriselor într-o ordine mai potrivită conţinutului lor. Greutatea acestei orînduiri provenea din faptul că scrierile cu caracter istoric se înfăţişau fragmentar, cu unele lacune datorite faptului că autorul nu avusese timpul necesar pentru a o duce pînă la capăt, şi cu altele pricinuite probabil de pierderea manuscrisului său. În afară de aceasta, dat fiindcă scrierea, în stadiul în care ne-a rămas, nu înfăţişează decît un număr de capitole dintr-o operă concepută pe un plan vast, dar care nu e în întregime cunoscut, şi nu se lasă decît ipotetic reconstituit, unitatea acestor fragmente şi raportul în care se află unele faţă de altele nu apar totdeauna cu siguranţă deplină ; din această cauză felul în care manuscrisele au fost legate lasă mult de dorit, el fiind departe de ordinea probabilă a textului, şi chiar de unele indicaţiuni precise ale lui.

Orînduind şi descriind pe scurt manuscrisele latine ale lui Budai-Deleanu, Papiu-Ilarian a recunoscut în ele următoarele scrieri cu caracter istoric : I. *De originibus populorum Transylvaniae* ; care ar merge pînă la 1699 ; II. *De unione trium nationum Transylvaniae ;* III. O disertaţie intitulată *Hungaros ita describerem,* avînd şi cîte un capitol despre secui şi saşi ; IV. *Hungari vi armorum Transylvaniam non occuparunt ;* V. „O scrisoare, probabilmente către Engel, împreună cu o traducere în latineşte a lui Simeon Dascălul“ [1]. Un alt manuscris, pe care Papiu-Ilarian nu l-a cunoscut, şi despre al cărui cuprins amintea mai tîrziu N. Iorga, conţine un tratat *De origine Slavorum* [2].

Folosindu-se de datele acestea, cercetătorii de istorie literară cari au amintit în lucrările lor şi de latura isto-

[1] Papiu-Ilarian, în *Arhiv pentru filologie şi istorie,* p. 707.
[2] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul XVIII,* vol. II, Bucureşti, 1901, p. 263.

Scanned with OKEN Scanner

rică a activității de scriitor a lui Budai-Deleanu s-au mulțumit, fără a mai recurge la manuscrise, să repete neschimbată înșirarea de titluri a lui Papiu-Ilarian. Ce se cuprinde sub ele, care e meritul, interesul, sau cel puțin caracterul acestor scrieri, nimeni nu s-a ostenit să cerceteze, deși manuscrisele se află în București de mai bine de 60 de ani [1]. Faptul că de la Papiu-Ilarian încoace ele n-au mai fost studiate explică și puțina însemnătate ce s-a acordat pînă acum autorului lor ca istoric, și repeziciunea cu care trec tratatele de istorie literară asupra acestui capitol. Dar, cum de o parte erudiția desfășurată în alcătuirea operelor sale ne descoperă în Budai-Deleanu o personalitate cu totul deosebită de aceea cu care ne obișnuise lectura numai a *Țiganiadei*, și merită să fie și astăzi luată în seamă, cu toate că e parțial anulată de aspectul desuet al metodei istorice prin prisma căreia e întrebuințată, și cum de altă parte ideile ce se pot culege din aceste texte, din păcate nedesăvîrșite, nu pot să nu intereseze cel puțin istoricul atît de instructiv al problemelor ce preocupă și astăzi istoriografia românească, punerea în concordanță și sintetizarea elementelor încă necoordonate din care ar fi trebuit să iasă opera istorică a lui Budai-Deleanu nu va fi cu totul nefolositoare. Examenul textelor va căuta astfel să claseze într-un mod cît mai puțin arbitrar și mai logic materialul fragmentar, adeseori cu destinații care nu se pot preciza în starea actuală a manuscriselor, pentru a desprinde din el concepția istorică a scriitorului și atitudinea lui față de marile probleme ale trecutului românesc, care l-au atras ca și pe contemporanii săi ardeleni.

Exceptînd istoria despre originea slavilor, de care va fi vorba mai jos, opera istorică a lui Budai-Deleanu e cuprinsă în manuscrisele 2718—2720 din colecția Academiei Române. Sunt trei volume in-folio, în legătură modernă, pe al cărei cotor sunt imprimate aceste titluri nepotrivite conținutului lor: I. *De origine Dacorum*,

[1] D-l. N. Iorga, care a studiat manuscrisul *De origine Slavorum*, amintește (*op. cit.*, p. 264) că în 1901, cînd scria, restul manuscriselor istorice nu putuse să-i fie comunicat.

etc ; II. *Historia de Valachorum origine ;* III. *Fragmente din istoria Daciei.*

Diferitele texte care le compun se despart în concepte şi redacţiuni definitive. Pentru concepte fiecare foaie a fost îndoită în patru, textul fiind scris numai în sfertul din dreapta sus ; în capitolele în care redacţiunea se află într-un stadiu mai înaintat, se găsesc scrise în jumătatea inferioară a paginii şi notele istorico-critice, mult mai dezvoltate decît textul propriu-zis, şi alcătuind adevărate disertaţii, cu un bogat material de erudiţie, în care se reia, discutîndu-se şi documentîndu-se, aceea ce se afirmase în texte ca un adevăr cîştigat. Redactările aşa zicînd definitive, referindu-se doar la puţine capitole, sunt nişte reluări ale conceptului în care materialul a fost cu îngrijire coordonat, şi textul astfel caligrafiat, încît dă impresia că a fost pregătit pentru tipar ; ele nu sunt însă cu adevărat definitive, pentru că acelaşi capitol se găseşte uneori redactat în patru sau cinci forme, toate la fel de îngrijit copiate, fără a se putea hotărî care e cea la care s-ar fi oprit scriitorul.

Asupra datei alcătuirii acestei scrieri, manuscrisele nu dau nici o indicaţie precisă. Printre autorii amintiţi în note se găseşte însă şi un Fessler [1] ; e vorba desigur de Fessler, *Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen*, din care primul volum a apărut la Lipsca în 1812, ceea ce ar arăta că pasajul respectiv a fost scris după această dată. Se mai aminteşte în altă parte, pentru cine ar vrea să se documenteze mai de aproape asupra aserţiunilor lui în legătură cu limba română, de o gramatică şi un dicţionar al acestei limbi [2] ; faţă de informaţia lui că se vor găsi acolo aceleaşi idei asupra limbii ca şi în prezenta istorie, nu mai încape nici o îndoială că e vorba de gramatica şi de dicţionarul alcătuite de el. Pomenirea *Lexiconului* nu poate fi luată însă ca o indicaţie asupra datei, deoarece se ştie că a lucrat la el încă din 1783,

[1] Ms. 2718, f. 98 v.

[2] Propterea si quis de iis quae quod linguam attinet diximus se convincere vult, adeat grammaticam huius linguae et dictionarium. Ms. 2719, f. 62 v.

Scanned with OKEN Scanner

sfîrşindu-l probabil după 1815[1]; dacă gramatica e cea latinească a lui, *Fundamenta grammatices linguae romaenicae*, scrisă în 1812[2], citarea ei indică aceeaşi dată ca şi folosirea istoriei lui Fessler.

Singurul lucru care se poate afirma cu toată siguranţa e că istoria *De origine populorum Transylvaniae* a fost scrisă în răstimpuri destul de îndepărtate între ele, după cum se vede din repetatele reveniri, completări şi transformări ale aceloraşi capitole. E probabil că scriitorul, absorbit de funcţiunile lui oficiale, care nu-i lăsau destul răgaz pentru a se ocupa atît cît ar fi vrut cu studiile lui favorite[3], nu lucra la ele decît atunci cînd avea momente de libertate întrerupîndu-le de cîte ori îl rechemau îndatoririle de sfetnic chesaro-crăiesc —, şi aşa se explică şi revenirile dese, şi împrejurarea că nici una dintre scrierile sale n-a fost desăvîrşită.

Principala scriere istorică a lui Budai-Deleanu trebuia să fie lucrarea despre originile popoarelor din Transilvania; majoritatea textelor cuprinse în cele trei volume manuscrise sunt fragmente din ea, celelalte fiind şi ele într-un fel sau în altul în legătură cu ea. Titlul lucrării întregi, aşa cum ni s-a păstrat într-una din redacţiunile primului capitol, era *De originibus populorum Transylvaniae commentatiuncula, cum observationibus historico-criticis*[4]. Ea trebuia să se deschidă printr-o prefaţă, din care autorul n-a scris decît un fragment, însemnat prin aceea că alături de el se află şi acest început de traducere în româneşte: „Ca să scriu de naţia şi tîmplările ţării aceştii, pricina întîia au fostu trebuinţa, şi a doao folosul patrii mele; căci aflăndu răgazu cuviinciosu, cuviinţa m-au îndemnat a lucra ceva, ca să nu să zică oarecînd că în zădar am pierdut vreme fără ispravă, cel mai mare dar ce s-au împărţit neamu-

[1] Cf. G. Cardaş, *Introducere* la *Ţiganiada*, ed. 1928, p. VI—VIII.

[2] O. Densusianu, *Literatura română modernă*, I, 121.

[3] Quamvis ego, quia publico, officio distentus, nullum otium nactus fuerim ut me studio historiae, quo summopere delector, totum consecrarem... Ms. 2720, f .195 (scrisoarea către Engel).

[4] Ms. 2720, f. 3.

Scanned with OKEN Scanner

lui omenescu“ [1]. Lucrul acesta arată că în gîndul cel dintîi al scriitorului fusese să dea și o versiune românească istoriei lui, pentru uzul compatrioților cărora li se adresa în primul rînd această lucrare [2].

În intenția lui, lucrarea trebuia să fie împărțită în două mari secțiuni ; cea dintîi, servind de introducere, avea să povestească pe scurt întîmplările istorice prin care trecuse pămîntul românesc, pentru ca, după precizarea acestui cadru necesar, să se trateze în partea a doua chestiunea originei neamurilor care au locuit pe acest pămînt.

Pars I, continet praecipuas vicissitudines Daciae, tum res gestas populorum qui successive eam incoluerunt. După cum spune titlul, autorul își propusese să facă printr-o introducere istorică pregătirea materiei care formează miezul scrierii lui [3]. Textul e împărțit pe capitole, dintre care numai cel dintîi *(continet periodum quae a Diluvio usque ad Darii Hystaspis Persarum regis in Scythas expeditionem circumscribur)*, a avut parte de o redactare mai îngrijită [4], deși în nici una din formele păstrate nu e întreg. Cum cele mai vechi știri asupra acestei epoci crede a le găsi în *Biblie*, povestirea vicisitudinilor istorice ale Daciei începe odată cu poto-

[1] Ms. 2718, f. 23.

[2] Velim observet lector benevolus me non pro eruditis scripsisse, sed pro patriae meae fillis et concivibus meis. Ms. 2720, f. 109.

[3] In origines populorum qui nostra aetate Transylvaniam incolunt disquisiturus, non abs re putavi quaedam de vetustioribus huius provinciae habitatoribus praecipuisque vicissitudinibus brevier summatimque praemittere. Ms. 2719, f. 3. Că aceasta e ordinea celor două secțiuni, o dovedește și începutul părții a doua : Expositis Daciae vicissitudinibus, iuvat quoque origines gentium quae se in possessione Daciae successive exceperunt amplius quam hucusque fieri consuevit exponere. Ms. 2718, f. 15.

[4] Redacțiuni în Ms. 2720, f. 3—10, 11—24, 25—46, 65—82. V. și Ms. 1719, f. 3—13. Fragmente cu materii asemănătoare în Ms. 2720, f. 121—8. La un moment dat autorul se gîndea la o scindare a acestui capitol ; v. la f. 95 din Ms. 2720, un Caput II, de rebus Dacicis et conterminis eis regionibus, ab eiectis per Scythas e Bosphoro Cimmeriis usque ad susceptam per Darium Persarum regem in Scythas expeditionem.

Scanned with OKEN Scanner

pul, stabilindu-se filiația tracilor din Iafet, și făcîndu-se istoria lor și a sciților, pînă la agatîrși, cu a căror apariție se întrerupe acest capitol.

De mai mare interes sunt însă notele istorico-critice, suficiente pentru a lumina ideile și opiniile scriitorului. Adus să trateze materia *Vechiului Testament*, el se simte dator să lămurească punctul său de vedere față de valoarea istorică a informațiilor *Bibliei*; după ce stabilește atitudinile ce se pot lua față de tradițiile ei, el adaugă că, nescriind pentru istoricii specialiști, ci pentru popor și pentru concetățenii săi, a crezut că e bine să încerce a pune de acord *Biblia* cu tradițiunile profane, pentru a dovedi izvoarele lor [1]. Și într-adevăr, mai multe pagini din note sunt pline cu pasaje extrase din cărțile lui Moise, din *Theogonia* lui Hesiod, din *Pasările* lui Aristofan și din *Metamorfozele* lui Ovidius, privitoare la starea inițială a haosului, la facerea lumii și a omului, și la vîrsta de aur, toate puse în paralelă pentru a face să reiasă asemănările lor. [...]

Întinderea cunoștințelor lui îi procură de asemenea o claritate de vederi și o preciziune de caracterizare care ar merita să fie cunoscută mai de aproape. E destul pentru aceasta să se vadă în ce fel împărtășește el ide-

[1] Quatuor genera hominum, qui diversas inter se de rebus historicis opiniones fovent, mihi per aetatem distinguere contigit. Unus est illorum qui praeter traditiones in sacris Hebraeorum libris contentas nihil suscipiunt, et omnes gentium historias pro fabellis habent; alterum eorum qui vice versa solum ea quae in prophanis (ut aiunt) authoribus memoriae prodita sunt pro genuinis accipiunt, sacrosanctos codices Moysis tanquam foetum longe posterioris aevi respuunt; alii denique, aliquo scepticismo ducti, neutrae traditioni fidem tribuunt, epdemque loco antiquiorem historiam cum poetarum narrationibus ponunt; quibus eadem e contrario alii lumen ad pervestigandas antiquitatis res gestas ex utraque traditione quaerendum esse autumant. In horum itaque gratiam, et quia non pro emeritis in historia, sed pro populo et concivibus meis scribo, non abs re me facturum putavi si traditiones Hebraeorum de exordio mundi temporibus antediluvianis cum iis quae apud reliquas gentes sparsae hinc inde restant memoriis conferrem, ut hac ratione cuivis magis persuasum sit, nec unam nec alteram traditionem temere contemnendam esse. Ms. 2720, f. 5.

Scanned with OKEN Scanner

ile şcoalei filosofice franceze asupra legilor şi a semnificaţiei lor primitive [1], idei pe care şi le asimilează construind pe temelia lor întregul lui tratat asupra Uniunii celor trei naţiuni din Ardeal, sau felul cum apreciază el, pentru evul mediu, rolul românilor în istoria universală [2], ca să se înţeleagă că erudiţia lui nu e numai o suprafaţă obositoare şi seacă, ci o deplină cunoaştere a fenomenului istoric în toate feţele lui.

Prin această latură a spiritului său, prin legăturile pe care i le-am găsit cu o cugetare apuseană aproape contemporană, prin pasiunea pe care o pune în elucidarea aceloraşi probleme şi apărarea aceloraşi poziţiuni pe care se menţinuseră şi ceilalţi ardeleni, Budai-Deleanu intră desigur în epoca mai nouă a literaturii române. Dar atîtea lucruri îl ţin încă legat de trecut, încît nu-l putem separa cu totul de el. Imensa erudiţie, enciclopedismul preocupărilor care fac deopotrivă din el un istoric, un etnograf, un filolog şi un poet, nu vor putea să nu aducă aminte pe Cantemir, după cum felul lui de a concepe istoria ca izvorînd din tradiţia biblică, întîia sursă căruia i se va adresa un istoric ce rămîne astfel, cel puţin în parte, un cronicar, îşi găseşte şi el un exemplu în trecutul românesc, în lucrarea relativ la fel de erudită a lui Niculae Costin. Cel puţin ca istoric, Budai-Deleanu se situează deci la un hotar al literaturii noastre, acolo unde amintirile şi tradiţiile trecutului mai

[1] Homines ab initio sibi relictos nullam aliam quam caeterorum animalium legem secutos fuisse docent politici; sed qua caeteris animalibus ingenio et reliquis animi dotibus praestabant, illico etiam necessitatem iucundae societatis adversus vim fortioris persensere. Huic primae leges sociales, prima pacta conventa, quorum omnium finis communis securitas et felicitas. Ms. 2720, f. 218.

[2] Eodem fere tempore Turcorum quoque potentia adeo creverat, ut iam usque ad Danubium sua circumtulerint arma, Imperatoribus Graecorum adeo debilitatis ut eos potius muneribus placare quam armis composcere valuerint. In Transylvaniam quidem eo tempore Turci hand penetraverunt, dentibus operam Valachiae principibus et viriliter eos a sui regni limitibus depellentibus. Ms. 2720, f. 180.

Scanned with OKEN Scanner

trăiesc încă, altoite însă cu spiritul nou ce-şi face drumul dinspre apus, spiritul fecund ce va deschide în istoria noastră întreagă o epocă nouă.

[*Cercetări literare*, II (1936), p. 102—128.]

G. CĂLINESCU

IOAN BUDAI-DELEANU

Adevăratul poet al latiniştilor fu Ioan Budai-Deleanu. Acesta era feciorul unui popă din Cigmău, sat pe valea Mureşului în ţinutul Hunedoarei. [...]

Budai Deleanu este un om cu desăvîrşire occidental, fără a pierde nimic din spiritul ţăranului ardelean. O simplă ochire prin opera şi notele lui încredinţează că avea o cunoştinţă desăvîrşită a literaturii clasice, apoi a acelei italiene, de bună seamă a literaturilor germană, franceză, poate engleză (cita pe Milton şi pe istoricul Gibbon). Însă temeiul culturii lui îl formează clasicitatea şi literatura italiană, foarte la modă în aceea vreme la Viena prin Metastasio (al cărui *Temistocle* începuse a-l traduce), Casti şi Lorenzo da Ponte. Budai e singurul dintre latinişti care se dedică frivolităţilor artei. Totuşi un morman de pagini mss. ni-l arată ca un foarte erudit avocat, împreună cu ardelenii săi şi pe urmele lui Cantemir, al continuităţii şi romanităţii noastre. Titlul operelor pe care avea de gînd să le alcătuiască rămîne incert. Un tratat separat ar fi constituit ms. *De origine Slavorum*. Tot astfel *De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae*. Alte dizertaţii (De *originibus populorum Transylvaniae commentatiouncula*; *Hungari vi armorum Transylvaniam non occuparunt*; *Hungaros ita describerem* etc.) par să fie pietrele unui mare op despre popoarele din Ardeal. Aceste scrieri şi altele sunt azi prăfuite.

Ideea de a compune acea „jucăreauă“, intitulată *Ţiganiada*, în scopul de „a forma şi a introduce un gust nou de poezie românească“ îi vine lui Budai, precum mărtu-

Scanned with OKEN Scanner

riseşte, din lectura poemelor eroi-comice vestite, a *Batracomiomahiei* omerice, a „vedrei răpite“ *(La secchia rapita)* de Tassoni. Din scriere se vede că folosea pe *Don Quijote* al lui Cervantes. Cita şi *Gli animali parlanti* de abatele Casti, apărut în 1802, dar mai puţin utilizat. De fapt *Ţiganiada* e o sinteză foarte personală de înrîuriri şi opera în total rămîne o creaţiune proprie. Desfăşurarea acţiunei e mai degrabă ariostescă, cu tonuri şi din Merlin Cocai, în vreme ce lupta finală între ţigani e tassoniană. Sunt şi elemente danteşti, venite însă de-a dreptul de la Virgiliu. Un Virgil travestit dădea dealtfel în 1783 sub titlul de *Abenteuer des frommen Äneas* jesuitul Aloys Blumauer, librar, cenzor de cărţi şi profesor privat la Viena. Ideea de a ascunde satira împotriva contemporanilor sub numele unui popor exotic este tipică secolului lui Voltaire şi e de amintit că acelaşi Casti, citat de Budai, satirizase într-un *Poema tartaro* curtea Caterinei II. Metoda travestirii trecuse şi în critică, la Giuseppe Baretti în a sa *Frusta letteraria*. Epistola închinătoare din 18 martie 1812 dată «la piramidă în Egipt» unde Leonachi Dianeu pretinde că a trăpădat prin lume şi apoi în campania din Egipt a rămas fără un picior aminteşte direct *Frusta*. Poetul a evitat *ottava rima* preferînd o strofă mai simplă de şase versuri. [...]

Ţiganiada sau *Tabăra ţiganilor* a rămas în două redacţiuni. Cea mai veche cu data 1800, pusă de poet, este mai stufoasă şi e complicată printr-o acţiune parazitară prezentînd isprăvile gen Don Quijote ale nemeşului Becicherec Iştoc din Uram Haza în căutarea dulcineei sale Anghelina. A doua redacţie cu data de „12 martie 1812“ suprimă această excrescenţă şi este forma cea mai echilibrată şi mai artistică a poemului.

Vocaţia lui Budai-Deleanu nu este descriptivă şi sub acest raport suntem departe de fineţea de gravor a lui Cantemir. Nici o strofă nu are valoare vizuală şi nu alcătuieşte coloristic un tablou oricît de caricatural. Însă scriitorul are un adevărat geniu verbal şi catalogul numelor de ţigani e un grotesc de sonuri. Ei se chiamă : Aordel, Corcodel, Cucavel, Guladel, Parpangel, Parnavel, Şuvel, Bambul, Bobul, Bumbul, Ghitul, Gogul, Ciuntul,

Scanned with OKEN Scanner

Dondul, Huțul, Sfârcul, Bălăban, Găvan, Giolban, Gogoman, Goleman, Călăbăn, Zăgan, Cârlig, Covrig, Ciormoi, Dârboi, Șoșoi, Colbei, Cornei, Hărgău, Janalău, Butea, Cercea, Șperlea, Țintea, Dodea, Gârlea, Baroreu, Boroșmândru, Buluț, Ciurilă, Papuc, Papară, Tandaler, Burlă, Căcâga. Lexicul de idei și lucruri este de o varietate sonică neasemuită, o adevărată orchestră burlească, întemeiată mai ales pe onomatopee. Căcâga aruncă o bebee, Gogul tocorosește, Goleman se născocoară, Bobul n-a mîncat știrigoae, focul scoate bobătaie. Țiganii sunt ciuhoși, sunt dârdale, se cocorăsc, fac nătării, ciorobor, lolot, se lolăesc, se lolotesc, strigă hoha, bura bura, bat lela, tinerii se înlibovesc, ciocoii se ciocotnițesc, se cilibesc, sufletele bujdesc pe poarta iadului etc. Multe cuvinte sunt autentice altele născocite de autor sau numai puțin sucite cu atîta firesc, încît operația apare ca un proces natural și trebuie un studiu deosebit spre a se vedea dacă ele nu circulă. În Ardeal ca și pe malurile Oltului creația spontană onomatopeică este mai încolțitoare ca oriunde și etimologistul riscă să facă scufundări în gol. Țăranul ardelean are o putere extraordinară de asimilație a cuvintelor străine pe care le ascultă cu o ureche mirată și le îmbracă în straie rurale. Astfel, de pildă, oficialul *Wächter* devine bombănitul *boahtăr*. Budai, ca ardelean, e în acea condiție a intelectualului care nu cunoaște orașul, ale cărui rude sunt țărănești. Latinistul a trebuit să facă sinteza între limba poporului și aceea a cărții. Uneori, ferindu-se de graiul vulgar, a putut cădea în pedanterie ; în cazul lui Budai, mai tîrziu al lui Slavici, efectul e dimpotrivă o mare senzație de coajă verde. Budai tratează cuvintele ca pe niște făpturi moi și le dă pe loc la rimă genul și terminația trebuitoare. Așa femela dracului se face dracă, palatul se feminizează în palată, copacii în copace, țiganii visă, se cîrmează, locurile sunt puste, întîmplarea e jeloasă, soarta e scîrbeață, boierii sunt plini de bogătate. Numai Eminescu mai tîrziu a siluit limba sau a scociorît forme cu atîta sistemă și Budai îi este un mare înaintaș. De aceea opera lui Budai-Deleanu pare azi așa de modernă și, hrănită cum e din tradiția sătească, deși începută înainte de 1800, lasă în urmă ca învechite atîtea lucruri dintre 1830—1850. [...]

Scanned with OKEN Scanner

Ţiganiada este de fapt un poem etnologic în care efectele sunt obţinute prin exces de documentaţie. Fanfaronada, poltroneria, milogeala, spiritul de hărmălaie şi orbească înfuriere sunt aspecte tribale tipice, pe care poetul le-a condensat într-un limbaj de-o ţigănie maximă, sintetic totuşi şi cu mirosuri ardeleneşti. Cosmologia se face în termeni bisericeşti :

De la miazănoapte, noapte mai departe,
Sus în văzduhul întunecos,
Este un loc, precum scrie la carte,
Căruia-i zic filosofii haos ;
Unde neîncetată bătălie
Face asupra stihiei stihie !...

Urgia vorbeşte însă Satanei ca-n uliţă :

Unde-ţi va fi slava şi mărimea
Că ai scornit legea mahometană,
Înţelesu-m'ai acum Sătană ?...
Aceste zicînd, ca şi curcanul
Întărîtat se gînfă ;

Savoarea începe cînd ţiganii îşi formulează dialectal „idealul", de naţie liberă :

Noi ţiganii să avem ţărişoară, —
Unde să him numai noi dă noi !...
Să avem sate, căşi, grădini ş'ogoare,
Şi dă toate, ca ş'alţii mai apoi.
Zău, privind la lucruri aşa rare,
Ca şi cînd treaz fiind, aş visa îmi pare...

Defilarea romilor decurge cu zgomote exotice, un adevărat muzeu fonetic :

Cei înarmaţi aveau buzdugane
De aramă şi nişte lungi cuţite,
Toţi oameni înalţi şi groşi în ciolane,
Cu părul îmburzit, barbe sperlite,
Haine avea lungi, scurte şi învîrstate,
Unii fără mîneci, alţii rupte în spate.

Scanned with OKEN Scanner

În loc de steag purtau ei o cioară
De argint, cu penele răşchirate,
Într'acel chip încît gîndeai că sboară
Pleznind în aripi cu aur suflate.
Muzică făceau cu drîmboaie
Zdrîngănind clopoţei de cioae...

Marşul suna în cornuri mugătoare
Toţi lolăindu-se în gura mare.

Eroii, lărmuitori, vorbesc mereu şi discursul, plictisitor în epopeea clasică, ia aci forme de comedie. Ţiganii blestemă, se milogesc, se jură, se îndeamnă :

Tot Vlad Vodă e ahăstora dă vină,
Numai Dumnezeu lui să-i plătească,
Căci el ne-a băgat în ahastă tină,
Dar viţa noastră ţigănească
Cu toată lumea trăieşte în pace,
Şi zău că bătălia nu-i place !...

O, iertaţi-ne, luna să vă ajute,
Mahomed mulţi ani să vă trăiască,
Hie uitate hele trecute !

Dumnezeu pe loc să ne trăznească
Dă sîntem noi dă vină într'ahastă,
Da iaca a fost pe noi o năpastă... [...]

Sau se vaietă, chiue, se sfădesc :

Atunci el crezu tare vîrtos
Cum că doar un turc de cap îl ţine
Şi începu a să cînta jelos :

— Vaileo, vaileo, săracu-mi dă mine !...
Nu mă lăsaţi vai dragă mămucă,
Nu mă lăsa turcii să mă ducă !

— Ihu, prihuhu !... cu toţi deodată
Ei a striga şi a juca începură,
Şi-a căra din tabără bucată
Tot felul de arme şi mundură,
Cai, boi, berbeci, cămile, făr ine,
Orez, peşte, zahăr, orz cu pîne. [...]

Scanned with OKEN Scanner

Mergerea lui Parpangel la iad și rai e o îmbinare de vămi ale văzduhului din viața Sfîntului Vasilie cu privelişti de paese di Cuccagna, aduse umoristic la modul dantesc (sau poate numai virgilian) și povestite țigănește. Noul Alighieri are un „purtător" o „povață" și întîlnește (ca Enea pe Anchise) pe tată-său. Economia lumii eterne se exprimă cu imagini și dialoguri dialectale :

Văzui pe toți dracii în pielea goală,
Cu coarne în frunte cu nas de cîne,
Peste tot mînjiți cu neagră smoală,
Brînci de urs avînd și coade spîne,
Ochi de duhă, dă capră picioare
Ș'aripi dă liliac în spinare.

Toate păcatele mari dă moarte
Au și pedepse după măsură,
Căci prin aha și dă ahaia parte
Își ia fieșcare certătură.

Muierea care pă al său bărbat
Pentru ibovnicul doar iubit,
Cu venin ș'otravă au fermecat,
Sau măcar cum ea l-a omorît,
Pă ahaia dracii suind călare,
O duc unde-i văpaia mai mare. [...]

Astfel împotrivitorilor lui Dante li se răspunde mereu : vuolse cosi colà dove si puote ciò che și vuole. Iadul e și purgator, iar raiul e plin de bunătăți pentru țigănime :

Cîmpurile cu flori deosebite,
Ș'aici la noi încă nevăzute,
Sînt prea desfătat acoperite,
Cu tot felul de roduri crescute ;
Iar pă jos în loc de pietricele,
Zac tot pietre scumpe și mărgele.

În loc de arbori și copace
Cresc rodii, năranciuri, ș'alămîi
Și tot felul dă pom, ce la gust place,
Cum și rodite cu struguri vii ;

Scanned with OKEN Scanner

Iar în loc dă nisip şi ţărînă
Tot grăunţe dă aur iai în mînă.

Rîuri de lapte dulce pă vale
Curg acolo şi dă unt pîrae ;

Ţărmurile dă mămăligă moale,
Dă pogace, dă pite şi mălae !...
O ce sfîntă şi bună tocmeală ;
Mănînci cît vrei şi bei fără osteneală !

Marile efecte sunt scoase în cînturile X—XI. Aci ţiganii fac congres ca şi „cei din munte“ (les montagnards) :

Alcătuind o nouă cetate
Ca ş'acum în Paris cei din munte

(„dintr-acest loc să ştie — zice un adnotator ce pare să fie chiar Budai — că autorul cărţii a scris pe acea vreme“) şi iau în discuţie pe rînd toate formele de guvernămînt. Punerea unor astfel de abstracţiuni politice în gura ţiganilor e de un comic inedit :

Baroreu, unul din delegaţi,
Să sili cu multă învăţătură,
Ca să arate celor adunaţi
Din istorie şi din scriptură
Cum că stăpînia monarhică
Este dintre toate mai harnică.

Un monarh dar vă sfătuiesc
Ori supt ce numire şi poreclă,
Să puneţi pe tronul ţigănesc ;
Celelalte domnii sînt de steclă. [...]

Adică puseseră, să nu fie
Stăpînia lor, nici monarhică,
Nici orice fel de aristocraţie
Dar nici cu totul democratică,
Ci demo-aristo-monarhicească
Să fie, ş'aşa să se numească.

Scanned with OKEN Scanner

Spuneți-mi rogu-vă ce greutate
Are un Vodă ? Eu voi desvolbi ;
Doarme ca noi pă dungă, pă spate,
Sau cum vrea, pînă să face zi,
Apoi sculîndu-să bea și mănîncă,
Sau își razămă capul în brîncă !

Ș'ahasta o zice Drăghici povară !
Dar eu vă zic, că a scobi o covată
Este o meșterie mult mai rară
Și mult mai grea, decît în palată
Șezînd la divan, a porunci : "eu
(Cutare) din mila lui Dumnezeu

Poruncesc acesta cu tărie !"...
Și cum știți voi înșiți celelalte ;
Iar încît e pentru boierie,
Ei încă șed în palaturi înalte
Toată ziua cu ciubucul în gură,
Ș'a vorbi cîte odată să îndură.

Aceste toate sună ca un *Împărat și proletar* de șatră. Cînd începe descrierea bătăliei între țigani, autorul e cu totul serios, de vreme ce încăierarea e întemeiată pe psihologia de gloată. E aici o psihoză cruntă din acelea în care literatura noastră, mai mult sociologică, va excela. Singurul element umoristic e lexicul violent pitoresc în notarea tuturor chipurilor de lovire și slutire :

Într'aceia Găvan pe Ghițu-l omoară,
Cocoloș pe Titirez deculă,
Costea lui Zăgan capul sboară,
Iar Pipirig a Dodii căciulă
Taie în două și capu-i despică,
Din creștet pînă în tufoasa chică.

Parnavel cu sulița ascuțită
Străpunsă pe Corbea în gemănare
Și de nu era punga încrețită,
Îi pătrundea fierul pînă în spinare,
Dar totuși răsturnîndu-l pe o dungă,
Îi zdrobi toată cremenea în pungă.

Scanned with OKEN Scanner

Mândrea pe Ciuntul de barbă trage,
Năsturel pe Dondul flocăieşte,
Iar ca ş'un juncan Dragoşin rage
Şi cu dinţii beliţi clănţăneşte ;
Căci Sperlea îi zburasă nasu în două,
Şi mustaţele cu buzele amîndouă.

Giolban încă dete să dee
În Căcâga cu o bardă lată,
Iar acela aruncînd o bebee,
Îl tocă tocmai în gura căscată,
Ş'aşa-i fu de crudă lovitura,
Încît îi zdrobi toţi dinţii din gură.

Seva populară trece gîlgîind prin acest trunchi clasic. Budai a rimat aici (şi în celălalt poem al său) mult răspîndita atunci poveste a dragostei între Arghir (Arghin) şi Elena. La nunta lui Parpangel, Neaneş cîntă pe ceteră cu coarde de mătase un epitalam compus de Mitrofan poetul şi pus pe muzică de dascălul Chiriligordon, şi care nu e decît o clasică oraţie de nuntă pe tema vînatului şi cu aluzii obscene. Oraţia este însă reîntocmită de Budai şi cu atîta simţ al jocului verbal, încît s-ar părea că răsună un hallali purist şi buf :

— Tînărul vînător, de mult fără spor
După un drăgălaş ; vîna sobolaş :
De-ar fi să şi mor, zisă vînător,
Drăguţ sobolaş ţi-oi da de locaş,
Haida hai, căpăi, ha la la, hăi, hăi !
Prin desiş, pe căi, hai la la căpăi !

Aşa din zori cu multe sudori
Tînărul gonea cu o săgeţea,
Printr-un făgeţel, sobol mititel :
Ce încoace, încolea, fugea, să învîrtea
Pîn la un ţipiş, unde lăturiş
Sărind pe furiş, să bagă în desiş.

Atunci iar şi iar el strigă în zadar
Către soţii săi şi către căpăi,
Că ei merg şi sar tot peste hotar
Haida hai, căpăi, hai la la, hăi, hăi !

Scanned with OKEN Scanner

Ca să ușureze *Țiganiada* de balast, Budai-Deleanu a scos episodul lui Beșcherec Iștoc din Urom Haza și, refăcîndu-l, l-a împletit cu isprăvile lui Kyr-Kalos din Cucureaza și Născocor de la Cîrlibaba. Întîiul e un nemeș, al doilea un grec din București, al treilea un mazil moldovean, cîteșitrei făloși și în căutare de isprăvi. Intriga vine din *Don Quijote* și Beșcherec are ca slugă un iobag român, Crăciun, se luptă cu rădăcinele de copac luîndu-le drept balauri, pe țărănci crezîndu-le zîne. Localizarea este însă inteligentă. Astfel literatura cavalerească ce amețește capul hidalgului spaniol se înlocuiește cu *Alexandria* din care Beșcherec știe :

Că Alexandru se bătu și cu racii,
Care au fost mai răi decît însuși dracii.

Decorul fabulos e acela al basmelor române :

Chîbzuind apoi cum se cade ; iute
Se repezi și sulița prelungă
Îndreptă cu atîta vîrtute,
Cît gîndeai, că va tocma să-l străpungă
Pînă la mațe ; ba, să-l și străbată
Pînă la coada lui cea cîrligată.

Budai a urmărit ca și în *Țiganiada* să facă satiră socială. Beșcherec Iștoc și Crăciun simbolizează raportul dintre unguri și români în Transilvania, Kyr-Kalos e un prim membru al păturei superpuse. Născocor, mazilașul, nu e atît un ciocoi, cît un exponent al clasei boiernașilor cari începeau să pătrundă în lume (întîii scriitori boieri sunt dintre aceștia) și să-și dea aere evgheniste. El este :

Unul dintre cei cu mintea nebună,
Ce vreau să svîrle cu toporul în lună.

Poemul așa cum a rămas are numai patru cînturi și n-a fost terminat.

[Reprodus din volumul *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1941, p. 81—85.]

Scanned with OKEN Scanner

D. POPOVICI

DOCTRINA LITERARĂ A *ȚIGANIADEI* LUI I. BUDAI-DELEANU

Nu numai prin genul căruia îi aparține și prin spiritul de care este însuflețită, ci și prin concepția literară pe care o mărturisește, *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu este o operă deschizătoare de drumuri noi în cultura română [1].

Opera debutează sub îndoita autoritate a lui Homer și Vergiliu, ale căror nume aveau să fie invocate pe de o parte spre a explica prezența unor anumite momente epice, iar pe de altă parte spre a discuta și justifica unele procedee artistice. Raportarea constantă la cei doi mari poeți ai antichității capătă astfel o semnificație particulară într-o operă care poate fi considerată, pînă la un punct, drept un tratat de teorie literară întemeiat în mare măsură pe conceptul clasic al literaturii. Opera lui Budai-Deleanu precede în ordinea aceasta *Rimario Moldavo* al lui Asachi, pe care-l depășește de-

[1] După cum se știe, textul poemei ni s-a transmis în două variante: cea dintîi, cuprinsă în manuscrisul 2634 din biblioteca Academiei Române, a fost publicată de T. Codrescu în revista *Buciumul român* din Iași, vol. I—II (1875 și 1877); a doua se păstrează în manuscrisul 2429 din aceeași bibliotecă și a fost publicată foarte tîrziu, în 1925, de G. Cardaș. O nouă ediție a acestei variante a fost publicată în 1928 și aduce o limbă revizuită de editor, preocupat de modernizarea textului. În legătură cu transcierea textului, vezi cele spuse de G. Cardaș în *Introducerea* la ediția din 1928 (*Țiganiada. Poemă eroi-comică în 12 cânturi. Publicată în forma definitivă din 1800—1812 cu introducere, indice de nume și glosar, de... Ediția a II-a. Textul modernizat și introducerea întregită*, București, „Oltenia", p. L—LVI). Asupra felului cum Cardaș a transcris la rîndul său textul operei, v. M. Gregorian, *Versiunile Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, în *Preocupări literare, 1939*, nr. 7. Nici una dintre variante n-a fost dată pînă acum circulației într-o bună ediție. În situația aceasta sîntem nevoiți să ne raportăm în cercetările noastre la cele mai puțin rele dintre edițiile existente: ediția Codrescu pentru varianta I, a doua ediție Cardaș pentru varianta II.

Scanned with OKEN Scanner

altfel şi prin preocupările sale cu mult mai variate : în timp ce Asachi se mulţumeşte să colecteze în lucrarea sa un număr de rime în care vocabula clasică abundă, *Ţiganiada* discută, în spirit clasic cele mai adeseori, un mare număr de probleme literare. [...]

Primul lucru pe care ţine să-l afirme poetul este că opera sa încearcă să ridice poezia română cu o treaptă mai sus, aşezînd-o în rîndul poeziei altor popoare străine [1]. Pentru aceasta el vrea să pună în circulaţie „un product nou", să introducă „un gust nou de poezie românească" [2], „un fel de poezie nouă precum se află la italieni şi la alte neamuri" [3], o poezie „mai ridicată şi mai subţire" [4]. Inovaţia trebuia să se realizeze pe toate planurile, începînd cu tema ce urma să fie tratată şi isprăvind cu sistemul de versificaţie.

Pentru un spirit de structură latinistă, iubitor de istorie şi intuind cu predilecţie masivul, ispita cea mare trebuia să fie epopeea, singurul gen care ar fi putut traduce în artă concepţia grandioasă a *Lexiconului*. Dar Budai-Deleanu este un spirit critic, el îşi dă seama de posibilităţile momentului.[...]

Dacă epica înaltă îi era interzisă, ce era atunci opera pe care el o dădea literaturii române ? Poetul îi spune, modest, o „jucăreauă" [5] şi o crede născută din necesitatea de a-şi amăgi mîhnirea exilului [6]. Ea era numai o cercare de a mlădia limba de subiecte mari şi de a depărta inspiraţia poetică de straturile de jos, de unde nu se puteau recolta decît cîntece ţigăneşti, cîntece de uliţă sau de crîşmă. Poezia trebuia să aibă conştiinţă de nobleţea ei şi să năzuiască spre sferele înalte. Este drept că şi opera lui era numai o „mică alcătuire poeticească", un „poemation" şi că în structura ei ea era o creaţiune uşoară, de „şagă" ; cu toate

[1] *Buciumul*, I, p. 545—546.
[2] Cardaş, p. 5 ; v. şi p. 19 ; *Buciumul*, I, p. 542—543.
[3] Cardaş, p. 54—55.
[4] *Buciumul*, I, p. 545.
[5] Cardaş, p. 5.
[6] *Id.*, p. 9.

Scanned with OKEN Scanner

acestea ea era semănată din loc în loc „cu oareşcare gînduri serioase, de grea şi matoră socoteală, iară pretutindeni plină de critică". „Jucăreaua" era aşadar mai mult decît o simplă jucărie, cu atît mai mult cu cît elementul comic trebuia înţeles numai alegoric [1]. Deşi originală, poema putea invoca procedenţe ilustre : *Batrahomiomahia* a lui Homer, *La secchia rapita* a lui Tassoni, *Gli animali parlati* a abatelui Casti [2] şi *La Pucelle d'Orléans* a lui Voltaire [3].

Textele introductive şi comentariul *Ţiganiadei* aduc în primul rînd o caracterizare a propriei opere. Ele fixează însă în acelaşi timp locul pe care poetul îl ocupă în evoluţia generală a ideilor în ţările române şi poziţia lui în istoria ideilor literare în cultura română. Am insistat aiurea asupra spiritului emancipat al poemei. Comentariul operei merge pe aceeaşi linie. Autorul nu se arată astfel reţinut de marile maşini epice decît spre a sublinia cu ironia sa articulaţiile lumeşti ale misterioasei prezenţe a puterilor supranaturale. Corcodel este un mare meşter în ghicitul cu bobii, el ştie să descopere ce s-a furat şi cine a furat ; vîntoasele sau frumoasele iau minţile oamenilor ; solomonarii călăresc pe balauri prin văzduh şi aduc grindină ; babele descîntă pe cei luaţi de iele şi fac pe draci să asculte de cuvîntul lor ; Brânduşa leagă prin farmece pe oameni şi-i face să se schimbe în animale ; strigoaicele zboară de pe muntele Retezatu ; viaţa omului este hotărîtă de ursitoare. Dar dacă toate lucrurile acestea sînt notate şi dacă scriitorul scoate din ele efecte epice, comentariul operei aruncă asupra lor o altă lumină : Corcodel ştie să descopere pe cei ce fură fiind el însuşi hoţ de meserie şi tovarăş cu hoţii [4] ; Brânduşa schimbă pe oameni în animale, dar ea seamănă cu vechea vrăjitoare Circe despre care se spunea că a schimbat pe soţii lui Ulise în animale : Circe n-a existat, ea a simbolizat numai „patima omului cea rea, şi precum patimile ală-

[1] *Buciumul*, I, p. 546 ; Cardaş, p. 12.
[2] Cardaş, p. 13.
[3] *Buciumul*, I ,p. 547.
[4] *Buciumul*, II, p. 34.

Scanned with OKEN Scanner

turează pe om dobitocului ; iar Ulise, care au fost înțelept și ș-au înfrînat patima, nu au putut să se strămute în dobitoc“ [1]. Și în legătură cu același personaj : Brândușa figurează în opera scriitorului cu scopul de a arăta că pe vremuri oamenii credeau în strige și fermecători, „care acum despre cei cu pricepere sănătoasă să leapădă cu totul“ [2]. Mințile sănătoase ale epocii trebuiau să lepede așadar orice superstiții, așa cum o cerea literatura militantă a „Luminilor“ în secolul al XVIII-lea. Astfel de credințe dăinuiesc încă în popor și poetul le poate pune la contribuție, dar el n-o face decît cu unicul scop de a le sublinia valorile poetice : „Așa crede norodul“, spune el, vorbind despre credința că Sfîntul Ilie, umblă cu carul prin nori și aruncă cu fulgerul după diavol. „Bine sau rău, eu nu voiu să hotărăsc, destul că poetul nostru se au slujit cu această idee foarte bine, spre isvoditura poeziei sale“ [3]. În felul acesta trebuiesc înțelese și intervenția Sfîntului Spiridon și rosturile sale de paznic al curățeniei fecioresti și al cinstei familiale, mai ales atunci cînd în joc erau soții sterile, „pentru care lucru și acum în Țara Muntenească multe să povestesc“ [4].

Comentariul este tot atît de liber ca și textul poemei în atitudinea față de fețele bisericești. Povestea cu Satana, care, preschimbat în fecioară și adăpostit în mănăstire, pune la grea încercare virtutea cuvioșilor părinți, este socotită „puțintel nu prea frumoasă“ dar plină de învățătură pentru călugări [5], iar scriitorul este considerat drept un necredincios, un calvin poate, de vreme ce vorbește în așa chip de sfinții călugări [6] ; el se vede a fi fost „neprietenul călugărilor, că nu știe aduce altă pildă fără de călugări“, lucru care, în ultimă analiză, nu trebuie să ne surprindă, călugării fiind și ei

[1] *Id.*, II, p. 166.
[2] *Id.*, II, p. 169.
[3] *Id.*, p. 171.
[4] *Buciumul*, p. 176.
[5] Cardaș, p. 305—306.
[6] *Id.*, p. 299.

Scanned with OKEN Scanner

„patimaşi ca alţi oameni“ [1]. Punctul culminant în această ordine îl atinge Popa Nătăroi din Tânda-rînda, care susţine pe călugări şi poeţi aşa cum îl ajută capul : cel care critică aceste feţe sfinte să fie „afurisit de trei sute nouăzeci şi nouă de Sf. Părinţi de la Sfânta Gora şi... şi... de Sf. Păresimi“ [2].

Aristocraţii sînt aranjaţi „pe scurt, dar bine“, de „antiaristocratul“ Gogul [3]. Este drept, comentariul ţine să sublinieze faptul că autorul poemei nu vorbeşte de rău pe toţi boierii, ci numai pe cei de pe vremea lui Vlad Ţepeş [4]. Aceeaşi declaraţie ne întîmpină şi în legătură cu suveranii ; ideile pe care Slobozan le exprimă la adresa lor nu corespunde timpurilor moderne : „pe vremile noastre nu sînt aşa monarhii“ [5], declară poetul obligat să fie prudent, într-o poemă care totuşi era, mai presus de orice, o satirizare necruţătoare a stării de lucruri contimporane. Mărturisirea lui se poate explica însă, într-o măsură, prin faptul că în mintea sa stăruia de bună seamă imaginea monarhului filosof al secolului. Comentatorul ezită totuşi în preferinţele sale pentru diversele forme ale monarhiei şi insistă mai îndelung asupra sistemului de organizare a republicii romane, unde felul de conducere alterna, după împrejurări, între republică şi dictatură [6]. Dictatura ar fi fost necesară atunci cînd evenimente neprevăzute, cum erau invaziile popoarelor duşmane, cereau să se ia în grabă măsuri de apărare. Războaie au fost în trecut şi sînt şi în prezent. Eroii lui Budai-Deleanu sînt, prin structura lor etnică, adversarii oricărui război. Gogul este un pacifist, aşa cum sînt toţi tovarăşii săi ; pacifismul lui este împărtăşit însă, pentru motive de altă natură, şi de comentator : „socotind lucrul în sine cum este, Gogul bine grăeşte, căci cînd se scorneşte războiu între creştinii din Europa cu turcii, se întîmplă de vine unul

[1] *Id.*, p. 274.
[2] *Id.*, p. 442.
[3] *Id.*, p. 438.
[4] *Id.*, p. 125.
[5] Cardaş, p. 400.
[6] *Id.*, p. 422—423.

Scanned with OKEN Scanner

din Siberia, sau din Ispania de o parte, și altul de la Anadol de altă parte, cari nu s-au văzut niciodată, și să-ntîmplă la Dunăre, tăindu-să ș-omorîndu-să cu cea mai turbată mînie ! Ce-i mai, mai de mirat, neavînd și neștiind pricina ; însă aceasta este spre pofala veacurilor noastre omenite“ [1]. În esența lor, marii cuceritori ai omenirii nu sînt alceva decît niște „mari tîlhari“ : Alexandru cel Mare al Macedoniei a junghiat o jumătate de lume numai din dorința de glorie ; din aceeași dorință, romanii au junghiat la rîndul lor cealaltă jumătate. O parte din ceea ce trecea peste aceste două jumătăți a fost spintecată de spanioli în America, de Gingishan și de Tamerlan în Asia [2]. Fiecare s-a simțit îndreptățit să suprime sau să oprime, ceea ce face pe poet să considere drept o himeră ideea egalității tuturor oamenilor [3].

Datele acestea sumare, pe care le-am extras din comentariul *Țiganiadei*, definesc spiritul poetului în trăsăturile sale cele mai caracteristice : dușman al superstițiilor, adversar al călugărilor și preoților, iubind cu parcimonie pe nobili și pe suverani și fără nici un fel de admirație pentru războaiele sîngeroase și cuceritorii belicoși. Budai-Deleanu este construit după rețeta curentă a scriitorului din epoca „Luminilor“. De faptul acesta se va resimți nu numai opera sa poetică, ci și concepția literară ce se află la baza acestei opere. [...]

Problema stilului este una dintre cele care preocupă mai de aproape pe scriitor. O primă distincțiune pe care el o stabilește în acest domeniu este aceea a stilului poetic față de stilul vorbirii comune. Cel dintîi nu îngăduie cuiva să vorbească „de obște, sau ca și în voroava de toate zilele, ci mai vîrtos are deosebite regule, și vorbește pe scurt, ba și multe cuvinte lasă afară, și trebuie să înțeleagă ca și cînd ar fi puse“ [4]. Stilul poetic despre care vorbește Budai-Deleanu este așadar stilul concis al *Țiganiadei*, în care concentrarea expresiei re-

[1] *Id.*, p. 67.
[2] *Cardaș*, p. 405—406.
[3] Cardaș, p. 360.
[4] *Buciumul*, II, p. 433.

Scanned with OKEN Scanner

alizează perfecţiuni rareori atinse în poezia română. În cuprinsul stilului poetic întîlnim apoi anumite categorii, dintre care scriitorul notează stilul înalt, „politicit“ sau „mai ales şi ridicat“, ce caracterizează vorbirea unora dintre soţii de luptă ai lui Vlad Ţepeş, — eroi ai unei adevărate poeme eroice, înglobată în momentele ei capitale în acţiunea generală a *Ţiganiadei* [1]. În stilistică avem adeseori a face cu schimbarea sensului cuvintelor, cu o „noimă figurată sau strămutată“ [2], iar cuvîntul supus unei asemenea operaţiuni devine „voroavă poeticească“. La o astfel de voroavă se ajungea bunăoară întrebuinţînd cauza în locul efectului, *pisma* în loc de *pismaşii*. „Voroava poeticească“ a lui Budai-Deleanu era, de data aceasta o metonimie [3].

Stilul unei opere poetice poate fi ornat cu epitete. În expresia *şoimanul soare*, cuvîntul *şoimanul* era un „epiteton“ care, prin aplicaţia directă a sensului său în unitatea stilistică din care făcea parte, exprima numai „lucruri bune, curate şi oarecumva sfinte“ [4]. Sensul unui epitet putea să fie luat însă şi antonimic; acesta era cazul cu ajectivul *alba* aplicat substantivului *ţigănie*: „Nu ştiu ce să zic de acest epiteton *alba*, care nu să poate zice de ţigănie, fiind ea din firea sa neagră. Asemenea chip de vorbire am auzit eu şi de la ţăranii noştri, cînd spun ei poveşti de ţigani şi-i batjocoresc. De bună seamă de acolo a împrumutat-o şi poeticul nostru, şi pentru aceasta socotesc eu că trebuie acel epiteton să se înţeleagă ironiceşte“ [5]. Ironic trebuiau înţelese atîtea momente din *Ţiganiada*, pe care poetul le sublinia uneori şi în note: călugării nu scapă de ispita femeii chiar dacă fac „mătănii cu coadă“ [6]; sfaturile ţiganilor sînt „cornorate şi în patru brînce“ [7] şi chiar, în domeniul preferinţelor latiniste ale poetului,

[1] Cardaş, p. 119.
[2] *Buciumul*, II, p. 225.
[3] *Id.*, p. 34.
[4] Cardaş, p. 203.
[5] *Id.*, p. 30.
[6] *Buciumul*, II, p. 463.
[7] *Buciumul*, II, p. 328.

Scanned with OKEN Scanner

detronarea lui Sîn George de către Sfeti Gheorghie: „Sînt-George se zice prostește, însă acum zic Sfeti Gheorghie“ [1].

Dacă ironia este semnalată fără ca scriitorul să ne dea o definiție a ei, *onomatopeea* este definită: „prefăcut cuvînt“ după sunetul făcut de un corp oarecare [2].

Alături de ironie întîlnim echivocul, o trăsătură caracteristică literaturii josefiniste [3]. Visul cu îndoit înțeles al Romicăi este calificat de comentator drept o glumă acoperită [4]; dar teama păcurăriței de a nu fi prinsă de Becicherec pe vîrful stîncii este exprimată în „cuvinte, ce se pot înțelege în două chipuri (echivoace)“ și pricinuiesc prin aceasta rîsul [5].

Ironia și echivocul traduc în primul rînd atitudinea scriitorului față de materialul poetic cu care lucrează. Pictarea morală a personajelor o realizează el însă punînd în funcțiune limbajul acestora, care duce la crearea unui stil propriu colectivității țigănești. Alături de stilul nobil al unor luptători munteni avem stilul vulgar al unui Tandaler sau Corcodel, personaje dedate la „vorbe proaste“, care uită de „cuviință“ și suduie „foarte mojicește“.

Amintită în treacăt, *metafora* este exemplificată la un anumit moment cu elemente mitologice: poetul, care văzuse în Circe simbolizate patimile rele, aduce o interpretare metaforică a mitologiei. Pentru el Dionis nu este un zeu, ci o simplă figură de stil; „prin metaforă s-au luat cuvîntul *Dionis* și însemnează visul“ [6]. Metafora lui Budai-Deleanu era în realitate o metonimie. Tot prin metaforă se explică expresia *ursita neagră*, în care *negru*, „tratat poeticește, prin metaforă“, „însemnează rău și cumplit“ [7]. Strîns legată de metaforă

[1] *Id.*, p. 163.
[2] P. v. Hofmann-Wellenhof, *Alois Blumauer. Literarhistorische Skizze aus dem Zeitalter der Aufklärung*, Viena, 1885, p. 60.
[3] Cardaș, p. 34.
[4] *Buciumul*, II, p. 174.
[5] *Id.*, p. 223.
[6] Cardaș, p. 100.
[7] *Buciumul*, II, p. 129.

Scanned with OKEN Scanner

este alegoria, pe care poetul o exemplifică bogat, dar ale cărei limite el nu le fixează cu preciziune. Incă în scrisoarea de încheiere se vorbea despre *Ţiganiada* ca despre o operă alegorică, sub ai cărei eroi trebuie să înţelegem pe contimporanii poetului. Se vorbeşte în operă de un codru vrăjit, care nu există în realitate în Muntenia ; el trebuia deci să fie numai o „alegorie poeticească“ [1]. Becicherec are de ales între două cărări ce se deschideau în faţa lui, una largă şi frumoasă, cealaltă strîmtă şi plină de asperităţi. Ele trebuiau înţelese alegoric ; cărarea strîmtă şi colţuroasă însemnează greutăţile pe care le-au avut de învins adevăraţii eroi, în timp ce calea cea largă însemnează viaţa comună, a gloatelor omeneşti [2]. O alegorie trebuia să se vadă şi în fîntîna din care curg cele două izvoare : ca două izvoare curg, din inima omenească, şi binele şi răul [3]. Şi tot ca o alegorie trebuie interpretată şi călătoria Sfîntului Spiridon către Muntenia [4]. Satan însuşi împreună cu toţi diavolii lui nu sînt altceva decît o alegorie [5], ca şi chinurile la care cei păcătoşi sînt supuşi în Infern [6]. Alegoric trebuia interpretată de asemenea călătoria arhanghelului Gabriel la Vlad Ţepeş, căruia îi descopere hotărîrea lui Dumnezeu de a ţine ţara sub stăpînirea turcilor ; nu de un mesager al cerului poate fi vorba aici, ci de convingerea la care ajunge Domnitorul că toate străduinţele sale sînt zadarnice, deoarece duşmanii erau încă prea puternici ca să poată fi înfrînţi de o armată atît de redusă cum era armata lui [7]. Aiurea sînt semnalate şi valorile alegorice ale toponomasticii : „Adică ţiganii se duc de la Flămînda, unde acum dobîndiră bucate, către Inimoasa, adică la bătaie !... Înţeleg acum încotro merge alegoria“ [8]. Şi Bu-

[1] *Id.*, II, p. 128.
[2] *Id.*, p. 180.
[3] *Id.*, p. 232.
[4] *Id.*, p. 165.
[5] *Id.*, p. 360.
[6] *Buciumul*, II, p. 372.
[7] Cardaş, p. 479.
[8] *Id.*, p. 50.

Scanned with OKEN Scanner

dai-Deleanu ne arată în acelaşi timp mecanismul care a dat naştere, uneori, naraţiunii alegorice : „Poetul scrie aici, şi în cele următoare, pre vitejii cei de demult, precum era : Iraclie (Hercule), Perseu şi alţii mai mulţi, cari îşi făcuse o datorie de a curăţi lumea de bale ce era stricătoare oamenilor, de tîlhari şi alţi oameni răi ce tirănea şi muncea pre alţii — măcar că mulţi înţelepţi zic cum că acele bale şi fieri sălbatice, pre care se zice că au biruit ei, nu ar fi fost alta fără numai patimile lor, pe care au biruit mergînd spre drumul virtuţii, fiindcă — zic aceiaşi înţelepţi — patima rea tirăneşte pre om mai mult decît o fiară sălbatecă. Iar tîlharii şi uriesii precum şi alţi oameni răi pe care — zic tot aceiaşi — au biruit Iracliu, erau domni despotici şi asupritori de mulţime, adecă tirani. Deci pentru aceasta au avut ironii — vitejii — atîta laudă la urmaşii lor ; iar poeţii au vorbit aceste prin alegorie, precum s-au arătat, temîndu-se de tirani ; şi apoi în urmă oamenii neprocopsiţi la istoria veche au crezut că Iraclie într-adevăr s-au bătut cu bălauri, lei şi gligani“ [1]. Ca şi la baza *Ţiganiadei,* la baza mitului lui Hercule sau Perseu se găsea aşadar aceeaşi necesitate de a masca adevărul.

În concepţia lui Budai-Deleanu, alegoria acoperă adeseori şi alte figuri stilistice, printre care notăm personificarea. Am amintit puţin mai înainte pasajul în care ne este înfăţişat carul războiului. Poetul personifică de data aceasta abstracţiunile după reţeta practicată de epopeea secolului al XVIII-lea. Personificarea îl preocupă dealtfel statornic, dar termenul potrivit nu-i vine decît rareori la îndemînă : a obrăzui, a închipui, a personisi, a personifica. El vrea „să obrăzuiască“ lupta duhurilor curate cu cele necurate şi prezintă totul sub formă alegorică [2] ; el „obrăzueşte“ vremea nopţii [3] ; prin Satana el „obrăzueşte“ pe cel dintîi duh necurat [4] ; poeţii sînt deprinşi „a închipui şi la lucruri neînsufleţite

[1] *Buciumul,* II, p. 416.
[2] Cardaş, p. 265.
[3] *Buciumul,* II, p. 358.
[4] Cardaş, p. 21.

Scanned with OKEN Scanner

și fără trup, ca cînd ar avea trup și suflet ; drept aceasta se închipuiește Vestea cea vie și zburătoare, care suflă în trîmbiță vestind lucrurile“ [1] ; poetul „au metahirisit (întrebuințat) obiceiul elinilor ș-a latinilor, cari personisesc patimile și virtuțile (îmbunătățirile), căci prin aceasta singur se deosebește poeticul (cîntărețul) de orator (urător)“ [2], el „au personificat și astă dată pre îngeri ca pre niște ostași“ [3]. Și el ne arată și de data aceasta procedeul prin care se ajunge la personificare : natura materialului în care se încorporează o idee este determinată totdeauna de calitatea acestei idei : *„Urgia ;* autorul nostru, după obiceiul poeticesc, face din ideea cuvîntului acestui o persoană, adică o zînă ; și fiindcă urgia, după noima ce cuprinde în sine acel cuvînt, însemnează cea mai mare neiubire și nepriință, el încă, ca să o tipărească mai bine, o zugrăvește ca pre o zînă rea, ce nu sufere nimic ce e bun și toate răzvrătește ; și cu adevărat luînd filosoficește, *libovul* și iubirea nu este altă fără împreunarea, unirea și năzuirea laolaltă ; iară urgia sau ura cea mare este desunire, despărțire și stricare, sau turburare“ [4].

Dintre formele literare este amintit monologul [5], iar dintre genuri sînt amintite „izvodirile comicești“ [6], al căror inițiator trebuie socotit Homer cu a sa *Batrahomiomahia.* Ele nu sînt altceva decît niște alcătuiri „de rîs“ [7]. Alături de scrierile comice și înrudite cu acestea sînt cele satirice. Satira se-mpletește la fiecare pas în versurile *Țiganiadei,* dar ea este atît de bine mascată, încît nu oricine o poate descoperi [8]. Dealtfel comentarea titlului însuși al operei punea în lumină elementul satiric al ei : „această alcătuire trebuie să fie o mestecătură din trei feluri de poesie, adică din iroicească, ci

[1] *Buciumul,* II, p. 25.
[2] Cardaș, p. 19.
[3] *Buciumul,* II, p. 172.
[4] *Buciumul,* II, p. 110.
[5] Cardaș, p. 207.
[6] *Id.,* p. 230.
[7] *Id.,* p. 12—13.
[8] *Id.,* pp. 211, 213.

Scanned with OKEN Scanner

va să zică vetejească ; comicească, ci va să zică de rîs sau şoadă şi din satiricească, ci va să zică batjocoritoare, fiindcă bătîndu-şi joc de unele nebunii, depărtează pre om de la urmarea lor. În urmă, precum socotesc eu, toate ce s-au adunat într-această poezie, măcar că nu se ţin deolaltă, totuşi se vede că autorul şi prin aceasta au satirizat pe alţi poeţi“ [1]. În afară de acestea, comentariul aduce şi o definiţie a epitalamului, specie poetică cu care se ocupase pe vremuri şi Dimitrie Eustatievici. El nu este altceva decît o cîntare de nuntă [2], asemenea aceleia pe care Mitrofan o născocise la nunta lui Parpanghel [3]. Epitalamul a existat şi la popoarele culte ale antichităţii, la greci şi la romani, şi el s-a caracterizat totdeauna prin libertatea expresiei : „toate asemenea cîntări cîte am cetit, toate le-am aflat unsuroase, adică cu multă slobozie“ [4].

Oricît ar isista asupra unora dintre ele, aceste mărturii rămîn totuşi incidentale faţă de stăruinţa pe care scriitorul o arată pentru definirea poemei epice. Sub raportul acesta, comentariul *Ţiganiadei* poate fi considerat drept primul tratat despre poema epică în literatura română ; el precede cu mult pe acela pe care Pleşoianu îl da, după La Harpe, în introducerea la *Telemac* [5].

Presupunînd existenţa unui erou „izbînditor“ [6], dar care nu ajunge la victorie decît în urma unor grele încercări [7], poema epică presupune excepţionalul atît în acţiune cît şi în caracter. Subiectul poate fi împrumutat din istoria popoarelor sau din credinţele lor, dar el este transfigurat de fantezia scriitorului. În faţa celor care-şi arătau uimirea că poetul procedează cu atîta libertate faţă de materialul consacrat de istorie sau de credinţele populare, el exclamă plin de revoltă : „Am luat seama

[1] *Buciumul*, II, p. 376.
[2] Cardaş, p. 320.
[3] *Id.*, p. 12.
[4] *Id.*, p. 321—322.
[5] Asupra căruia vezi articolul nostru *Gr. Pleşoianu şi La Harpe*, în *Studii literare*, II, p. 193—200.
[6] Cardaş, p. 55.
[7] *Buciumul*, II, p. 180.

Scanned with OKEN Scanner

mai înainte că acel care nu înţelege ce este poezia şi ce va să zică poet, acela mai bine să tacă... Unde ar fi izvodirile poeticeşti ale lui Omer, ale lui Virgil şi în vremile noastre ale lui Milton la englezi, ale lui Tasso la italieni şi ale lui Klopstock la nemţi, de-ar fi socotit aceste învăţate noroade de dînşii, cum socotesc aceşti mai sus cîrtitori asupra poetului nostru“ [1]. Istoria, credinţele populare şi fantezia scriitorului contribuiau în măsură egală la demarcarea subiectului *Ţiganiadei*. Din istorie erau împrumutate datele în legătură cu războiul dintre Vlad Ţepeş şi turci, precum şi hotărîrea domnitorului muntean de-a înarma gloatele ţigăneşti ; dar toate celelalte momente, începînd cu făgăduiala de a le da ţinuturi pe care să-ntemeieze un stat al lor şi isprăvind cu bătălia finală în care se îngroapă pe vecie visul de a făuri o ţară ţigănească, nu se aflau amintite în nici un letopiseţ veritabil. Ici şi colo sînt amintite cronicile de la Zănoaga şi de la Cioara, sau cronica de la Cioara şi pergamentul de la Zănoaga, ceea ce însemnează documente făurite pe de-a întregul de poet. Dealtfel, o mare parte din poveste i-a fost narată de Gianalo, în prima variantă, sau de Mârza, în varianta a doua, personaje pe care poetul le cunoscuse în călătoria lui imaginară în Egipt. Partea imaginată deţinea astfel un loc important în poveste şi el putea să spună pe bună dreptate că „istoria alcătuită într-acest chip este osteneala mea“ [2]. În nararea acţiunii, poetul procedează adeseori în aşa fel, încît ai impresia că a fost de faţă ; aceasta este însă numai „un chip de vorbire istoricească şi poeticească“ [3]. Istoria şi poezia se împletesc astfel nu numai în delinearea acţiunii, ci şi în structura intimă a momentelor izolate. Pe calea aceasta naraţiunea devine adeseori „soră cu povestea“ [4].

Oricare ar fi proporţiile şi nuanţele ei, acţiunea poemei trebuie să prezinte o astfel de relaţiune a părţilor, încît să dea impresia unei unităţi organice. Firește, în-

[1] Cardaş, p. 213.
[2] *Id.*, p. 12.
[3] *Id.*, p. 39.
[4] *Id.*, p. 249.

Scanned with OKEN Scanner

tr-o operă de acest fel nu putea fi vorba de unitatea strînsă a tragediei ; acţiunea principală a unei epopei îngăduie uneori şi apariţia acţiunilor secundare, a episoadelor [1]. Aşa explica poetul prezenţa episodului Becicherec în prima variantă a operei sale şi tot aşa se explică episodul Parpanghel-Romica în ambele ei forme.

În desfăşurarea ei naraţiunea trebuia să respecte un plan anumit, care prevedea invocarea muzei, exprimarea generală a subiectului, expunerea temei fiecărui cînt în parte [2]. Dealtfel, printre artificiile tehnice pe care le discută comentariul figurează şi suspendarea în anumite momente a naraţiunii, fie spre a cere muzelor o asistenţă suplimentară [3], fie spre a discuta procedeele narative ale înaintaşilor [4]. [...]

Acţiunea umană a epopeei nu este decisă însă în mod exclusiv de activitatea desfăşurată de eroi, ea este guvernată adeseori de puteri supranaturale. Miraculosul deţine un loc important în *Ţiganiada* ; el deţine un loc tot atît de important în comentariul *Ţiganiadei*. Poetul este lămurit asupra miraculosului antic, care se prelungeşte în unele momente ale sale şi în poema lui. Ele nu depăşesc însă prin nimic şablonul consacrat de epica modernă, nici funcţiunea estetică pe care o îndeplinesc în general în opera de artă [5] : Apollon, muzele, Pegasul, Parnasul, Venus, Amor — toţi îşi poartă pletele şi talentele în versurile lui Budai-Deleanu şi în comentariul acestora. Vrăjitoriile Brânduşei aduc aminte de Circe [6], călătoria lui Parpanghel în Infern este descrisă după modelul lui Vergiliu [7], anumite credinţe sînt împrumutate din popor după exemplul lui Homer [8], iar sfaturile

[1] *Buciumul*, II, p. 62.
[2] *Id.*, p. 18, 268, 459.
[3] *Id.*, p. 28, 374, 519.
[4] Cardaş, p. 280. Ca terminologie este de semnalat întrebuinţarea cuvîntului **tehne**, pe care Budai-Deleanu îl ia în sensul de „meşteşug viclean".
[5] Cardaş, p. 194—195.
[6] Vezi supra., p. 91.
[7] Cardaş, p. 349.
[8] *Id.*, p. 24.

Scanned with OKEN Scanner

pe care sfinții creștini le țin în cer sînt imitate după sfaturile zeilor lui Homer, întrucît poetul, fiind creștin, „a pus la lucrare pe sfinții creștinești“ [1]. [...]

Modelele străine nu anulează valorile proprii ale operei românești. Ele toate sînt aduse la unitate de temă prin arta poetului și la unitate de atmosferă prin încadrarea lor în mentalitatea folclorică. *Țiganiada* este o operă adînc pătrunsă de spiritul popular, cu toate că poetul nu este un admirator orb al literaturii populare. Povestea lui Arghir îi dă prilejul de a-și defini poziția proprie față de temă ; dar ea îi dă în același timp și prilejul unor repetate descinderi în folclor, fie spre a discuta vechimea ei, fie spre a discuta forma adevărată a numelui eroului, fie în cele din urmă spre a pune în lumină calitatea inferioară a prelucrării lui Barac [2]. Poeziile populare vorbesc de vitejii din alte timpuri ; ele ar trebui culese, deoarece „întru dînsele ar găsi multe fapte istoricești, care ar putea să fie ocrotite de uităciunea vremilor“ [3]. Printre acești eroi sînt amintiți Iovan, Mârza, Novac, Ioviță ; pe ei îi cîntă „orbii“, „prin tîrguri“ [4]. Imagine degradată a bătrînului Homer, cîntărețul orb adună astfel în cîntece istoria neamului său. Dar nu totdeauna literatura populară putea fi invocată ca document istoric : *Alexandria* bunăoară era „mestecată cu multe basne“ [5].

Țiganiada este cu toate acestea un „product“ nou. Dacă prin aspectul sub care poetul înfățișează gloatele țigănești ea se leagă de literatura populară, prin alte trăsături ale sale opera se fixează pe planuri opuse acesteia.

În primul rînd, prin genul cultivat : ea este o operă cu mult mai grea față de formele literare ale poporului. Cei care n-o înțelegeau — Cocon Idiotiseanul le exprimă opinia — îi regretau apariția : „pagubă de hîrtie. Mai

[1] *Id.*, p. 138—139.
[2] Cardaș, p. 104, 110 ; *Buciumul*, II, p. 470.
[3] *Id.*, p. 163.
[4] *Buciumul*, II, p. 66.
[5] *Ibid.*

Scanned with OKEN Scanner

bine era să cînte ca ţiganii noştri", adică „fără a să lăţi pe la haos şi urgii, sau nu ştiu ce ţări pustii !" În faţă avem opinia definitivă a comentariului : „Dar lasă frate nu critisi cele ce nu înţelegi, ca să nu te faci de rîs, că aşa judecînd ca tine trebuie să defăimăm toţi poeticii şi să cîntăm pururea *frunză verde*" [1].

Ea se deosebea apoi de poezia populară prin forma versului. „La noi pînă acum", mărturiseşte poetul, „puţin au fost obicinuite alte stihuri, afară de cele de obşte, ce le numim *vierşuri* şi s-au obişnuit la cîntecele *de dorul lelii şi de frunză verde*" [2]. Dintre toate personajele ce împodobesc cu competenţa lor comentariul operei, singurul pe care îl satisface versul popular este Cocon Idiotiseanul. El ar fi dorit ca poema să fie scrisă în „versuri cum sînt obicinuite" [3] şi-şi propune chiar să transforme anumite părţi ale ei în „viersuri de ale noastre, ca să ne-o cînte apoi ţiganul nostru" [4]. Versurile acestea nu le aprecia poetul nici în produsele literare ale poporului, nici în opera cultă : povestea lui Barac despre Arghir era „în stihuri proaste alcătuită şi tipărită" şi el a socotit necesar s-o scrie „într-altă formă de versuri" [5].

Această „formă de versuri" era impusă în ultimă analiză de subiectul operei : „precum sînt deosebite lucruri asupra cărora se fac stihuri, aşa deosebită alcătuire poftesc", mărturiseşte poetul. Şi el urmează : „Deci fiindcă această istorie ce şi-au ales-o poetul a o pune în stihuri este mai cu seamă şuguitoare, pentru aceasta au ales un feliu de stihuri potrivite materiei, şi pentru mai lesne înţelegere le-au despărţit în strofe, după gustul italienesc" [6]. [...]

Limba poetică a lui Budai-Deleanu este rezultatul unei operaţiuni raţionale şi principiul ce stă la baza alcătuirii sale este acela al expresivităţii. Condus de această

[1] Cardaş, p. 19.
[2] Cardaş, p. 55.
[3] *Id.*, p. 19.
[4] *Id.*, p. 97.
[5] *Buciumul*, II, p. 470.
[6] *Id.*, p. 18.

Scanned with OKEN Scanner

cerință în primul rînd, poetul recurge nu numai la limba comună, ci și la forme regionale sau dialectale, la cuvinte rar întrebuințate și la arhaisme. Termeni regionali erau bunăoară *jecaș* (jefuitor), *răgulă* în loc de *regulă* (obiciu rău), *țiră* (o bucată mică). Cel din urmă dintre aceștia, considerat ca o formă caracteristică dialectului ardelean, îi era impus de cerințele speciale ale versului [1]. Cuvîntul rar *(sfară, lela)* este pus de asemenea la contribuție, dar întrebuințarea lui era determinată nu numai de preocupări de ordin poetic, ci și de considerațiuni de natură filologică : astfel de cuvinte trebuiau adunate și scăpate de la peire [2]. Prin libertatea generală a poeziei se explică în cele din urmă întrebuințarea arhaismelor — a cuvîntului „vechiu" sau „învechit" [3].

Limba literară a lui Budai-Deleanu se întemeiază în același timp pe neologism. Școala ardeleană a fost prin definiție neologică, dar prin formația lor spirituală scriitorii încadrați curentului erau înclinați către neologismul de origine latină sau italiană. Aceasta este poziția lui George Șincai și, mai cu seamă, a lui Petru Maior. Budai-Deleanu se află și sub acest raport într-o situație deosebită : prin ținuta generală a spiritului său el este un reflex în cultura română al filosofiei raționaliste franceze din secolul luminilor ; printr-o parte din izvoarele literare ale operei sale el se leagă de-a dreptul de Voltaire, iar prin unele neologisme ale sale se înscrie în sfera de influență a limbii franceze. Poetul împrumută astfel din franțuzește cuvinte cum sînt *coloană* [4], *cabinet* [5]. Mai mult chiar : în anumite momente el simte trebuința să pună în lumină sensul unor cuvinte românești, care îi par mai puțin cunoscute, printr-un echivalent străin. În astfel de împrejurări corespondentul francez i se oferă îndată : *cătcăuni* se explică

[1] *Buciumul*, II, p. 272 ; Cardaș, p. 66, 78—79.
[2] *Id.*, II, p. 271 ; Cardaș, p. 40.
[3] Cardaș, p. 95, 326.
[4] *Buciumul*, II, p. 422.
[5] Cardaș, p. 221.

Scanned with OKEN Scanner

aşadar prin francezul *cannibales* [1], iar *pricolici* prin *loup-garou* [2]. [...]

Datele pe care le-am semnalat în paginile de faţă definesc poziţia lui Budai-Deleanu în dezvoltarea ideilor în cultura românească pe de o parte, iar pe de altă parte locul pe care el îl ocupă în dezvoltarea ideilor literare române. Spirit emancipat, poetul nu se pleacă în faţa nici unei dogme şi nici unei tradiţii. El simte trebuinţa cercetării şi ajunge astfel la înţelegerea aspectelor negative din viaţa societăţii. Faptul are drept urmare pentru opera lui poetică nota satirică, iar pe linia teoretică justificarea acestei note. *Ţiganiada* apare în forma cunoscută nu atît din pricină că starea de atunci a limbii literare nu îngăduie epopeea eroică : cine era în stare să creeze limba poemei eroi-comice ar fi putut să creeze şi limba epopeei serioase. Dar spiritul poetului, solicitat prea mult de aspectele actuale ale societăţii, nu se putea devota decît acelor subiecte care îngăduiau prelungirea interesului său în actualitate, unde avea să recolteze defectele ce puteau fi ridiculizate. Budai-Deleanu este un temperament de luptător şi prin această trăsătură, ca şi prin obiectivele luptei sale, el se încadrează între scriitorii din mişcarea luminilor.

Ca teoretician al literaturii poetul român nu este un inovator. Atenţia pe care el o acordă marilor modele, atît moderne cît şi antice, ca şi distincţia pe care o stabileşte între genurile mari şi cele minore, sînt note caracteristice concepţiei literare a clasicismului. Acelaşi lucru se poate spune şi în legătură cu ideile sale despre stil, despre regulile şi maşinile poetice. [...]

Clasicismul lui Budai-Deleanu nu este cu toate acestea nici clasicismul antic, nici acela al Marelui Secol francez. Nu numai felul cum el interpretează miraculosul, ci şi convingerea lui că personajele poemei epice trebuiesc prezentate în atmosfera proprie îl îndepărtează de canonul consacrat de clasici. Este drept că poetul român vorbeşte numai despre probabilitate ; notele con-

[1] *Buciumul*, II, p. 110.
[2] *Id.*, p. 168.

Scanned with OKEN Scanner

centrate în jurul terminului ne fac să vedem însă că pentru el noţiunea de *probabilitate* se suprapune aceleia de *coloare etnică*. Nu numai ca idee, ci şi terminologic sîntem în vecinătatea imediată a celebrei *colori locale*, expresie pe care Berchet avea s-o lanseze şi căreia Victor Hugo avea să-i creeze o strălucită carieră. Pe calea aceasta, în teoria literară a scriitorului român, preocuparea de a reda particularul se substituie preocupării clasice de a realiza tipuri generale. Realizînd această trecere în domenii în care se va organiza mai tîrziu teoria literară a romantismului, Budai-Deleanu nu pune în lumină un spirit inovator, ci numai o receptivitate foarte vie faţă de noile idei. [...]

Concepţia literară a lui Budai-Deleanu corespunde acestui moment de tranziţie de la vechiul ideal de artă către idealul romantic. [...] ;Budai-Deleanu deschide literaturii române şi în această ordine perspectivele largi ale gîndirii europene.

Dar meritele sale sporesc cu atît mai mult cu cît *Ţiganiada* fixa în comentariul său termenii pe care avea să se dezvolte limba literară română. Este pentru prima dată cînd problema aceasta se pune cu toată claritatea şi în toată amploarea ei în ştiinţa română şi soluţia înţeleaptă care i se dă face din autor un deschizător de drumuri : dacă în domeniul propriu al teoriei literaturii poetul nu este un inovator, un inovator este el în indicarea căilor pe care trebuia să se dezvolte limba literară.

Prin legăturile directe cu opera lui Voltaire şi prin întreaga ţinută spirituală a sa, Budai-Deleanu apare ca un reflex al mentalităţii franceze din secolul al XVIII-lea. În ordinea aceasta el se întîlneşte cu bănăţeanul Paul Iorgovici, laolaltă cu care alcătuieşte aspectul francez al Renaşterii ardelene. Dar în timp ce acesta se resimte în opera sa de preocupările pedagogice ale lui J. J. Rousseau, autorul *Ţiganiadei* descinde din fronda filosofică a Enciclopediei şi din saloanele literare, frivole uneori şi libertine totdeauna.

[Reprodus din *Studii literare*, vol. IV, Cartea Românească, Cluj, 1948, p. 83—118.]

Scanned with OKEN Scanner

[„GÎNDIRE LAICĂ CU ALESĂTURI DE SCEPTICISM"]

Ştim că în timpul tinereţii lor, cei trei mari învăţaţi ai Şcolii ardelene, Samoil Clain, Gh. Şincai şi Petru Maior, îşi manifestau aversiunea faţă de orînduirea feudală nobilară şi faţă de imperiul lumesc al bisericii catolice ; aceasta în sensul şi în limitele ideilor iosefine. În evoluţia celor trei se remarcă însă la un moment dat o oarecare temperare a atitudinii de frondă. Moderaţia şi compromisul erau impuse învăţaţilor noştri de reacţiunea conservatoare, ce a urmat cutremurului iosefin. Nu tocmai în acelaşi chip pare să fi evoluat I. Budai-Deleanu, om învăţat şi el, avînd şi el o formaţie teologică, şi preocupat şi el, ca toţi intelectualii români din Transilvania de atunci, de atîtea chestiuni de limbă, gramatică, istorie şi ortografie, dar în acelaşi timp şi poet, adică cel mai de seamă poet român al epocii. Ioan Budai-Deleanu îşi avea, spunem, şi el formaţia sa teologică, dar notăm că tocmai faţă de „teologie" el avea să păstreze o atitudine mult mai degajată decît confraţii săi din Şcoala ardeleană. Budai-Deleanu avea dealtfel să trăiască în condiţii sociale aparte, ce-i îngăduiau o mai liberă dezvoltare pe linie laică. El îşi croise cale de funcţionar judecătoresc în aparatul de stat austriac şi a trăit o bună parte din viaţa sa la Lwow.[1] O seamă de manuscrise ale sale se găsesc încă în arhivele oraşului, unde şi-a petrecut perioada de maturitate. Aceste manuscrise

[1] Despre această perioadă din viaţa lui Budai-Deleanu, şi, în general despre întreaga sa biografie au ieşit în ultimul timp la iveală importante izvoare : rezumate de Al. Piru, *Date şi interpretări noi*, în *Gazeta literară*, X, nr. 38, 19 septembrie, 1963 ; Erich Prokopovitsch, *Zur Ion Budai Deleanu Lebensgeschichte*, în *Südostforschungen*, München, XIX, 1960, p. 285—299 ; Lucia Protopopescu, *Date noi în legătură cu biografia lui Ion Budai-Deleanu*, în *Studii*, XIII, nr. 4/1960, p. 183—192 ; Idem, *Contribuţii la biografia lui I. Budai-Deleanu*, în *Limbă şi literatură*, nr. 5/1961, p. 155—180. De fapt, Lucian Blaga n-a socotit util să dea nici un fel de biografie a autorului *Ţiganiadei* (n. ns. — *G. I.*).

Scanned with OKEN Scanner

nu au fost încă studiate, precum s-ar fi cuvenit[1], încît sub acest raport istoriografia și investigația literară și filozofică ar putea să ne rezerve încă unele surprize. Sub rezerva eventualelor surprize, ce le-am putea avea cu operele lui Budai-Deleanu, se poate spune că deocamdată opera care incită mai mult interesul nostru, în cadrul studiului de față, rămîne tot cunoscutul său poem epic *Țiganiada*. Această operă dă măsura talentului poetic și artistic al lui Budai-Deleanu, de valoarea căruia se pare că autorul însuși nu era deplin conștient. Evident, opera, alcătuită după toate regulile epopeilor eroico-comice, ne va interesa aici aproape numai prin conținutul său ideologic, dar mai puțin sub raport formal. Nu vom pierde totuși prilejul de a releva că una din împrejurările care au înlesnit lui Budai-Deleanu să continuie atitudinea de frondă și în perioada de reacțiune conservatoare, post-iosefină, a fost fără îndoială pasiunea sa creatoare și încă într-un gen literar menit să stîrnească rîsul eliberator. Această pasiune creatoare, întreținută de un puternic talent poetic, l-a pus pe Budai-Deleanu la adăpost de un control dinafară, căci ea se putea desfășura pe un plan de pură imaginație. Creația l-a scutit pe Budai-Deleanu de a apuca pe drumul acelor concesii, la care confrații săi, învățații nepoeți, au fost constrînși prin circumstanțe. Faptul apoi că Budai-Deleanu nu era angajat de-a dreptul și oarecum piept la piept în luptele politice din Transilvania, el trăind mai mult aiurea, i-a făcut de asemenea cu putință continuarea fără termen a frondei pe linia ideologiei

[1] Și acest deziderat a fost împlinit de cercetările mai noi: F. Fugariu, *Despre lectura manuscriselor lui Ioan Budai-Deleanu* în *Limba română*, VII, 1958, p. 11—42. În genere, manuscrisele lui Budai-Deleanu conțin lucrări istorice (studiate anterior de Al. Ciorănescu, *Opera istorică a lui Budai-Deleanu*, în *Cercetări literare*, II, 1936, p. 102—128) și filologice, lexicografice, gramaticale, studiate recent: *Prima gramatică românească modernă*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Buc., 1958, p. 333—343; Idem, *I. Budai-Deleanu teoretician al limbii literare*, în *Limba română*, VII, nr. 2/1958, p. 23—38; Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria operei lexicografice a lui Ion Budai-Deleanu*, în *Cercetări lingvistice*, Cluj, nr. 2/1961, (n. ns. — G.I.).

Scanned with OKEN Scanner

iosefine, chiar după moartea împăratului. Forma poetică și mai ales regulile intrinseci ale epicei comice îi permiteau să dea expresie celor mai diverse aprecieri, indignări, ironii, vizînd o lume întreagă, într-un fel jucăuș, și cu ajutorul unei fabulații destinată să descrețească fruntea chiar și a celui mai încruntat cenzor. Să vedem care sînt, în esență, lumea, orînduirile, stările, întocmirile, faptele, pe care Budai-Deleanu le ia în răspăr. Dar mai întîi cîteva informații mărunte cu privire la versiunile *Țiganiadei*. *Țiganiada* sau *Tabăra țiganilor* [1], poemă eroicomică în 12 cînturi, e cunoscută în două versiuni, dintre care cea din urmă, publicată de Gh. Cardaș în 1925, are o deosebită importanță pentru studiul nostru. Versiunea aceasta cuprinde, anume, discuțiile ample cu privire la cea mai bună formă de stat. Această parte a poemului a fost compusă mai tîrziu și lipsește în versiunea mai veche a *Țiganiadei*. [2]

Întîmplările și faptele povestite în *Țiganiada* sînt localizate în Muntenia de sub domnia lui Vlad Vodă (Țepeș). Apărător al creștinității, Vlad Vodă e angajat într-o mare luptă cu turcii. Urmărindu-și anume secrete planuri, domnul muntean dă țiganilor libertate și pămînt spre așezare. Fiind și înarmați din partea lui Vlad Vodă, țiganii se folosesc de împrejurări și de o seamă de întîmplări, pentru a lua de capul lor inițiativa unei organizări sub forma de „stat". Poetul recurge la toate mijloacele proprii epopeilor comice, fie din antichitate, fie din timpuri moderne, spre a-și desfășura fabulația, în care diverse acțiuni și peripeții se întrețes, alternîndu-și sau împletindu-și semnificațiile, cînd grave, cînd rizibile. Întîmplările de natură fictiv-istorică au loc pe de o parte într-un cadru geografic delimitat, dar pe de altă parte și într-un cosmos de dimensiuni mitologice. Atît în întîmplările comice din tabăra țiganilor, cît și în bătălia românilor cu turcii, imaginația poetului amestecă, potrivit unor

[1] Budai-Deleanu Ioan, *Țiganiada, poemă eroic-comică*, Tipografiile Române Unite, București, 1925.

[2] După 1950, *Țiganiada* a fost editată antologic și, în întregime, de J. Byck, E.S.P.L.A., Buc., 1953, ed. a II-a, 1965 (n. ns. *G. I.*).

Scanned with OKEN Scanner

rețete încercate și de alți scriitori, puterile supreme ale lumii creștine : Dumnezeu cu oștile sale îngerești va sta de partea lui Vlad, iar Satana cu oștile sale drăcești va sprijini pe turci. Multe sînt aceste puteri ; mai întîi ale luminii : Dumnezeu, cetele îngerești, o seamă de sfinți ; apoi ale tenebrelor : demonii de toate gradele și viciile personificate. Puterile nu vor lua parte la spectacol numai privind, ci se vor încăiera într-o cumplită bătălie, căci și de o parte și de alta ele sînt „înarmate". Îngerii se războiesc avînd la dispoziție chiar și „tunuri", pline cu „fulgere". Din tunurile acestea se lansează însă și alte lucruri asupra vrăjmașilor :

Era de viață dătătoare
Cruci acolo și Evanghelii sfinte ;
Moaște, metanii, cu sărindare ;
Posturi, cu rugăciuni fierbinte,
Miruri, paraclise, liturghii
Canoane, aghiasme și tămîi [1].

Toate ustensiliile rituale ale bisericii dobîndesc astfel o funcție, care numai rituală nu este. Libertatea cu care Budai-Deleanu „obrăzuește" sau „întruchipează" puterile supra și subterestre (amintind și unele elemente de mitologie păgînă), libertatea îndeosebi de a le folosi într-o fabulație „comică", dovedește în ce măsură poetul privea lucrurile poetic și mitologic, iar nu teologic. Elementele teologiei creștine devin în *Țiganiada* tot atîtea elemente de mitologie, față de care poetul își păstrează neștirbit dreptul de a „născoci". O asemenea eliberare de sub spiritul dogmatic al teologiei creștine presupune un spirit care a cernut teologia tradițională prin focul criticii. Budai-Deleanu a cucerit minții sale o libertate de mișcare ce nu va mai cădea în nici una din mrejile dogmatismului. Faptul în sine de a valorifica elemente de teologie creștină într-un poem comic, și aceasta într-un sens care așază în desăvîrșită lumină semnificația mitologică a acestor elemente, este o îndrăzneală, care singură trezește toată luarea aminte. Budai-Deleanu duce orientarea „lu-

[1] Ioan Budai-Deleanu, *Țiganiada*, București, 1925, p. 261.

Scanned with OKEN Scanner

ministă", pe care am văzut-o amestecată în diversă măsură și în teologia celorlalți scriitori din Școala ardeleană, pînă la consecințe de gîndire cu totul laică, consecințe în fața cărora confrații săi se opriseră ca în fața unui prag prohibit. Evident, această gîndire laică, cu alesături de scepticism, era pentru ceea ce urmărea Budai-Deleanu deosebit de prielnică : numai o asemenea stare de spirit putea să prezideze la crearea unei epopei eroi-comice de mari proporții. Mărturii cu privire la laicitatea gîndirii lui Budai-Deleanu găsim aproape la fiecare pas în *Țiganiada*. Cît de inutile i se par lui Budai-Deleanu bunăoară chiar și unele discuții cu aparențe „științifice", dar destinate în fond de a clădi o nouă scolastică îmbibată de idei teologice, discuții prilejuite în cercuri teologice de cele mai noi preocupări ținînd de domeniul biologiei sau al astronomiei. Budai-Deleanu trece cu ironie peste această mixtură de „știință și teologie" :

Apusenii se desputa într'una
Ce au fost mai întîi, ou sau găină ?
Cum și : de are lăcuitori luna ?
Unii, că-i deșartă ; alții, că-i plină
De lăcuitori dovedea chiar,
Însă dovada cădea în zadar...

Căci de aci s'isca ș'altă întrebare,
Oare oameni să află acolo sau vite ;
Și de-s oameni cuvîntători ; oare
Putea-vor fi cu drept osîndite
Lunarele suflete ? la care
Nu fu trimis spășitoriul mare... [1]

Ironia lui Budai-Deleanu lovește în plin fanatismul și superstiția. În „Divanul", pe care Satana îl ține cu sfetnicii săi, unul dintre aceștia, diavolul Belfegor, rostește următoarele despre oameni :

Fiescare crede în vre-o lege
Care o socotește preste toate
Și tot însul, prin mine s'amege ;
Sau lăturiș din cale s'abate :

[1] *Ibidem*, p. 118.

Scanned with OKEN Scanner

Aşa-l întunec ! de nice sîmte
Că are vre-o precepere sau minte.

Fanatismul şi suprăstăciunea
Ceste a mele două slujitoare...[1]

Fanatismul şi superstiţia, cele două primordiale ţinte de atac ale filozofiei luministe, devin în poemul lui Budai-Deleanu „slujitoarele" lui Belfegor, unul dintre diavolii principali, socotit a fi stăpînul credinţelor deşarte.

Ironia lui Budai-Deleanu va izbi din plin şi spiritul de exploatare al înalţilor prelaţi, nu numai incidental, ci de cîte ori are ocazia. Despre aceşti înalţi prelaţi, însuşi Mamona, expert în aceste chestiuni, se exprimă în *Ţiganiada* astfel :

Aurul acum stăpîneşte în lume ;
Prin aceasta cumpăr eu toate
Inimele...
Papa vinde darurile sfinte
Pentru gălbănaşi ; iar Patriarhul
Din Vizanţ, le cumpără înainte.
Din Episcop pînă la Eclisiarhul ;
Toţi îşi prevînd cele cumpărate
Ce trebuiea să fie în dar date[2].

Moravurile de la mănăstiri nu sînt cruţate de săgeţile lui Budai-Deleanu. Călugării cu slăbiciunile lor îşi găsesc încrestarea în *Ţiganiada*. Poate cele mai savuroase anecdote, născocite de poet, sînt în legătură cu călugării ; aşa este întîmplarea cu diavolul, care, prefăcîndu-se într-o fată frumoasă, cere adăpost la mănăstire. Sub acest chip de „fată împieliţată", diavolul aduce mare tulburare printre călugării gata să se omoare noaptea pentru ea. Cu mult umor autorul însuşi adnotează textul acesta, ridicînd o dată chiar „acuza" împotriva sa însuşi : „De aci s'arată că alcătuitorul acestor stihuri au fost fără credinţă şi doară vreun calvin". Ironia cuprinsă în această adnotaţie e deosebit de fină şi are darul de a se

[1] *Ibidem*, p. 223—224.
[2] *Ibidem*, p. 212—213.

Scanned with OKEN Scanner

întoarce în cele din urmă tot împotriva călugărilor, care înclină prea ușor de a acuza de „necredință“ pe cei ce-i vorbesc de rău pentru moravurile lor.

Săgețile lui Budai-Deleanu se îndreaptă adesea și împotriva orînduirilor consacrate și a claselor sus-puse, împotriva nobilimii și a boierimii cu osebire (aceasta mai ales în celălalt poem al său, în *Trei viteji*).

Dar să vedem cum se iau în dezbatere în *Țiganiada* ideile cu privire la întocmirile sociale-politice și cu privire la formele vieții de stat.[1] Prin întîmplările, acțiunile și peripețiile în care este angajat, norodul țigănesc este adus în situația de a discuta asupra organizării unui stat al său. Țiganii aleg pe cei mai „învățați“, dintre ei, să facă sobor și să hotărască cu bun temei care stăpînire ar fi cea mai bună. Principalele forme ale vieții de stat, cunoscute pînă atunci, mai ales din istoria antichității, sînt aduse în dezbatere, cu argumente pro și contra. Formele vieții de stat își găsesc, fiecare, avocatul și pledoaria. Unul pledează pentru „monarhie“, cu temeiuri ca acestea :

Unul este adevărul (: el zisă :)
Un Dumnezeu, un suflet, un soare
(: Precum și mîndru Solomon scrisă :)
Deci numai o vîlvă stăpînitoare ;
Și împărăția unui să fie,
Ș'întru dalba noastră țigănie.

[1] Asupra adevăratei poziții a lui Budai-Deleanu, există o controversă pe care Lucian Blaga n-o dezleagă. În timpul din urmă pare consolidată teza cu privire la republicanismul poetului (I. Lungu, *Idei iluministe în Țiganiada lui Budai-Deleanu*, în *Din istoria filozofiei în România*, vol. II, p. 157—158 ; Paul Cornea, *Studii de literatură română modernă*, E.P.L., Buc., 1962, p. 37 ; Adrian Marino, *Primii „republicani“ români*, în *Lumea*, III, nr. 5, 28 ianuarie, 1965). De fapt, poziția lui Budai-Deleanu este ambiguă, sau, mai exact pragmatică, el discutînd avantajele și dezavantajele fiecărei forme de guvernare în parte (monarhie, aristocrație, republică-democratică) și de la caz la caz, în funcție de împrejurări, cu argumente pro și contra (n. ns. — *G. I.*).

Scanned with OKEN Scanner

Cea prea naltă vecinică ființă
Ne-au dat pildă în toate vederată,
De-a cunoaște sfînta sa voință :
Însuș mama natură ne arată
Că toată chivernisirea bună
Vine și spînzură dintr-o mînă.[1]

Același reprezentant al ideii monarhice agită împotriva aristocrației :

De aristocrație n'am ce zice
Că știu, cumcă nime dintre voi
În adins va voi să rădice
O stăpînie de trei sau de doi,
Sau doară și mai de mulți împreună ;
Căci ar fi pofta cea mai nebună.

Acel pe care ursita neblîndă
L'au predestinat ca să slujească ;
Au n'are el mai multă dobîndă
Cînd unui a șerbi să voiască,
Decît la mai mulți ? Pentru ce dară
Să voim noi mai mulți domni în țară ?[2]

Din cînd în cînd autorul intervine în focul disputelor cu adnotații la subsol, lămurind ceea ce în versuri nu se putea arăta cu suficientă claritate sau pe înțelesul tuturor. Într-o asemenea notă, autorul își expune părerile cu privire la evoluția vieții sociale și politice. Nota aceasta este o mărturie despre lecturile lui Budai-Deleanu, care se ținea la curent cu scrierile epocii. „... Istoria vremurilor — spune autorul — ne arată că la epoca întîi a neamului omenesc, n'au fost nici o stăpînie pe lume, numa stăpînia firească ce au părinții asupra fiilor săi ; atunci fiind toți cei mai mici, supuși din fire celui mai bătrîn, bucuros se supunea și cu voia lor, fiind între dînșii și legătura de sînge ; căci se oblăduia de către cel mai bătrîn părintește și cu blîndețe. Iară după ce oamenii se mulțiră pe fața pămîntului, atuncia și familiile se

[1] Ioan Budai-Deleanu, *op. cit.*, p. 363—364.
[2] *Ibidem*, p. 370—371.

înmulţiră, că să născură feciori din feciori şi din nepoţi, strănepoţi. Acestor strănepoţi le era mai aproape tatăl lor şi fraţii, decît strămoşul şi al triile veri ; deci mersă răcindu-se legătura de sînge întru dînşii, şi iară să împărţiră în mai multe familii părinteşti ; atuncea... începu *dreptul celui mai tare*, adecă dreptatea mergea după tărie, căci cel mai tare făcea ce-i plăcea şi nime nu putea să-l contenească, ne fiind încă legile ; iar vîlfa părintească rămasă fără energie". [1] Dar să ne întoarcem la textul versificat al *Ţiganiadei*. Apărătorul oblăduirii monarhice face o expunere în versuri a istoriei societăţii umane, lămurind cum dreptul celui mai tare duce la anarhie, cum de la aceasta se ajunge la democraţie, apoi la aristocraţie, şi în cele din urmă la monarhie. Un al doilea „învăţat" din tabăra ţigănească pledează în favoarea orînduirii republicane. El va critica monarhia, iar unul dintre argumentele sale este acesta : un monarh absolut, chiar dacă ar avea toate virtuţile, nu trăieşte veşnic şi mai ales nu prezintă nici o garanţie că va avea fii la fel cu el.

Ispitirea dară să ne spună
Monarhia ce feliu de urmări are ;
Istoria vremilor trecute
Va putea într'aciasta să ne ajute.

Care ne învaţă fără sminteală,
Cumcă, de au şi fost odinioară,
Un domn cu dreaptă socoteală.
Bun, întreg şi cu vîrtute rară :
Totu-ş sau prea rar sau nice o dată
Fiul au fost precum al său tată. [2]

Urmaşii monarhilor sînt aşadar de obicei nevrednici. [...]

Monarhia nu e pe planul oratorului nici din alte pricini. Un monarh, oricare i-ar fi virtutea, are nevoie de sfetnici şi de fapt un monarh va ceda totdeauna acestora

[1] *Ibidem*, p. 372.
[2] *Ibidem*, p. 382.

Scanned with OKEN Scanner

cîrma împărăției. Acest neajuns este apoi agravat prin faptul că împărații își aleg sfetnicii de obicei dintre „curteni" :

Soiu de oameni vicleni fără lege ;
Învîrtiți, șereți și plini de intrige ;
Cari așa știu întinde a sa mreje,
Cît monarhul fără nice o grije
În urmă să încurcă cu de adins
Și se trezește de lațuri prins.[1] [...]

Monarhia duce așadar la „despotism". Oratorul propune :

Deci după direpț cugetul mieu
Nici princip, nici craiu, nici împărat,
Vă sfătuiesc, dar nice sultan,
Cu mult mai puțin Vodă și Ban.

Ci o republică bine așezată
Pe temeiuri firești neclătite,
După o socotință lămurată
Și lungi filosoficești ispite[2]. [...]

În marea dispută asupra formelor de guvernămînt se mai ridică apoi și alte glasuri. Unul ține să demonstreze că binele oamenilor atîrnă mai mult de firea lor, decît de legi, toate orînduirile putînd fi bune sau rele, după cum sînt oamenii pe mîna cărora ele încap. Un alt glas găsește temeiuri pentru „republică", dar și un cuvînt pentru posibilitatea de a da, în caz de nevoie, puteri dictatoriale unuia singur. În poemul comic al lui Budai-Deleanu norodul țigănesc nu se alege însă cu mult folos pe urma acestor discuții, în desfășurarea cărora intervin tot mai mult ambițiile și poftele personale ale celor ce-și încearcă oratoria. Într-un moment de supremă confuzie, unul din cei ce aspiră la conducere propune, nici mai mult nici mai puțin, decît o orînduire „demo-aristo-monarhicească !" Dar asupra soborului năvălește apoi gloata

[1] Ion Budai-Deleanu, *op. cit.*, p. 386.
[2] *Ibidem*, p. 386.

Scanned with OKEN Scanner

răzvrătită a țiganilor, punînd capăt acestei încercări de întemeiere a unui nou stat. Totul apare zădărnicit de spiritul de vrajbă al unui norod necopt. În ciuda faptului că, în disputa ce are loc în legătură cu cea mai potrivită formă de stat, se mobilizează atît de o parte, cît și de alta, argumente îndeobște serioase, dezbaterea eșuează lamentabil. Slăbiciunile omenești fac ca totul să se încheie cu o încăierare generală între cei ce doresc să-și întemeieze un stat al lor. Poetul are ocazia, încă înainte de a-și termina epopeea eroi-comică, de-a deplînge condiția umană :

Cînd văd omenirea ticăloasă
Cu totul oarbă și întunecată,
După mii și mii de ani abea scoasă
Din pruncie în vrăji afundată :
Plîng cu lacreme necontenite,
Cum plîngeai oarecînd Eraclite.

Cînd omul pe om strică și ucide
Făr'nice un folos sau trebuință,
Ba muncindu-l încă în față-i rîde,
Cînd însuși hulește a sa ființă,
Ce nu fac celelalte jivine :
A fire om, atuncea mi-e rușine ![1]

Omul își otrăvește viața, după părerea autorului, prin aceea că se dă „patimilor în brațe". Între aceste patimi cea mai grozavă e pofta de domnie :

Un tînăr Machidonean se scoală
Și junghie o jumătate de lume.
Pentru ce ? pentru deșartă fală,
Vrînd a dobîndi slavă și nume
Pentru triumfu a Romii cetate
Junghie ceaialaltă jumătate.

Un Ginghișhan, un Tamerlan face
Tot aceeași, din altă pricină,
Adecă, sînge a vărsa le place
De alt neam, ce altor Dumneziei se închină.

[1] *Ibidem*, p. 400.

Scanned with OKEN Scanner

Iar spaniolii pentru bolovani
Cu aur, taie pe mexicani.

Un arap cu sabia într'o mînă,
Cu Alcoranul în ceaialaltă,
Taie pe toţi, ş'apasă în ţărînă,
Ce nu cinstesc luna îngiumătată,
Nu-i primesc visurile şi care
Nu-şi taie împrejur mădulare !...

Şi cestor slăvit tîlhari, putinţa,
Tu le dăduşi oame ticăloase,
Tu le împrumutaşi ajutorinţa ![1]

Poetul acuză pe „om“ că dă ajutor unor atare tîlhari. Mai mult : poetul acuză pe om că născoceşte tot felul de religii, care n-au nimic de-a face cu adevărul :

Tu înveţi pe om ca el să nu vază
Cînd vede, să nu ştie cînd ştie,
Iar cîndu-i de a crede, să nu crează,
Zicîndu-i că mintea-i nebunie,
Simţirea-i patimă ruşinată,
Firea-i totdeauna necurată.[2]

Poetul are grave accente de indignare în faţa spectacolului istoriei, care arată cum se ciocnesc „credinţele“ născocite de oameni, şi cum, prin fanatismul lor, învinge de obicei acele credinţe care sînt cele mai depărtate de legile minţii omeneşti. [...]

Comentatori ai *Ţiganiadei* au atras luarea aminte asupra faptului că Vlad Vodă este prezentat după chipul şi asemănarea lui Iosif al II-lea. Ideile şi atitudinile, cărora poemul le dă expresie, sînt ale unui gînditor laic din secolul „luminilor“. Unul dintre cercetătorii cei mai atenţi ai operei poetice a lui Budai-Deleanu susţine că „privită în bloc“ această operă „poate fi considerată ca un tratat

[1] *Ibidem*, p. 403—404.
[2] *Ibidem*, p. 405.

Scanned with OKEN Scanner

de politică iosefinistă".[1] Aprecierea, justă în ansamblu, are nevoie doar de unele precizări. Urmărind „disputa" asupra celei mai bune orînduiri sociale și de stat, dispută desfășurată în cîntul 12 al *Țiganiadei*, remarcăm cîteva lucruri ce cer a fi subliniate înainte de a încerca o precizare cu privire la poziția ideologică a lui Budai-Deleanu. În desfășurarea interesantei dispute, se pledează „pro" și „contra", atît pentru monarhia absolutistă, dar de sens „luminist", cît și pentru republica democratică. Numai cît privește aristocrația sau orînduirea societății feudale a nobilimii și a înaltului cler, se aud glasuri exclusiv „împotrivă". *Țiganiada* însăși a fost scrisă (autorul a revenit asupra ei în curs de vreo 20 de ani) după moartea lui Iosif al II-lea, în timp ce în Occident revoluția burgheziei își desfășura steagurile, și apoi în timpul epocii napoleoniene. În împărăția austriacă iosefinismul îngăduise multor gînditori, scriitori, ideologi, luptători să-și dezvolte concepțiile, ideile, opiniile și îndemnurile, în limitele „iosefinismului". Ce s-a ales de acești reformiști de orientare iosefină după moartea împăratului ? Ei nu puteau în nici un caz să stea pe loc. Prefacerile politice și sociale, ce se declarau sub forma restituțiilor, le îngăduiau acestor reformiști, pentru propria lor prefacere sau evoluție, o singură alternativă, și anume fie să încerce a-și modera ideile (făcînd concesii restituției feudalismului nobilitar și absolutismului monarhic), fie să-și accentueze fronda în sensul „revoluției". Din lectura *Țiganiadei* desprindem impresia că, dincolo de iosefinismul său, Budai-Deleanu cocheta, ezitînd și aproape numai jucîndu-se, și cu unele idei ceva mai radicale. Filozofic, această atitudine și-a găsit expresia în compasiunea pe care Budai-Deleanu o simțea față de cei care, din pricina raționalismului lor laic, îndurau prigoane din partea asupritorilor :

[1] Dim. Popovici, *Literatura română în epoca luminilor*, 1943, p. 85 (manuscris). [E forma în care L. Blaga a consultat lucrarea, căci Dim. Popovici a publicat în 1945 această lucrare sub titlul : *La Littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945. Există și un text litografiat, sub forma unui curs universitar, în românește (n. ns. — *G.I.*).]

Scanned with OKEN Scanner

Vai de cel care vede și știe,
Vai de care zice că precepe,
De trei ori vai de cei ce grăiesc :
Că mintea-i dar dumnezeiesc [1]

Tînărul Petru Maior făcea cu decenii în urmă, în *Procanonul* său, o distincție între „minte" ca „lumină a firii" și „revelație" ca „lumină dumnezeiască". Tînărul Maior delimita cu îndrăzneală domeniile specifice acestor „lumini". Mai tîrziu însă Maior subordonează lumina minții întru totul revelației divine. Budai-Deleanu înalță însăși „mintea" numind-o „dar dumnezeesc". „Rațiunea" ia locul „revelației". Cu aceasta laicitatea inerentă gîndirii lui Budai-Deleanu își găsește suprema rostire.

(1950)

[Reprodus din volumul *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, ediție îngrijită de George Ivașcu, Ed. Științifică, București, 1966, p. 210—225.]

TUDOR VIANU

DIN PROBLEMELE LIMBII LITERARE ROMÂNE A SECOLULUI AL XIX-LEA

...Dar pentru a vedea diferitele direcții care domină limba literară română, așa cum este transmisă secolului al XIX-lea, un document lingvistic de cea mai mare însemnătate este *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu, care datează tocmai de la limita celor două secole, din 1800.

Evident, ca ardelean, Budai-Deleanu aparține unui cerc de cultură mai înaintat decît acela din principate, căci aici dăduse roade influența latină, veche de aproape o sută de ani în acest moment și, în general, atingerea cu cultura apuseană era mai întinsă aici. Budai-Deleanu

[1] Ion Budai-Deleanu, *op. cit.*, p. 406.

Scanned with OKEN Scanner

dispune de întreaga terminologie politică. În interesantul cîntec al X-lea, unde se discută avantajele diferitelor regimuri politice, Budai-Deleanu vorbește despre *monarhie, democrație, aristocrație, republică, dictator, consul, soțietate, anarhie, pragmatice* (canoane pragmatice). Uneori, din aceste cuvinte, el derivă adjective, cu un sufix mult întrebuințat în epocă : *monarhicesc, aristocraticesc*. Neologismele de proveniență apuseană nu sînt rare la Budai-Deleanu. Întîlnim de pildă cuvinte ca : *a invita (dracii... îi invita* [u pe țigani] *către păcate ;* ed. Byck, X, 5), *natura (Însuș, mama natură ne arată Că toată chivernisirea bună Vine și spînzură dintr-o mînă,* X, 35), *primar* (explicat în notă : *de rîndul dintîi), intrigant (Așa la dregătorii primare Vin intriganți ș-amegei neharnici Trufași bogătari cu punga mare Și minte mică, pentru că-s darnici,* X, 43), *delegat* (explicat în notă : *adecă hotărît despre mulțime și solitoriu : Ci din toată ceata un delegat, X, 27), elegant* (ca substantiv : *Nice să cunosc pa din afară De pe porturi, precum eleganții,* X, 84). Grecismele, caracteristice epocii fanariote în principate, nu lipsesc nici ele din limba acestui scriitor ardelean, precum : *adiafor* (= *indiferent : adiafor este în ce hai merge cineva la rai,* IX, 109, în notă), *polite* (= *civilizate : La Bactra, Vavilon, Memfi ș-alte Cetăți polite, în prisos de toate,* X, 7), *ostracă* (= *scoică,* prin care se indica votul în agora, ca în procesul lui Aristid ; *Prin o mișea lăpădată ostracă Aristid de pildă să vă fie,* X, 46), *epithalamion* (= *epitalam, cîntec de nuntă : Scornisă, pe gustul lui Nason, Mirelui un epithalamion,* IX, 29), *energhie* (= *putere, forță : Apoi fără energhie rămasă, Ș-acestă stăpînie de casă,* X, 59), *protimisire* (= *întîietate : Iar între sine făr' contenire Să luptă pentru protimisire,* X, 66), *a metahirisi* (= *a folosi, a uza de, a rîndui : Unul numa, din toată săminția A lui, să punem că va fi rău, metahirisind a sa putință Volnicește, după chiefu său,* X, 90). Turcismele sînt rare de tot la Budai-Deleanu. Întîlnim cîte un *cilibiu* (= *nobil : A să împodobi cu gingășie... Într-aceasta faptele să încheie A coconașilor cilibii, A patrii noastre de acum fii,* VII, 9),

Scanned with OKEN Scanner

a cilibi (= *a înnobila*: *Vezi ce face o singură hîrtie, Cum cilibești într-o clipită Toată viitoarea săminție*, X, 122), sau de cîte un termen apărut acolo unde este vorba de lumea turcă: [Sultan Mahomet] *în chip de mare solie Niște capigii* (= *demnitari*) *vicleni trimeasă... ziceau nu să cădea mării-Tale. Să ne bagi atîta frică în spate Cu cele blăstămate cealmale* (= *turbane, prin sinecdocă*: *Turci*, V, 43, cp. I, 107: *Ian vie acum dă hăi cu cealmale, Să dee pe a noastră țigănie*). Budai-Deleanu introduce astfel multe cuvinte neologistice, mai ales din izvorul apusean, puțin folosit în acel moment în principate și din cel grec și turc, mult întrebuințate dincoace de munți. Dar cu toată această deschidere a sa către toate înrîuririle care puteau îmbogăți tezaurul său național și terminologic, limba sa se alimentează în special din limba poporului. O spune el însuși: *Întîi caută a lua aminte că poetul în voroava sa deobște să țîne pretutindene de chipul vorbei deobște și întrebuințează cuvinte obștite între țărani, afară de tîmplări, cînd vorbește altcineva, căci atunci așa-și chibzuiește voroava să fie cuviincioasă persoanei care vorbește* (IV, 14, în notă). Scriitorul este conștient deci de principiul diferențierii stilistice a limbii folosite într-o operă literară. Limba este, pentru el, un mijloc al caracterizării artistice și se distinge, în întrebuințarea pe care i-o dă, printr-o suplețe deosebită. Țiganiada devine astfel o oglindă a tuturor posibilităților graiului nostru la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Interesant este însă că, cu toată străduania lui de a-și îmbogăți vocabularul din izvoarele cele mai variante, Budai-Deleanu păstrează atît numeroase cuvinte, cît și forme arhaice, de pildă infinitivul lung (*Căci întru adunările mai toate Unde norodul fără osebire, A vorbi și sfătuire poate, Punere... pricire... stăpînește*, X, 25), sau subjonctivul și condiționalul redat prin auxiliar + infinitivul lung (*Așa noi voind înțelepțește A tocmi o dreaptă stăpînire, Un cap s-așezăm de temelie*, X, 36; *Atunci numa și eu m-aș plecare La monarhia cea lăudată*, X, 83). Opera lui Budai-Deleanu este astfel unul din documentele cele mai expresive pen-

Scanned with OKEN Scanner

tru cunoașterea stadiului pe care îl atinsese limba literară română în momentul în care atinge pragul veacului nou.

[Fragment reprodus din vol. *Probleme de stil și artă literară*, București, 1945, p. 181—183.]

PAUL CORNEA

UN SCRIITOR DE RENAȘTERE TIMPURIE ÎNTR-O RENAȘTERE ÎNTÎRZIATĂ

O școală austeră și un elev independent

În concepția curentă, Școala ardeleană se încorporează în acel tip de cărturar, în acel timp auster și ardent, de o tenacitate pilduitoare în muncă, la care dorința de a demonstra vrednicia neamului românesc a ajuns mai mult decît o ambiție și o pasiune, a ajuns o patimă mistuitoare și deformantă. Un Micu, un Șincai, un Maior sînt admirabile exemple de devotament față de un crez.

Pornind de la aceleași mari premise de ordin social și ideologic, crescut în aceeași ambianță de prozelitism național, Budai-Deleanu vădește neîndoielnic și alte particularități. Gîndirea sa e în cea mai largă măsură emancipată de teologie. Fără respect pentru dogme și chiar ireverențios față de autoritatea nedemonstrată a credinței, aruncînd o privire ironică și lucidă dincolo de aparențele solemne și sacerdotale, ce învăluie activitatea bisericii, Budai-Deleanu, ca un veritabil filozof al secolului al XVIII-lea, fără a merge pînă la ruinarea completă a bazelor religiei, le subminează totuși și, în orice caz, dezumflă de orice prezumție sacră pe reprezentanții tereștri ai divinității, începînd cu papa de la Roma și patriarhul din Bizanț. Față de puritanismul moral al unui Șincai ori Micu, a căror viață seamănă cu o asceză, reînnodată în fiece dimineață cu o nouă fervoare, Budai-Deleanu face figura unui om de Renaștere. Morala lui se

Scanned with OKEN Scanner

întemeiază pe împlinirea cerințelor naturii, e telurică și profană. [...]

Toți cărturarii ardeleni au împărtășit unele idei luministe : progresul prin instrucție, risipirea ignoranței poporului prin efortul bine călăuzit de a răspîndi cultura, validarea rînduielilor politice prin citarea lor în fața tribunalului rațiunii, lupta contra superstițiilor și obscurantismului. Dar pe cîtă vreme Micu, Șincai și chiar Maior ezitau, și, finalmente, băteau în retragere cînd trebuiau să ia poziție în problemele spinoase ale credinței, organizării sociale ori așezării de stat, Budai-Deleanu își evidențiază tocmai aci radicalismul convingerilor. El zugrăvește ordinea sacră și pe arhangheli într-un mod foarte prozaic și în spirit voltairian, pune în discuție cea mai bună formă de guvernămînt ca un elev al lui Montesquieu și apără egalitatea naturală a oamenilor ca un discipol fidel al enciclopediștilor. Dacă Micu, Șincai și Maior se apropie mai degrabă de prudentele concesiuni ale liberalismului iosefinist, autorul *Țiganiadei* se înrudește nu o dată cu spiritul mușcător și iconoclast al luminismului francez.

În fine, spre deosebire de aerul grav și posomorît al reprezentanților Școlii ardelene, Budai-Deleanu e un om care rîde. De Sanctis spunea undeva că ironia precursorilor risorgimentului, Boccaccio și Ariosto, era alegră și sceptică, întruchipînd bunul-simț, protestul științei contra ignoranței, în vreme ce Parini practica o ironie a simțului moral, ultragiat de o societate lipsită de orice viață interioară, rîdea fără grație, lăsînd să se întrevadă dezgustul și disprețul față de societatea timpului său. [1]

La Budai-Deleanu se unește imensul hohot de rîs al omului din Renaștere, care trăiește un moment de uriașă expansiune a forțelor umane (și care îngroapă evul mediu, cu toate fantomele lui tenebroase, în rîsul batjocurii pedepsitoare), cu amărăciunea descendentului înjosit, vlăstar al unei seminții nobile, acum decăzute și desconsiderate. [...]

[1] Francesco de Sanctis, *Storia della letteratura italiana*, Milano, 1956, II, p. 447.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru a dezvălui specificul personalității literare a lui Budai-Deleanu ni se pare de căpetenie întrebarea : poate fi considerat scriitorul, nu în dorințele sale, ci în modul de a le realiza, în sensurile adînci și fundamentale ale operei, un discipol fidel al esteticii clasicismului ? Să remarcăm că el avea convingerea că face operă originală. În *Epistolia închinătoare către Mitru Perea...* ne asigură că poema „*nu este furată, nici împrumutată de la vreo altă limbă, ci chiar izvoditură noao și orighinală românească*“ [1]. Dar în ce-i constă noutatea ? Numai în subiect ? Aparține oare Budai-Deleanu acelor epigoni serbezi ai epocii clasice, care prelungeau spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în atmosfera unor profunde convulsiuni sociale, o doctrină care nu numai că nu născuse nici un poet (căci esteticile normative s-au dedus totdeauna din operele marilor scriitori, dar n-au creat niciodată un singur scriitor mare), dar sugruma prin canoanele ei severe orice fior liric și interzicea orice inovație fericită ? Răspunsul ni se pare neîndoielnic, și-l formulăm înainte de a ruga cititorul să parcurgă demonstrația ce urmează : autorul *Țiganiadei*, care osîndește vehement societatea feudală prin intermediul odiseii burlești a țiganilor, care își îngroapă amărăciunea față de decăderea politică a Țărilor Române prin zugrăvirea unui domnitor viteaz și intransigent ca Vlad Țepeș, care își ascunde continuu ostilitatea față de obscurantism, ipocrizia clericală și nemernicia aristocrată, prin echivocuri, aluzii și anecdote, practică și în metoda sa literară același joc dublu. Pretinzînd că-i respectă pe clasici și lucrează în marginea exemplului lor, el contrazice în fapt vechile modele și se abate de la normele idealului clasic. *Țiganiada* este o insurecție — poate cea dintîi la noi — împotriva clasicismului, cu tot ceea ce acesta presupune în ordine filozofică și artistică. Protestul social, umanismul luminist, poporaneitatea și mesajul patriotic ce caracterizează *Țiganiada* nu se puteau exterioriza într-o formă osificată, strînsă în chingile re-

[1] E, p. 68. Notăm cu E ediția J. Byck (E.S.P.L.A., 1953) a variantei a doua și cu B ediția Th. Codrescu (*Buciumul român*, 1875—1877), a variantei întîi.

gulilor, modelată după prototipuri celebre, dar necorespunzătoare realității locului și momentului istoric. Conținutul nou și bogat al operei pretindea o expresie adecvată, gîndirea o înșurubare organică în materialitatea limbajului, încît să nu putem ști niciodată unde încetează ideea și începe, propriu vorbind, învelișul ei sensibil. Așa s-a și întîmplat. Sub tiparele de suprafață ale vechilor dogme, circulă prin *Țiganiada* seva viguroasă a unei arte a adevărului concret.

Cel dintîi pas în demonstrarea tezei enunțate mai sus îl marchează următoarea constatare : spre deosebire de universalitatea eroilor clasici și de caracterul anistoric al plasării acțiunii, teoretizat de Boileau, în *Țiganiada* există o grijă extremă de a localiza intriga și personajele. Budai-Deleanu are simțul dependenței de circumstanțe, e conștient că, în afara valențelor lor general-umane, oamenii aparțin unui anumit moment istoric, unui anumit popor și unei categorii sociale bine definite. În literatură, această atîrnare de împrejurări concrete, această dependență a eroului de un mediu de viață determinat se exprimă mai ales prin modul de a vorbi.

Eroii săi folosesc un limbaj vulgar și zgrunțuros, cu un fonetism țipător, în care vocalele se asociază cu consoane vibrante sau grupuri consonantice sonore, iar abaterile de la regulile pronunțării se fac în spiritul oralității populare. Exprimarea îi caracterizează psihologic. Căci ei constituie, în concepția poetului, o umanitate larvară, la care pornirile instinctuale predomină asupra impulsurilor raționale, comportamentele sînt brutale, dorințele lipsite de temperanță și nejudecate sub unghiul moral. Comentînd cuvîntul *„dărdală“* și recunoscînd că este rar utilizat și numai de *„norodul prost obicinuit“*, Budai-Deleanu observă că *„întru o adunare cinstită, nu s-ar putea întrebuința cest pregiosit cuvînt ; însă unde vorbesc țiganii între sine, cu atîta mai vîrtos au căutat să se pue“* [1]. La fel, scuzîndu-se pentru *„De oi vini la tine te fac tot țîră“*, arată că e o *„vorbă gioasă și proastă, însă la țigani se poate pune și mai ales cînd vorbesc țiganii“* [2].

[1] E, p. 85.
[2] B, p. 127.

Scanned with OKEN Scanner

Intenţia, e de prisos s-o spunem, nu-i de denigrare, ci de determinare a unui anumit colorit etnic şi social.[1] Dealtfel, deşi scriitorul şi-a propus „*a metahirisi multe cuvinte şi voroave după gustul ţigănesc*“[2], lexicul operei nu e derivat din limba ţigănească, ci se alcătuieşte din regionalisme ardelene şi pronunţii alterate (*ahaia, ahasta, hie* etc.). Budai-Deleanu are intuiţia, pe care a posedat-o într-un grad maxim la noi Caragiale, a invenţiilor verbale, care trezesc rezonanţa afectivă a personajelor şi acţiunilor sugerate. Ibrăileanu a scris pe vremuri un studiu de mare subtilitate pe marginea numelor proprii ale eroilor lui Caragiale. Dar onomastica lui Budai-Deleanu, prin abundenţa şi dexteritatea ei expresivă, pare a-l anticipa pe marele satiric. Afară de Parpangel, Tandaler şi Romica, mai des întîlniţi în cuprinsul poemei, *Ţiganiada* mai menţionează pe Boroşmîndru, Corcodel, Goleman, Şoşoi, Aordel, Ganafir, Sfîrcu, Ciuciu, Gogul, Cucavel, Găvan, Parnavel, Dondu, Sperlea, Ghiolban, Căcîcea, Gîrdea, Mozoc, Bambu, Ciurilă, Bălăban, Purdea şi mulţi alţii pe care nu-i mai citäm.

Funcţia de caracterizare a limbajului şi precizia lui concretă se văd şi din preferinţa scriitorului pentru dubletul pitoresc al noţiunii, care dispune de sinonime (va *tîrnosi* în loc de va bate, *sureap* în loc de crud, năprasnic, *marghiol* în loc de şiret etc.), şi din abundenţa denumirilor de obiecte aparţinînd mediului domestic cu care eroii săi vin în contact. Larga deschidere de compas a vocabularului şi valoarea lui pitorească definesc atmosfera morală a poemei. Ţiganii, care se plîng că nu sînt *dărdale*, protestează că au *găvălie* şi nu bat în zadar *lelea*, deşi *tocorosesc* toată ziua, mai fac unele *nătării* şi *şozii* şi-şi caută *price* unul altuia pentru te miri ce *buiguieli*; ei mănîncă *curechiu* cu *clisă rîncedă* şi *ceapă*

[1] Budai-Deleanu era străin de orice şovinism. Criticînd pe fanarioţi, el distinge într-o notă: „*Ce zice aice autorul pentru greci nu trebuie să se înţeleagă îndeobşte tot neamul grecesc*: nu, neamul grecesc are pre multe merituri la norodul omenesc, *decît să se poată defăima; deci nu neamul grecesc, ci mulţi de acei care viind în Ţara Românească sau la Moldova*“ etc. (B, p. 420).

[2] E, p. 68.

Scanned with OKEN Scanner

măruntă, mămăligă cu *moare*, *fălci* de porc afumate, *ciuci*, *lapte acru*, *păsat*, *cricală* ; zlătarii au păr *îmburzit* și barbe *sperlite*, ciurarii sînt înarmați cu furci și *rude de șatră* și poartă în chip de steag o piele de *mînză codalbă*, căldărarii sînt *căciulați*, au barbe afumate și folosesc căldările în loc de dobă, fierarii au o *cinghie* (cuvînt dispărut, la Candrea = harfă, la Budai-Deleanu, prin metonimie, muzică) de clopote și *chimvale* și ca steag o tigaie de plăcinte ș.a.m.d. După cum se știe, țiganii sînt guralivi. Iată cu ajutorul cîtorva termeni neuzitați ni se tălmăcește această particularitate a lor : *a face voroavă*, *a zice sfat*, *a deschide rostul*, *a lua graiul*, *a bulgui* (= a *pălăvrăgi*), *a lolăi* (= a vocifera), *a tocorosi* (= a pălăvrăgi), *a răpști* (= a murmura), *a pune în price* (= a pune în discuție) etc.

E incontestabil că una din însușirile caracteristice ale scriitorului nostru e locvacitatea. Ca și eroii săi, pare că uneori îl amuză să-și împroaște auditoriul cu adevărate salve verbale. Descriind plantele de care se servește Brîndușa în vrăjile ei, iată-l însăilînd versuri întregi din nume comune :

Iarba vîntului și iarbă creață
Iarbă mare, spînz, limbă-vecină,
Romaniță, nalbă, mătăcină,
Plătagină, sovîrv cu cicoare,
Troscoțel, podbeal și mătrăgună.[1]

Artileria cerească trimisă să înfrunte oastea dracilor dispune, cum se și cuvine, de armament sacru :

Era de viață dătătoare
Cruci acolo și evanghelii sfinte,
Moaște, metanii cu sărindare.

Posturi cu rugăciune fierbinte,
Miruri, paraclise, liturghii,
Canoane, aghiazme și tămîi.[2]

[1] E, p. 210.
[2] E, p. 261.

Scanned with OKEN Scanner

Alteori, prins de joc, rimează nume proprii cum avea să facă Alecsandri în *Dumbrava Roșie* :

Șoldea, Iencuț, Barbu și cu Nuțul,
Covrig, Mozoc, Bambu și Ciurilă,
Corneiu, Cîrlig, Sperlea ș-apoi Huțul.
Toți aceștia, loviți fără milă...[1]

Clasicismul își considera eroii în lumina fizionomiei lor morale. Decorul și particularitatea concretă a personajelor nu-i interesau pentru că el tindea să picteze tipuri și să surprindă esența omenească. Budai-Deleanu nu excelează în portretistica psihologică, în schimb e un admirabil observator al tuturor laturilor ce țin de corporalitatea vieții. Acest cărturar, care acumulase imense lecturi își conservase o acuitate a auzului și o agerime a privirii proprii omului din popor, era, dincolo de erudiția și îndeletnicirile sale savante, un plebeu cu o organizare senzorială robustă, cu fibra nervoasă teafără, capabilă să înscrie în circuitul ei întreaga bogăție a firii și să reacționeze cu mare promptitudine. Plasticitatea graiului și geniul său verbal exprimă o relație nemijlocită cu natura, o comunicare directă între simțuri și obiecte. Transpunerea literară a realității se săvîrșește adesea chiar la nivelul senzațiilor. Termenii nu sînt epurați de prospețimea lor țărănească, de francheța lor violentă și primitivă, de sonoritatea lor piperată.

Caracteristica generală a limbajului lui Budai-Deleanu ni se pare a fi expresivitatea obținută printr-un efort de materializare. Descoperim la autorul *Țiganiadei* acea tendință de plasticizare a cuvintelor abstracte, de *„coagulare"*, cum zicea Bréal, a numelor de acțiuni și însușiri, adică de trecere a lor în nume comune. Această particularitate nu explică doar cîțiva termeni, cum ar fi : *bogătate, golătate, înțelepție, păgînie* etc., creați de scriitor pornind de la adjectivele respective ; ea se leagă de însuși procesul construirii imaginii lui Budai-Deleanu, adică de esența artei lui literare. [...]

[1] E, p. 417.

Scanned with OKEN Scanner

Scriitorul simte nevoia să-şi reprezinte plastic abstracţiile. Procedarea sa constantă e de a antropomorfiza, de a reduce transcendentul la dimensiunea umană. Întreg universul său e clădit pe aceleaşi baze : sfinţii au trebuinţe şi slăbiciuni omeneşti, iadul e o înşiruire de torturi fizice, raiul e un prilej de desfătarea gastronomică, iubirea e împerechere, omenirea e absorbită de preocupări carnale. Spiritul descinde în huma realităţii, iar speculaţiile minţii, pentru a putea subzista, trebuie să se încorporeze, să devină materie. [...]

Se ştie că Boileau afirmase că limba zeilor nu putea fi aceea a grăjdarilor, iar legislatorii esteticii din secolul al XVIII-lea, nenumăraţi autori de *Poetici* şi *Retorici*, care codificau gustul literar al vremii, criticau cu vehemenţă coborîrea limbajului artistic la nivelul oamenilor de rînd. Chiar şi Virgiliu şi Theocrit le păreau vinovaţi de prea multă rusticitate. Ei preconizau în locul vorbelor proaste, mirosind a ţărînă şi sudoare, înfloriturile elegante şi perifrazele lui Delille. Prin potenţialul expresiv al graiului său, Budai-Deleanu săvîrşeşte un dublu sacrilegiu faţă de clasicismul ortodox : substituie tipului general particularul concret şi extinde vocabularul pînă la periferia argoului. D. Popovici a rostit [1], încă timid, aprecierea justă : autorul *Ţiganiadei* înregistrează culoarea locală, realizează înainte de romantici şi cu mai multă trăinicie decît romanticii dezideratul articulării operei literare într-un sistem de coordonate reale, bine definit. În acelaşi timp, dovedind şi oarecare conştiinţă a sensului revoluţionar al procedării sale, Budai-Deleanu încearcă să-şi justifice îndrăzneala invocînd o mare autoritate. Homer — ni se spune — *„fieşcărui au dat despărţită fire şi haractir“* [2]. Precauţia nu poate înşela pe nimeni. Împotriva oricărui consemn al maeştrilor, asociind un spirit de observaţie ascuţit şi un neobişnuit simţ al valorilor lingvistice, Budai-Deleanu a ajuns să manevreze o limbă de mare pregnanţă coloristică, în stare să exprime acel dozaj, imposibil de cîntărit, ce-i era propriu, de lumi-

[1] D. Popovici, *Doctrina literară a „Ţiganiadei“ lui I. Budai Deleanu*, *Studii literare*, IV, 1948, p. 117.

[2] B, p. 234.

Scanned with OKEN Scanner

nism filozofic, umanism de Renaştere şi epicureism popular. El îşi lua astfel libertăţi care pînă la urmă nu mai erau abateri de la un principiu acceptat, ci reprezentau un nou principiu. [...]

Mesajul puternic antifeudal al *Ţiganiadei*, în care o cugetare înaltă şi generoasă asupra rînduielilor sociale se împleteşte cu aspiraţia populară după libertate şi bunăstare, ultragiază universul clasic, ordonat şi poleit, dar ferecat şi surd la frămîntările maselor. Prima îndrăzneală a lui Budai-Deleanu e de a-şi fi plasat acţiunea în păturile cele mai de jos ale societăţii. Se va zice : făcea satiră. E adevărat, dar, cum am arătat-o, dincolo de starea lor civilă, personajele care mişună şi se învălmăşesc în cuprinsul poemei simbolizează însăşi societatea omenească în tensiunea ei dramatică spre mai bine. Şi chiar dacă nu acceptăm acest mod de a tălmăci mai adînc sensurile majore ale operei, dacă rămînem la datele aparente ale lucrării, e greu să se tăgăduiască simpatia autorului pentru unii din eroii săi.

Fac abstracţie de o serie de indicaţii explicite ale autorului că prin ţigani el înţelege şi pe alţii. Las deoparte pe înţelepţii care dezbat forma de guvernămînt a viitorului stat ţigănesc şi mă gîndesc la Parpangel, personaj cu obîrşie strălucită, visător şi fantast, capabil de mari pasiuni şi de elanuri lirice. La fel, Tandaler care denotă vitejie şi ambiţie (mai vizibil în versiunea întîi), apărînd ca suveranul prezumtiv al ţiganilor. E clar că Budai-Deleanu a ales o cale ocolită pentru a lovi într-o ordine contrară raţiunii şi ostilă liberei dezvoltări a personalităţii umane. Nu poporul de rînd e obiectul batjocurii sale muşcătoare, ci tocmai clasele suspuse şi instituţiile pe care ele le patronează. Aducînd în scenă gloata ţiganilor, cu tot primitivismul manifestărilor ei, scriitorul aşază parcă în faţa oamenilor o oglindă a propriilor lor imperfecţiuni. Căci aceleaşi egoisme şi porniri animalice stăpînesc şi în colibă, şi în salonul acoperit de gobelinuri şi luminat de strălucitoare policandre. Numai că gestul brutal şi cuvîntul verde e aci pitit sub catifele şi mătăsuri ; dezvelirea caninilor se cheamă zîmbet, plăcerea — voluptate, iar trîndăvia poartă numele de spirit. Prin su-

Scanned with OKEN Scanner

biect și concepție, *Țiganiada* evadează din clasicismul decadent : e o operă sinceră.

Stilistic, Budai-Deleanu operează cu spontaneitate și candoare. Limbajul său, adaptat personajelor și în genere unei lumi apropiate de natură, nu păcătuiește prin finețe. Or, duritățile lingvistice ale operei reprezintă în ochii unui clasic, la care prejudecata cuvintelor alese e adînc înrădăcinată, o mare erezie. E de notat că, mai cu seamă în versiunea întîi, autorul împinge lucrurile departe. Pitorescul alunecă pe alocuri în trivialitate, apostrofa se schimbă în înjurătură și, uneori, punctele de suspensie formează o apărare debilă împotriva obscenității. O oarecare circumstanță atenuantă există : scriitorul avea nevoie de o terminologie argotică și de sondaje în vulgaritate pentru a-și defini personaje recrutate dintr-o umanitate neevoluată. Cînd în atenția sa vin eroi de alt tip, calitatea vorbirii se schimbă. Astfel Vlad Țepeș e și prin chipul de a se exprima așezat pe soclu, iar Romândor încheie versiunea a doua a operei printr-un îndemn patriotic sublim. Aș adăuga, tot în favoarea lui Budai-Deleanu, că însuși caracterul satiric al poemei îngăduie o libertate de mișcare sporită în domeniul lexical, și mai ales că lipsa de tradiție culturală și limba literară primitivă îl ademeneau inevitabil spre grosolănii și cruditați. Oricum, chiar dacă nu ne plasăm pe poziția unei pudori ipocrite și chiar dacă admitem unele condiții ce i-au favorizat scriitorului excesele, probabil că e cazul să-i judecăm negativ o serie de abateri naturaliste. Dar momentan nu ne interesează aprecierea, pronunțată de pe pozițiile vremii noastre, ci caracterizarea personalității sale literare, definirea modului ei de a exista artistic. Din acest punct de vedere e sigur că, prin autenticitatea limbii, Budai-Deleanu se opune radical jargonului de seră pe care-l cultivau mulți din contemporanii săi occidentali.

Din cele două facultăți care se îmbină în munca poetică, meșteșugul și inspirația, clasicii au cultivat-o pe cea dintîi, romanticii pe cea de-a doua. Ar fi simplist să se creadă că Budai-Deleanu a fost un geniu spontan, că el neglija în realizarea operei literare aportul cizelării versului și al desăvîrșirii lui formale. Cea mai concludentă dovadă o constituie existența a două versiuni din *Țiga-*

Scanned with OKEN Scanner

niada, între care multe diferențe constau tocmai în amendarea și înfrumusețarea textului primitiv. Totuși, ceea ce predomină la Budai-Deleanu nu e rafinarea imaginii, ci conformitatea ei cu viața. Spre deosebire de clasici, el prețuia mai mult valoarea faptelor decît valoarea stilului. Greutatea efortului nu pare a cădea pe rotunjirea asperităților și pe armonia formei, ci pe exprimarea concretului, în toată plenitudinea sa, cu alte cuvinte pe reproducerea realității. Stilul său e mai mult energic decît estetic, servește în primul rînd adevărul și în al doilea rînd frumosul (în înțelesul restrîns al cuvîntului). [...]

În personalitatea literară a lui Budai-Deleanu realismul viguros se asociază cu o evidentă tendință rațională. Numai cine vede lucrurile pe felii și ignoră dialectica realului poate considera că raționalismul constituite totdeauna un semn de adeziune la idealul clasic. [...] Nu înclinările sufletești ale oamenilor, luate separat, determină literatura și curentele literare, ci utilizarea pe care oamenii (în unitatea personalității lor întregi) și societatea o dau acestor înclinări, cel mai adesea extrem de contradictorii. [...]

Raționalistul e un om care, în genere, se distinge prin pasiunea de a construi serii cauzale. Alteori, el se încăpățînează să reducă cele mai complexe fenomene la o schemă și pretinde să biruie asupra potrivnicilor prin desfășurare de argumente și silogisme. De obicei se ferește de misterele nopții și de poezia lunară, iar ceea ce nu poate înțelege cu logica i se pare că-și anulează dreptul la existență. În mare măsură Budai-Deleanu este tocmai așa. Unul din aspectele cele mai izbitoare ale *Țiganiadei* îl constituie nenumăratele observații ale autorului, care căptușesc întreg subsolul lucrării. Un romantic, prea convins de geniul său și la urma urmei cultivînd cu premeditare o elasticitate de sensuri a operei, n-ar fi dat niciodată vreo explicație. În schimb, Budai-Deleanu simte tot timpul nevoia să se justifice, să lumineze sensul sau originea unui cuvînt, să argumenteze în favoarea unei idei. Textul poemei e înecat într-o ploaie de comentarii.

Raționalismul scriitorului reiese și din modul său de a rezolva persoana umană prin discursuri și acțiuni, nu prin confesiune și zugrăvire de sentimente. Momentele

Scanned with OKEN Scanner

lirice ale lucrării sînt rare, viaţa sentimentală lipseşte, nici unul din eroi nu dispune de o veritabilă sensibilitate, nici măcar Parpangel, pe care autorul l-a voit totuşi mai romantic. Cînd Parpangel o pierde pe Romica şi pribegeşte strigîndu-şi jalea cîmpurilor şi pădurilor, declamaţia sa e viciată de retorică şi sună artificial. Există dealtfel şi o incompatibilitate de limbaj. Limbajul colorat, infipt în pasta groasă a concretului, devenea inutilizabil în pasajele lirice, unde vocea trebuia să se înalţe spre orizonturi mai suave, iar lexicul să-şi lepede ponderea lui pămîntească spre a cîştiga gravitatea lacrimilor. Or, în genere, Budai-Deleanu nu era în stare de această metamorfoză. Din loc în loc, sinceritatea unor amărăciuni sau compasiunea faţă de o suferinţă îi aduc sub condei, cum am arătat în altă parte, unele accente lirice. Dar episoadele nu sînt semnificative şi aportul lor e incidental în ansamblul operei.

De fapt, Budai-Deleanu e un zeflemist crud, şi ce poate fi mai străin de căldura inimii decît rîsul batjocoritor? Dispoziţia lui e de a vedea ridicolul oamenilor, adică de a înregistra aspectele lor caricaturale. Dar aceasta e o aptitudine a inteligenţei, a funcţiei analitice a spiritului, care desface şi compară. Liricii nu-şi cîştigă certitudinile prin convingeri raţionale, ei sînt vizitaţi de duhul sfînt şi atunci nici nu zîmbesc, clipesc numai inspiraţi şi oficiază. Rîsul lui Budai-Deleanu, plin de toată şaga ţărănească, e al snoavelor pipărate şi al zicalelor date prin papricaş; e expresia unei îndelungate vieţi sociale, în care înţelepciunea populară, exercitîndu-se mereu şi mereu asupra oamenilor şi lucrurilor, a avut timp să se condenseze într-un vast material de expresii şi aforisme. Poezia lirică e cîntec, şi cîntecul e opera ciobanilor singuratici care conversează cu apele, munţii şi mioarele, înainte de a-şi comunica oamenilor doinirea lor de dor şi jale.

Raţionalist, scriitorul nostru îngrămădeşte în *Ţiganiada* idei şi dezbateri. Poema e plină de dialoguri. În versiunea ultimă, aproape două cînturi întregi cuprind înfruntarea dintre partizanii diferitelor forme de guvernămînt. La fel, se acordă un spaţiu larg consfătuirii diavolilor. Foarte des naraţiunea propriu-zisă se întrerupe,

Scanned with OKEN Scanner

pentru a lăsa cuvîntul autorului, care, mai mult sau mai puţin legat de subiect, face cu ochiul spre cititor, îi zvîrle o glumă sau îşi precizează poziţia faţă de o problemă social-politică ori de altă natură, ca în cîntul XI, unde e plasată lunga şi interesanta digresiune asupra raporturilor dintre bunăstare şi dezvoltarea civilizaţiei. Este evidentă la scriitor plăcerea de a manevra concepte, de a le deshuma sensurile ascunse, de a le organiza în puncte de vedere.

Chiar compoziţia *Ţiganiadei* reflectă această înclinare spre comentariu şi glosă, specifice căii raţionale de asimilare a universului. Întreaga operă desfăşoară mai multe fire de acţiune şi tratează episoadele în mod cu totul disproporţionat. Unitatea lucrării o dă autorul, care, cu dezinvoltură, înghesuie ani într-o frază sau, dimpotrivă, întîrzie multe fraze asupra unui singur minut. Citind *Ţiganiada* avem adesea impresia că ne aflăm la teatru. Budai-Deleanu pare un comper inteligent, care ne prezintă în faţa cortinei tragicomedia ţiganilor, dezlegat el însuşi de ceea ce se întîmplă pe scenă, deci capabil să rostească judecăţi de valoare şi să formuleze cu luciditate explicaţii. Din cînd în cînd comperul se dă la o parte şi ne înfăţişează un tablou jucat de actorii înşişi. Dar, ca şi cum n-ar avea încredere în capacitatea demonstrativă a reprezentaţiei, el continuă să ne vorbească, atrăgîndu-ne atenţia aici asupra unui cuvînt dialectal, colo asupra unei tradiţii populare, semnalizîndu-ni-se ba cutare precept clasic, ba cutare idee socială. Spectatorul, deşi cucerit de verva prezentatorului, e pînă la urmă puţin plictisit : nu se mai poate urmări ce se petrece pe scenă. Comentariul, fie oricît de suculent, oboseşte prin exces, şi însuşi Homer ar fi ajuns să indispună dacă s-ar fi apucat să justifice fiecare pagină din *Iliada* prin note copioase în subsol. Iluzia vieţii autentice a poemei e tulburată prin astfel de intervenţii savante.

Nu, hotărît că *Ţiganiada* nu aminteşte de epocile clasicismului înfloritor, cînd arta se bucura de o calmă şi superbă echilibrare a părţilor componente, cînd moderaţia şi bunul-gust erau zeii cărora li se închinau literaţii. Raţionalismul ei e de altă conformaţie, e critic şi exe-

Scanned with OKEN Scanner

getic. *Ţiganiada* răspunde unei epoci de afirmare a spiritului critic, cînd năzuinţa scriitorului nu e să-şi seducă lectorul prin naraţie sau prezentare de scene, încît să-i diminueze sentimentul existenţei reale şi să-l smulgă clipei. Prin comentariu şi analiză, prin pasiunea sa militantă, autorul îl ţine tot timpul treaz, suscitîndu-l la reflecţie şi la formularea de poziţie în raport cu conţinutul lucrării. E, *mutatis mutandis*, efectul de „distanţare" de care vorbea Brecht şi care, într-un sens mai larg, e o veche practică a literaturii. *Ţiganiada* e o operă de luptător : textul şi comentariul se ajută reciproc şi ţintesc deopotrivă în duşman.

Aici ne putem opri. Apelînd la modelul clasic, Budai-Deleanu manifestă în fond o deplină independenţă : e semnul unor condiţii specifice care au participat la zămislirea operei sale şi al unei personalităţi care evadează din sisteme. Localizarea personajelor, apropierea de natură, expresivitatea şi materialitatea limbajului, saturarea cu fapte, caracterul concret al imaginii, pasiunea de a convinge şi mai ales sinceritatea concepţiei şi patosul adevărului — oare nu ne îndreptăţesc toate acestea să-l aliniem pe autorul *Ţiganiadei* printre realiştii literaturii noastre ? Nu ştim exact la ce s-a gîndit scriitorul cînd s-a adăpostit precaut la umbra marilor modele, dar procedeul său seamănă cu o stratagemă.

[Reprodus din volumul *Studii de literatură română modernă*, E.P.L., Bucureşti, 1962, p. 5—78.]

FLOREA FUGARIU

TRAIECTORIA EROILOR

În acest articol ne propunem să dovedim că poetul I. Budai-Deleanu şi-a compus opera poetică cu harta pe masa de lucru. În sprijin aducem şi tradiţia genului literar respectiv (Tassoni însuşi a scris *Vadra răpită* servindu-se de hărţi ca material auxiliar cronicelor).

Scanned with OKEN Scanner

Începînd cu alexandrinii greci și imitatorii lor romani, autorii de epopei au fost în majoritate savanți de cabinet ; operele lor suferă de artificiu, prolixitate, digresiuni alogene, interesante, poate, în sine, dar în afara acțiunii angajate : etnografie, antichități, religie, geografie, mitologie, astronomie, medicină etc., elemente care constituie un balast anost.

Și *Țiganiada* suferă de o anumită exuberanță, dar poetul nostru a știut să-i infuzeze acea substanță vivifiantă, anume interesul pentru problemele majore ale momentului social-politic. *Țiganiada* nu plictisește. Nu e însă mai puțin savantă decît oricare din poemele epice începînd cu *Argonautica* lui Appollonius și încheind cu *Fecioara* lui Voltaire. Sub fiecare vers se ascunde o uluitoare informație, de la cosmogoniile antice, pînă la *Supplex Libellus Valachorum*, încît pentru un comentar la *Țiganiada* n-ar ajunge, vorba poetului, „o mie de pene / Nici toată hîrtia din țară". Este necesar, așadar — cînd acest lucru este posibil — să indicăm cronica, documentul din spatele ficțiunii poetice, mai ales că avem de-a face cu un umorist care-și indică sursele cu convingerea că nu va fi crezut. Ceea ce s-a și întîmplat, cel puțin cu topice ca Flămînda, Alba, Spăteni, Bărbătești, Corbi și altele, cum vom vedea imediat.

Toată lumea cunoaște ultimele două versuri din argumentul cîntecului I : *„De la Flămînda pleacă voioasă / Țigănime drept către Inimoasa"*, sau : *„Vede și tabăra țigănească / Între Alba și Flămînda adunată"* (I, 28, 1—2).

La acest ultim vers poetul adnotează cu inițialele anagramei prietenului său Petru Maior : „Alba și Flămînda sînt doao sate aproape unul de altul, în ținutul, precum îmi pare, a Argișului". M.P.

a) „Minunat lucru că tocmai au tăbărît țiganii între Alba și Flămînda ; doară va să zică că țiganii nu era nici albi, nici flămînzi ! — Chir Onochefalos".

Asupra acestor două localități, în prima variantă a *Țiganiadei* adnotează laconic : „Alba și Flămînda sînt doao sate și astăzi în Țara Muntenească" (I. 39, nota).

O localitate Alba în vecinătatea alteia Flămînda, pe teritoriul fostului ținut Argeș, am întîlnit numai în *Har-*

Scanned with OKEN Scanner

tele Județelor cu plășile, comunele, satele și cătunele actuale, 1903, în județul Argeș, plasa Argeș, comuna Olanu, cătunul Drăgioiu-Alba, în imediata apropiere a satului Galicea-Flămînda. Flămînda din poem credem că se referă mai degrabă la Galicea-Flămînda decît la Cremenari-Flămînda, întrucît lîngă primul se află mănăstirea cu același nume, Flămînda, întemeiată de Șerban Vodă Cantacuzino, care figurează pe majoritatea hărților.

În documente figurează satul Alba, comuna Casa Veche — Olanu, între anii 1778—1824. Această localitate Alba nu figurează însă pe nici una din hărțile pe care le putea consulta poetul în epocă. Fără să respingem cu totul ipoteza că nu este exclus ca, prin vreun alt mijloc, poetul să fi știut de acest sat cred că trebuie să căutăm în altă parte, în limitele ținutului Argeș, o altă localitate Alba.

Oricum țiganii strînși între Alba și Flămînda pentru a ajunge la distinație, Spăteni, ies din Alba. Citățm după prima variantă a manuscrisului : „*O, musă, fă-mi acu pieptul tare / Ca de aramă ! Dă-ne de taure glasul / Ca să poci cînta cîte și care / cete viteze au rădicat pasul, / dintru d'Alba eșind țigănie / că vrednice-s lumea să le știe*“ (I, 42).

O localitate Alba în limitele ținutului Argeș figurează pe o singură hartă din toate cele pe care le-am consultat, anume *Neueste Karte von der Moldau, Walachei, Nach den besten Originalzeichnungen und Karten von General Bauer und H.f.F. Schmid, ent worfen von H. C. Schütz u. gestochen v. V. Müller, zu finden in Wient bey Artaria Compagnie Kunsthändlern auf dem Kohlmarkt* (B.A.R.P.R. Col. Dimăncescu, fila 145).

Harta aceasta nu e datată și nu marchează limitele ținuturilor. Este reeditată *Karte von der Walachei, Moldau, Nach geometrischen Messungen und astronomischen Beobactungen verfasst von Herrn I. F. Schmid neu herausgeben von Herrn F. A. Schraembl, MDCCLXXXVIII, zu finden in eingenen Verlange in Wien* (Ibidem, fila 153.)

Această Alba este situată pe stînga rîului Argeș, între Codmana (Cotmeana) și Pietroasa, deasupra Piteștiului. Specificăm că linia de demarcație a ținutului Argeș, de Muscel în zona Alba se află pe stînga Argeșului, în

Scanned with OKEN Scanner

harta reeditată de Schrembl, în 1888, satul fiind pe graniță.

Nu se mai poate așadar pretinde că poetul a inventat aceste sate, ci numai că le-a ales de pe hartă așa cum îi și explică C./oconul/ Musofilos lui Chir Onochefalos : „La o iscodire de șagă și glumitoare, mai vîrtos despre țigani, nu esti de a să mira, cînd să află de aceste numiri într-adins căutate, precum ca să să facă gluma mai cu haz".

Cum aceasta este singura hartă care cuprinde o Alba este necesar să acceptăm că a cunoscut-o. Că poetul a posedat o hartă a Moldovei și a Valahiei rezultă din scrisoarea lui Asachi către ministerul Cultelor „pe lîngă manuscrise, a mai cumpărat un atlas vechi, tot din arhiva lui Budai, în care se află și harta Moldovei și a Valahiei, tipărită în secolul al XVIII-lea. Această hartă, însă, nu a fost expediată de moștenitorii lui Budai odată cu manuscrisele..." (după Aurora Ilieș, Gheorghe Asachi și manuscrisele lui Budai-Deleanu, „Studii și cercetări de bibliografie", Ed. Acad. R.P.R., 1957, II, p. 227—284).

Nu este însă singura hartă de care s-a servit poetul cînd și-a întocmit opera. Dacă și pe ea figurează Spăteni, destinația fixată de Vlad Țepeș țiganilor, nu figurează restul topicelor mai importante socotite pînă astăzi drept ficțiuni ale poetului, ca Bărbătești, de exemplu.

Dacă identificăm Flămînda din poem fie cu Galicea-Flămînda de pe Olt, fie cu Cremenari-Flămînda, iar Alba cu Alba de pe Argeș, cum figurează în hărțile Schmid și dacă țiganii porniți de la Flămînda defilează prin fața lui Vodă în Alba pe Argeș (vezi versul citat : „Dintru d'Alba eșind țigănie") și dacă *„De la Flămînda pleacă voioasă / Țigănime drept către Inimoasa"* — putem cu oarecare temei să căutăm o Inimoasa în prelungirea liniei drepte Flămînda-Alba.

Lăsînd deocamdată deoparte Inimoasa, remarcăm numai că poetul este obligat de acțiune să-și strîngă eroii (turci, munteni, țigani, Becicherec Ișfoc) în jurul capitalei, Tîrgoviște. În treacăt fie zis, pentru că ne ocupăm de topice și a venit vorba de Tîrgoviște, numele acestui

oraș a fost maltratat de editorii *Țiganiadei*. De exemplu, în repetatele ediții E.S.P.L.A. (editor profesor universitar Jack Byck), versurile *„Deacă vestea în tîrgoveți ajunsă / De a lui Vlad înaltă biruință“* (IX, 1, 1—2) — trebuie citite ca în manuscris : *„Dacă Vestea în Tîrgovești ajunsă“*.

Revenind. După trecerea în revistă a țiganilor la Alba, Vlad Țepeș le ține un discurs : *„...Lăudă principul adevară / Ascultarea lor și voia bună / Apoi tare le dete poruncă / Spre Inimoasa îndată să să ducă“* (I, 99).

Și această sextină este comentată de poet cu nume de împrumut, manieră practicată în genul eroi-comic începînd cu același Tassoni : „Adică țiganii se duc de la Flămînda (unde acum dobîndiră bucate) către Inimoasa : adecă la bătaie !... Înțăleg acum încotro merge alegoria ! — Mîndrilă.

a) Dar cum s-au putut întîmpla ca Vlad Vodă să-i miie la Inimoasa ? Ce va să zică aceasta ? — C. Onochefalos.

b) Dar bine, vere, nu știi tu că să află satul acela și astăzi în Țara Muntenească ? — C. Idiotiseanul“.

Lăsînd în continuare deoparte identificarea Inimoasei să vedem celelalte două sate care-i stabilesc relativ coordonatele. *„Între Bărbătești ș-între Inimoasa / Este un sat, care Spăteni se chiamă / Acolo va fi nespărioasa / Tabăra voastră, băgînd de samă / De a face cîte domneasca / Măria-Mea va să-i poruncească !“* (I, 106).

Această sextină este adnotată de poet : „Eu am tot ascultat pănă aici. Măcar că multe vedeam împotriva crezămîntului omenesc, totuși mă îndoiam ; dar acum văd că omul acesta, adică poeticul, bîrfește și ne spune nește pozne. Căci cum poate să fie ca Vlad Vodă anume să fie căutat aceste locuri, adecă să puie pe țigani la Spăteni, între Bărbătești și între Inimoasa. Aceste sînt cuvinte într-adins căutate ca să arete doară cum că țiganii de nu vor fi bărbați și inimoși, vor lua bătaie pe spate. — Idiotiseanul.

a) Ba, nu așa. vere ! Căci deacă le-au aflat el așa în scrisorile de la Cioara și de la Zănoaga, trebuie să fie adevărate cele ce zice și n-ai ce mai zice — Onoch“.

Scanned with OKEN Scanner

Menţionăm că în prima variantă poetul adnotează : „Bărbăteşti şi Inimoasa sînt doao sate care şi acum se află în Ţara Muntenească". Cum un topic Inimoasa nu există nicăieri şi, după informaţiile noastre, pare că nici n-a existat, rămîne să luăm în considerare Bărbăteşti şi Spăteni, cu observaţia că Spăteni se află între Bărbăteşti şi Inimoasa. Două sate Bărbăteşti şi Spăteni, alături, figurează pe hărţi începînd chiar cu harta stolnicului, pe rîul Ialomiţa, deasupra mănăstirii Dealul.

Două hărţi noi în epocă pe care figurează Bărbăteşti şi Spăteni sînt : *Charte von der Moldau und Walachey nach den astronomischen Beobachtungen des Russisch-Kaysers Majors Islenief und... Sulzer... entwarfen von F. L. Güssefel Nürnberg...* An 1785 (B.A. R.P.R. Col. Dimăcescu, fila 15) şi *Generalkarte von Siebenbürgen... von Herrn A. von Wenzely... Lerausgegeben von Herrn F. A. Schrembl* MDCCLXXXIX *(Ibidem,* fila 159—161).

Bărbăteşti lîngă Şotînga apare în documente între 1579—1700, 1844, iar Spăteni e menţionat la 1700. Astăzi aceste sate sînt dispărute. Subliniem că pe nici o hartă din cîte am consultat între aceste două sate nu mai figurează altă localitate, iar dacă luăm în serios afirmaţia poetului că Spăteni se află „între Bărbăteşti şi între Inimoasa", atunci această Inimoasă trebuie căutată şi nu poate fi găsită decît în prelungirea liniei drepte care le uneşte pe primele două, cu condiţia să treacă imediat prin Inimoasa, adică fără să mai străbată alte sate. O asemenea poziţie ocupă pe hărţi, începînd cu harta stolnicului (Padova, 1700), satul Aninoasa de lîngă Tîrgovişte, sat care apare în documente de la 1453 şi există şi astăzi. Într-adevăr în prima variantă a *Ţiganiadei :*

„Bieţii faraoneni ajunsese / la Inimoasa, de la Flămînda venind şi mult s-apropiase / de Spăteni..." (III, 24).

De remarcat că ţiganii ajunşi la Inimoasa „mult s-apropiase de Spăteni", ceea ce însemnează că pentru poet Spăteni este în vecinătate. Or, pe hartă şi pe teren dealtfel, dacă ţiganii au ţinut drumul drept de la Flămînda pe Olt prin Alba pe Argeş, ca să se afle în apropierea Spătenilor trebuie să fie la Aninoasa.

Scanned with OKEN Scanner

În toate hărţile acest sat este notat, cum e de aşteptat, *Aninoasa*. Poetul care în manuscrisele sale istorice şi filologice se ocupă în repetate rînduri de strămutarea slovelor, care şi-a compus o anagramă pentru sine (Leonachi Dianeu) şi alta pentru cel căruia îi dedică opera (Mitru Perea pentru Petru Maior) n-a avut aci decît să schimbe o singură literă : *n* cu *m* şi să obţină în loc de Aninoasa, Animoasa, grafie latinizantă pentru Inimoasa. În latineşte există substantivul feminin anima care însemnează suflet şi substantivul masculin animus care însemnează minte, curaj, şi adjectivul animosus, animosa, animosum, care însemnează curajos, viteaz, inimos.

Pentru a infirma ipoteza noastră că Inimoasa, i-a fost sugerată poetului de Aninoasa care se află în prelungirea liniei Bărbăteşti — Spăteni ar trebui ca cineva să găsească aiurea pe harta Ţării Româneşti două sate alături numite Bărbăteşti şi Spăteni şi să accepte că poetul a inventat o Inimoasa pe care a plasat-o arbitrar sau pur şi simplu să afirme că poetul le-a inventat pe toate trele iar întîmplarea cu sute de ani înainte le-a dispus pe teren şi tocmai lîngă Tîrgovişte, în seria Bărbăteşti, Spăteni. Aninoasa, nu Bărbăteşti, Spăteni, Inimoasa cum figurează în poem.

Două alte topice ne preocupă îndeosebi, întrucît fac parte din cele considerate fictive : Cetatea Neagră şi Corbi. Citäm : „*Acum laia ţîgănească armată / Nu era departe d-Inimoasa*“ (V. 1, 1—2).

Aici ţiganii încep discuţii asupra celei mai bune conduite în imediata apropiere a zonei de luptă. Un oarecare Bălăban propune : „*Dăci eu socotesc că ar fi mai bine / Să ne tragem în sus cătră munte, / Să nu aşteptăm pănă ce Turcul vine / În sîngele nostru să se încrunte / Şi Cetatea Neagră este locul / Unde ne vom aştepta norocul*“ (V, 8).

O Cetatea Neagră nu există şi după informaţiile noastre probabil nici nu a existat cu acest nume. Atragem atenţia că poetul o localizează faţă de Inimoasa (Aninoasa) „în sus cătră munte“. Tot pentru situarea Cetăţii Negre citäm : „*Nu departe de Cetatea Neagră / Era*

Scanned with OKEN Scanner

vestit din zile bătrîne / Un codru, precum să zicea prin sate / Lăcuit numa de mîndre zîne“ (II, 79, 1—4).

În acest codru Sătana a zidit un palat în care momește vitejii lui Vlad. Aici se află și boierul Florescul care explică comesenilor scopul lui Vlad cu țiganii : „*Ba le și dărui de moșie / Prin milostivă domnească carte / Toată acea mîndră periferie / Ce s-află într-a țării ceștii parte : / De la Corbi păn la Cetatea Neagră / Giur împregiur eparhia întreagă*“ (III, 59).

Urmează notele poetului : „De aici acum să poate ști cu temeiu pămîntul care Vlad Vodă au dat țiganilor — M.P.

a) Nu pociu eu să cred ca să fie dat Vodă locurile cele mai frumoase țiganilor — Idiot.

b) Ba caută să crezi, vere ! Căci așa este scris : și dacă-i scris o dată, îi scris — Onoch.

c) Ei, dară, de la Corbi pănă la Cetatea Neagră ! Ce va să zică aceasta ! Cine nu vede că-i o șagă ! — Mîndrilă“.

Dacă Cetatea Neagră trebuie căutată undeva, „în sus, cătră munte“ față de Aninoasa, în raionul Tîrgoviște, propunem să o identificăm cu „Cetatea — lui — Negru-Vodă de la Stoenești, ale cărei ruine se văd și azi, unde există o mică bisericuță săpată în stîncă : bisericuța poartă numirea de Schitul Negru Vodă.“ (George Ioan Lahovari, „Marele dicționar geografic al României“, Buc... Socec...) Pe hărți, începînd chiar cu harta stolnicului, apare notat schitul Negru-Vodă, iar cea mai apropiată localitate Corbi, față de acest schit unde se află Cetatea — lui — Negru-Vodă este „Corbi, comună rurală, jud. Muscel, plaiul Nucșoara, la V de Cîmpulung, situată pe ambele maluri ale rîului Doamna“ *(Ibidem)*.

În fine, în ciuda notei poetului din prima variantă a *Țiganiadei*, notă la care a renunțat în a doua variantă, anume că „Zănoaga este o mănăstire așa numită“, nu avem cunoștință de o mănăstire Zănoaga. Ca topic în regiune îl întîlnim pentru o „pădure, jud. Muscel, plaiul Nucșoara... Face parte din marea pădure Corbi“ *(Ibidem)* și ca nume de munți.

Dealtfel poetul mai adnotase în manuscrisul primei variante „Bărbătești și Inimoasa sînt doao sate care și

Scanned with OKEN Scanner

acum se află în Țara Muntenească" ; ori nu Inimoasa ci Aninoasa se găsește lîngă Spăteni, lucru pe care l-am și demonstrat noi.

[*Gazeta literară*, 1963, nr. 38, p. 7.]

ION GHEȚIE

OPERA LINGVISTICĂ A LUI ION BUDAI-DELEANU

Departe de a fi un simplu reflex al ideilor celorlalți reprezentanți ai Școlii ardelene, opera lui lingvistică aduce contribuții originale, fără de care o privire de ansamblu asupra curentului nu poate fi făcută. [...]

Punctul de plecare, în această direcție, trebuie să-l constituie concepția ideologică a scriitorului, a cărei examinare ne ajută să obținem o explicație generală a orientării activității sale lingvistice. Budai-Deleanu este partizanul convins al ideilor Școlii ardelene. Prin acceptarea ideilor de emancipare națională și socială ale acestei școli, Budai-Deleanu se apropie de marii săi contemporani, de Micu, de Șincai și, mai ales, de Maior. Ei promovează cu toții idealul dezrobirii naționale și sociale și militează pentru renașterea culturală a românilor, prin instrucție și prin emancipare spirituală. La această mișcare națională și culturală participă Budai-Deleanu cu toată activitatea și opera sa. Marile idei proclamate în epoca aceea în Transilvania sînt și ideile lui ; mijloacele prin care ele puteau ajunge la împlinire sînt indicate și în lucrările sale. Ca și Micu, Șincai sau Maior, el crede că, în condițiile politice date, demonstrarea vechimii elementului românesc pe pămîntul Daciei era operația esențială. Ea trebuia făcută prin demonstrarea originii romane a poporului nostru și a permanenței lui în teritoriile pe care le locuia. În această ordine, Budai-Deleanu se găsește în întregime în literele crezului proclamat de Micu și de Șincai în 1780, cu părțile valabile și cu exagerările pe care le conținea.

Scanned with OKEN Scanner

Urmărind activitatea lingvistică a lui Budai-Deleanu, se obține o imagine aproape completă a întregii mișcări din care el a făcut parte. Afară de informația mai amplă și de lărgirea cadrului general, nu multe observații ar trebui adăugate la această expunere pentru a obține o perspectivă sigură asupra doctrinei lingvistice a Școlii ardelene. Lucrul acesta e posibil datorită în primul rînd unității remarcabile dintre părerile reprezentanților acestei școli. [...]

Formația ideologică a scriitorului ne furnizează, așadar, prima și cea mai însemnată explicație a sensului general al operei sale lingvistice. Nu trebuie să pierdem însă din vedere, în această privință, cultura lingvistică și literară clasică a lui Budai-Deleanu, asupra căreia am insistat în cursul capitolului al doilea. Ea este în măsură să ne furnizeze unele date destul de importante pentru înțelegerea unor îndrumări de prim ordin prezente în scrierile sale. Totalitatea concepțiilor ideologice, lingvistice și stilistice ale lui Budai-Deleanu au făcut ca lucrările sale, pe lîngă o serie de note originale, să afirme opiniile generale ale Școlii ardelene. Am putut vedea în cursul expunerii numeroasele idei comune ale autorului cu cele exprimate în diferite lucrări ale timpului. Ca toți contemporanii săi el susținea descendența limbii române din latină, distincția dintre elementele „strămoșești" de limbă și cele străine, necesitatea alcătuirii unei limbi literare prin reforma ortografiei, prin normarea limbii și prin îmbogățirea vocabularului. Asemănările se găsesc și în amănunte. Așa, de pildă, el cere cu insistență instaurarea unei ortografii etimologice cu litere latine, după cum pretind toți învățații epocii, dar admite, asemenea lui Maior, Șincai, Roja și G. de Csokotis, menținerea scrierii tradiționale în cărțile bisericești. Îmbogățirea limbii cu noi elemente putea fi făcută prin împrumutul de cuvinte (așa cum susțin cei mai mulți), dar și prin derivarea de noi termeni din vechi rădăcini latinești (opinia lui Iorgovici și, mai tîrziu, a lui Ștefan Crișan [1] și Diaconovici Loga).

[1] Vezi G. Blédy, *Viața și activitatea filologică a lui Ștefan Crișan Körösi*, p. 71.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru a stabili locul lui Budai-Deleanu în ansamblul Şcolii ardelene, trebuie să ţinem seama de faptul că în cronologia curentului se pot deosebi două epoci destul de distincte.[1] Prima este perioada de constituire a doctrinei lingvistice ; ea durează între 1779 şi 1800—1809[2] şi de ea se leagă numele lui Micu şi al lui Şincai. În acest timp, ideile sînt impregnate, mai ales în privinţa ortografiei, de un etimologism latinizant. Scriitorii imediat următori, şi în special Maior, reţinînd îndrumarea etimologică, se vor remarca printr-o serie de concesii făcute fonetismului. În această a doua etapă, rolul principal revine lui Maior, ale cărui soluţii au fost acceptate, în bună parte, de generaţiile următoare. Trebuie să remarcăm că etimologismul net al primei etape îi aparţine mai ales lui Micu. Şincai trebuie judecat mai mult după ideile din prefaţa la *Elementa linguae dacoromanae sive valachicae*, care îi aparţine, şi mai puţin după sistemul ortografic, care este, cu unele excepţii de amănunt, acela din *Cartea de rugăciuni*, tipărită de Micu în 1779. În ceea ce priveşte ortografia, Budai-Deleanu se regăseşte aproape în întregime în această primă fază a latinismului etimologic. El este unul dintre cei mai mari admiratori ai lui Micu : „unul numai să au aflat care au arătat dreapta cărare spre adevărata ortografie românească cu slove latineşti", spune el într-o scrisoare despre

[1] S-ar putea delimita şi o a treia epocă, de tranziţie între Şcoala ardeleană şi curentul latinist, format din ideologia ei, dar prezentînd totuşi caractere distincte. Ea ar îngloba pe scriitorii imediat următori lui Maior, care îmbrăţişează ideile lui, le apără cu o energie demnă de pana maestrului (vezi polemica purtată de Bojincă cu Sava Tökölyi) şi le difuzează dincoace de Carpaţi (Bojincă, V. Fabian-Bob, Fl. Aaron). Această a treia perioadă s-ar întinde între 1825 (anul apariţiei *Lexiconului budan)* şi 1840 (anul publicării lui *Tentamen criticum*, prima manifestare categorică a curentului latinist). Ca în orice încercare de cronologizare a unei epoci scurte şi relativ unitare, datele propuse sînt, într-o măsură, arbitrare şi nu trebuie considerate drept bariere rigide. Un mare merit în transplantarea ideilor Şcolii ardelene dincoace de Carpaţi îi revine lui Gheorghe Lazăr, or el trecuse munţii cu nouă ani înaintea apariţiei *Lexiconului de la Buda.*

[2] În 1806 moare Micu, iar din 1809 datează ultima tipăritură a lui Şincai.

Scanned with OKEN Scanner

Samuil Micu, ale cărui merite erau atît de remarcabile, încît putea fi numit „începătoriul cărturăriei românești". [1] Autorul mărturisește, dealtfel, că principiile ortografice ale lui Micu i-au servit drept călăuză, atunci cînd și-a întemeiat ortografia proprie. Pentru Budai-Deleanu, *Elementa...* sînt exclusiv opera lui Micu, contribuția lui Șincai fiind neglijată, iar a doua ediție a gramaticii, apărută numai sub numele lui Șincai, trecută sub tăcere. E interesant să amintim că inaugurarea celei de-a doua faze a evoluției etimologismului ardelean o fac tocmai promotorii tendinței etimologizante consecvente. E cunoscută simplificarea principiilor emise în 1780 de către Șincai în ediția a doua a *Elementelor* și chiar de către Micu în *Acatistul* din 1801. Sînt primele manifestări ale unei atitudini pe care avea s-o precizeze Petru Maior în 1819. Poziția lui Budai-Deleanu e semnificativă pentru consecvența față de sine însuși, de care a dat dovadă în toate împrejurările. El rămîne fidel unor principii pe care înșiși autorii lor aveau să le corecteze și ne apare, în felul acesta, drept cel mai consecvent adept al etimologismului dintre scriitorii Școlii ardelene. [...]

Prin derivarea limbii române din latina populară, ca și prin eforturile de a stabili locul ei în cadrul limbilor romanice, el aparține celei de-a doua serii de învățați ardeleni. De ea se leagă și prin faptul, de care e deplin conștient, că activitatea sa merge pe jaloanele fixate de antecesori și trebuie să respecte, în linii mari, directivele fixate de fostul său profesor de la Viena, Samuil Micu, cu cîteva decenii înainte [2]. Apropierile succesive pe care le-am făcut între scriitorul nostru și prima generație a Școlii ardelene și apoi între el și Maior ar putea crea impresia că locul deținut de el în cadrul curentului este unul situat între cele două epoci. Dacă lucrurile s-ar prezenta așa, Budai-Deleanu ar avea o situație similară lui Ștefan Crișan, a cărui activitate e identică pînă la

[1] Vezi R. Ionașcu, *Sistemele ortografice...*, București, 1894, p. 119.
[2] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

un punct cu aceea a autorului *Țiganiadei*. Într-o scrisoare adresată episcopului Bob, Crișan afirma adeziunea sa la ideile Școlii ardelene și proclama drept călăuză a activității sale pe Micu, ale cărui principii intenționa să le ducă mai departe[1]. Năzuințele sale s-au concretizat într-o ortografie, într-o gramatică (necunoscută) și într-un dicționar. Prin aceste lucrări, traducătorul lui Gessner trebuie situat undeva la punctul de joncțiune dintre cele două directive. Budai-Deleanu, cu toate oscilările constatate, participă cu cea mai mare parte a operei sale la epoca a doua din cronologia curentului. Mai mult decît atît. Prin numeroase idei, el depășește orientarea generală a Școlii ardelene sau își asigură o poziție particulară în cadrul ei. Faptul acesta se explică desigur prin cultura lingvistică vastă pe care a posedat-o și printr-o serie de alte cauze pe care le-am amintit înainte sau le vom sublinia mai încolo. Problema aportului original al autorului trebuie examinată în raport cu punctele de plecare ale doctrinei lingvistice ardelene și cu rezultatele finale la care s-a ajuns.

Ideile noi afirmate de Budai-Deleanu sînt înainte de toate o dezvoltare a tendințelor manifestate înaintea lui sau o fundamentare a lor. Așa trebuie considerate în primul rînd precizările lui teoretice privitoare la limba literară. E adevărat că afirmațiile pe care le face, îndeosebi în *Prefața* la *Lexicon*, înseamnă cea mai completă prezentare a ideilor Școlii ardelene în această problemă. Nu trebuie să uităm însă că, în liniile cele mai largi, teoria fusese enunțată de Micu și mai ales de Șincai, și că, pornind de la considerațiile lor, Maior ajungea să afirme idei asemănăntoare. Budai-Deleanu continuă îndrumările înaintașilor și le aduce la o formă sistematică în care nu poți să nu distingi puterea de sinteză, de cuprindere într-un tot a elementelor însumate. Dezvoltarea și perfecționarea ideilor de la 1780 e însă o caracteristică a celei de-a doua epoci din cronologia Școlii arde-

[1] Vezi C. Suciu, *Un filolog puțin cunoscut: Ștefan Körösi (Crișan)*, în *România literară*, (Aiud), I (1930), p. 47, G. Blédy, *loc. cit.*, p. 72.

Scanned with OKEN Scanner

lene. Năzuințele începătorilor se îndreptaseră înspre o gramatică și înspre un dicționar al limbii române, scopuri pe care nu le vor atinge însă decît în parte. Scriindu-și gramaticile și dicționarele, Budai-Deleanu împlinea, la fel ca alții, unul dintre idealurile antecesorilor. Noua promoție de scriitori și de luptători nu se rezuma numai la dezvoltarea crezului lui Micu și al lui Șincai, ci înțelegea să așeze afirmațiile acestora pe un fundament științific solid. În această ordine, principala ei contribuție constă în afirmarea descinderii românei din latina populară și stabilirea legăturii dintre latina populară și idiomele romanice de astăzi. Faptul aducea o lărgire a orizonturilor în care era privită problema și făcea ca discutarea ei să treacă de pe planul interesului umanistic pe cel al cercetării științifice moderne. Meritul cel mai mare al lui Maior și al lui Budai-Deleanu, exponenții de frunte ai noii îndrumări, este de a fi introdus rigoarea științifică modernă în discuții, chiar dacă tonul propriilor expuneri depășea în vehemență apostrofele pe care antecesorii lor le adresau dușmanilor.

Ideile și directivele noi aduse, în această ordine, de Budai-Deleanu sînt numeroase și de primă importanță. El este cel dintîi care afirmă descinderea limbilor romanice din latina populară, arătînd, ca și Maior, etapele prin care s-a trecut pentru a se ajunge la idiomele romanice de astăzi. El arată apoi importanța limbilor băștinașe în formarea noilor limbi, ca și rolul superstratului în această direcție. Interesantă pentru epoca aceea este și ideea existenței unor elemente lexicale specifice latinei populare și explicarea, pe baza ei, a unor concordanțe dintre limbile romanice. Să amintim, de asemenea, părerea scriitorului că punctul de plecare al limbii române este momentul cuceririi Traciei, Moesiei și Panoniei și al constituirii unui „dialect“ traco-romanic. Lui îi datorăm primele tabele comparative între limbile romanice și limba română și tot el este cel dintîi lingvist care face o investigație etimologică științifică a vocabularului și a structurii gramaticale a limbii române, chiar

Scanned with OKEN Scanner

dacă datele obținute sînt forțate, uneori, în concluzii[1]. Prin această cercetare etimologică, el se situează însă, într-o anumită privință, în afara curentului al cărui zelos susținător a fost. Recunoașterea (indirectă) a importanței elementului slav în vocabularul limbii române, ca și afirmarea rolului limbii dace în formarea românei, sînt opinii care i-ar fi atras reproșuri din partea contemporanilor săi, dacă ar fi ajuns să-și publice lucrările. Admițînd, indirect, importanța elementelor străine în limbă, fără ca prin aceasta să abdice o singură clipă de la idealul latinității limbii, Budai-Deleanu poate fi apropiat de Paul Iorgovici, care-l anticipează și în alte privințe. Merite incontestabile și-a cîștigat autorul și prin lucrările sale practice, cu excepția sistemului ortografic. Organizarea internă a dicționarelor și a gramaticilor, terminologia gramaticală pusă la contribuție, explicarea consecventă a opiniilor sale valabile din teoria limbii literare sînt o dovadă pregnantă a justeței căilor pe care a mers. Toate aceste rezultate au fost posibile pentru că autorul a avut consecvent o perspectivă *logică* și *istorică* a fenomenelor cercetate. Cu toate aceste călăuze sigure, eforturile lui Budai-Deleanu n-ar fi ajuns la țintă, dacă n-ar fi fost conduse în permanență de un îndrumător prețios. Într-adevăr, meritul de frunte în împlinirea fericită a multora dintre căutările și încercările sale l-a avut *excepționalul simț al limbii*, pe care l-a posedat în cel mai înalt grad. Este suficientă o privire asupra epocii și notarea faptului că scriitorul opera *în vid*, fără o tradiție și fără modele, ca să ne dăm seama că rezultatele atinse sînt deosebite. Dacă avem în vedere siguranța cu care adaptează neologismul, dacă ne gîndim la terminologia modernă folosită în gramatică sau la aspectul general al dicționarului său, trebuie să admitem că autorul a fost un inovator în toate aceste domenii. Cunoașterea profundă a limbii este cea dintîi condiție cerută unui poet sau unui lingvist, fără de care toate străduințele sînt destinate eșecului. E un adevăr care

[1] Aprecieri incidentale între română și alte limbi înrudite sau învecinate s-au făcut și înainte de Budai-Deleanu, între alții de către Ștefan Crișan; vezi G. Blédy, *loc. cit.*, p. 75.

Scanned with OKEN Scanner

explică de ce Budai-Deleanu este cel dintîi scriitor modern și în același timp unul din primii eruditi pe care lingvistica românească de astăzi trebuie să-i așeze în rîndul premergătorilor ei. [...]

[Reprodus din volumul cu același titlu, Ed. Academiei, București, 1966, p. 111—119.]

OVIDIU BÎRLEA

FOLCLORUL ÎN „ȚIGANIADA" LUI I. BUDAI-DELEANU

...Se prea poate ca ecourile prilejuite de noi și noi culegeri, îndeosebi în cele două care au stîrnit o mare vîlvă (cea de cîntece populare a lui Arnim și Bretano, 1809, și *Kinder und Hausmärchen* a fraților Grimm, 1812) să fi ajuns și la urechile poetului slujbaș în Lembergul devenit austriac. E neîndoielnic însă că cele două versiuni dovedesc o diferență în ceea ce privește prețuirea folclorului. Ar fi exagerat să i se atribuie lui I. B.-Deleanu o conștiință modernă despre valoarea multilaterală a folclorului, deoarece folcloristica era abia la începuturile ei — mai ales la noi — cînd culegătorii nu ajunseseră încă în stare să distingă producțiile autentic populare de creațiile cărturărești mai vechi aflate prin manuscrise, ori chiar de poeziile recente ale unor creatori culți.

Ni se pare însă tot atît de exagerată părerea cercetătorilor literari care au vorbit în cor despre disprețul lui I. B.-Deleanu față de creațiile populare, întemeindu-se pe cîteva citate din prefață și pe faptul că Bedicherec Iștoc din prima versiune devine cavaler rătăcitor datorită imaginației încălzite de basme, balade și de romanul *Alexandria*.

În realitate, I. B.-Deleanu, conștient de noutatea operei sale, în scopul de a-i face mai înțeles rostul ei de către publicul cititor, stăruie asupra acestei noutăți. El constată că pînă acum la noi nu a existat decît o poe-

zie folclorică, iar prin noua lui operă poetică vrea să pună temeliile creaţiei culte, „să-i povăţuiesc cu o treaptă mai sus, şi mai aproape de poesia altor neamuri politice, ca de acu înainte să nu scorniască numai cîntări de uliţă, de cîrcimă şi ţărăneşti.“ [1] Explicarea este repetată într-o formă mai atenuantă în versiunea a doua, unde poetul arată că „au vrut să aducă în limba noastră un feliu de poesie noao... Şi fiindcă la noi pînă acum puţin au fost obicinuite alte stihuri afară de cele deobşte, ce le numim vierşuri — şi s-au obicinuit la cîntece de *doru lelii* şi *de frunză verde* şi ca de aceste. Latinii şi elinii încă au avut cîntări de acel feliu ţărăneşti, precum au toate neamurile ş-acum, dară acest feliu de vierşuri sînt pentru gloata deobşte. Însă elinii şi latinii au avut şi alt feliu de stihuri, obicinuite numai de cei învăţaţi şi la cîntările cu care să povestea faptele eroilor şi a vitejilor, sau la imni alcătuiţi spre lauda zeilor, precum să pot vedea la Omer şi la Virghil“. [2]

Dar aici nu e decît constatarea coexistenţei celor două mari categorii de creaţii artistice : cea folclorică şi cea cultă ; poetul explică rostul fiecăreia ; cea dintîi e destinată maselor, cea de-a doua, cărturarilor. Aceasta era situaţia în acea epocă, deoarece numai prin culturalizarea poporului pînă la un anumit grad literatura cultă îi devine accesibilă şi acestuia.

Tonul glumeţ al notelor — pentru a nu distona cu comicul operei — a indus în eroare pe cercetători, crezînd că autorul zeflemiseşte şi atunci cînd vorbeşte de existenţa celor două categorii de literatură.

Dacă *Ţiganiada* nu mai era o noutate în ceea ce priveşte interesul — în sensul larg al cuvîntului — pentru folclor la noi, ea aduce o lărgire de mari proporţii a preocupărilor de pînă atunci, mai ales în domeniul creaţiei populare. O apropiere se impune : Cantemir în *Descrierea Moldovei* realizase o caracterizare etnografică a unui popor folosind metoda investigaţiei ştiinţifice şi

[1] În *Epistolie, Buciumul român*, 1875, p. 546.
[2] *Ţiganiada*, ed. J. Byck, Bucureşti, 1953, p. 101 (în notă). Toate trimiterile — cînd nu se specifică altfel — se referă la această ediţie.

Scanned with OKEN Scanner

depășise cu mult ceea ce se scrisese pînă atunci. *Țiganiada* este și ea o caracterizare etnografică a unui popor, realizată însă prin mijloacele creației poetice : este cea dintîi încercare de acest fel. Nou în această caracterizare etnografică e și echivocul larg, bivalența care a derutat pe atîția : „prin țigani să înțăleg ș-alții" *(Epistolie închinătoare).*

În acest fel, I. B.-Deleanu anticipează cu mult programul *Daciei literare,* nu numai pentru faptul că poetul „semnala posibilitatea de a converti istoria națională într-o serie de teme poetice" [1], ci și prin introducerea masivă într-o creație literară cultă a repertoriului folcloric sub cele mai diverse aspecte ale lui.

Într-adevăr, un cunoscător al folclorului nostru — îndeosebi al snoavelor — citind *Țiganiada,* are tot timpul impresia că în spatele versurilor, pe al doilea plan, aude aci glasuri întretăiate ale unui povestitor de snoave, aci încordarea unui cîntăreț popular ce stihuiește cu solemnitate strofe de cîntece eroice de larg avînt. Despre *Țiganiada* se poate spune, fără exagerare, că în cea mai mare parte a ei folclorul se profilează, cu siluetele lui multiple, pe paravanul cortinei întocmai ca umbrele personajelor într-un teatru de păpuși. Snoave, basme, legende, cîntece, proverbe și zicători, alături de o seamă de credințe și obiceiuri populare mișună din abundență în urzeala acțiunii din această epopee. „Ceea ce caracterizează pe Deleanu ca poet — observa A. Densușianu — este că el cel dintîi a înțeles marea însemnătate a mitologiei și tradițiunilor noastre naționale pentru poezia română." [2]

Contribuția cea mai de seamă o aduc snoavele. I. B.-Deleanu se dovedește un bun cunoscător al snoavelor noastre, și trebuie să fi fost un bun povestitor, care gusta gluma sănătoasă, ironia scînteietoare, dar blîndă,

[1] D. Popovici, *Doctrina literară a Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu,* în *Studii literare,* IV (1948), p. 90.

[2] În *Cercetări literare,* partea I, p. 270. Densușianu exagerează însă cînd afirmă în continuare : „Aceasta-l înalță cu atît mai mult, căci pe acel timp, pe la începutul acestui secol, nu numai la noi, dar nici la popoarele culte nu se deșteptase încă această atențiune pentru tradițiunile populare".

Scanned with OKEN Scanner

din aceste povestiri ce mişunau şi atunci în repertoriul maselor populare. [...]

Însăşi tema centrală a operei, aceea de a îmbrăţişa viaţa ţiganilor, sub aspectele ei caracteristice, distinctive, este împrumutată din snoavele noastre populare, care, în majoritatea cazurilor, au ca eroi preferaţi pe ţigani. Ideea către care converge deznodământul epopeii — aceea de a întemeia un stat ţigănesc — nu este decît o transpunere pe alt plan a încercării ţiganilor din snoava populară de a-şi face biserică, adică de a înjgheba o organizare similară cu ceea ce există la celelalte popoare. [...]

Apropierea dintre *Ţiganiada* şi această snoavă a făcut-o cel dintîi G. B.-Duică: „Se ştie satira despre ţiganii care şi-au zidit biserică din caş etc., şi cum, de foame, s-au grăbit să şi-o mănînce. La Budai ţiganii zidesc un stat, se ceartă pentru felul de a-l întocmi şi-şi mănîncă statul, adică şi-l dărîmă“ [1]. Unii critici literari au afirmat că poetul ar fi împrumutat această idee din epopeea lui Casti, *Gli animali parlanti* [2]. Credem că această idee a încolţit mai devreme în mintea poetului, mai ales dacă se ţine seamă că epopeea lui Casti apare abia în 1802. Ideea a pornit de la snoava populară şi conţine acelaşi miez: satirizarea neînţelegerilor în jurul încercării de a înjgheba o instituţie organizată, o biserică cu preotul ei, în snoavă, un stat cu un voevod, la I. B.-Deleanu. Amîndouă au acelaşi deznodământ. [...]

În ceea ce priveşte conturarea personajelor, se poate spune că aproape întreaga caracterologie a ţiganilor din epopee este cea cunoscută şi în snoave. [3] Fără îndoială,

[1] *Ţiganiada*, Sibiu, 1930, p. X—XI.

[2] C. Radu, *Influenţa italiană în „Ţiganiada“ lui I. B. Deleanu*, Focşani, 1925, p. 11—12; cf. D. Popovici, *Lit. roumaine*, p. 459.

[3] *„Tapageurs, anarchiques, peureux et continuellement affamés, ces Tsiganes semblent sortis des contes et des anecdotes populaires. Les éléments littéraires empruntés à d'autres sources sont adaptés aux personnages et baignent dans cette atmosphère, ce qui leur donne une couleur locale très prononcée et confère à l'oeuvre tout entière une puissante originalité.“* D. Popovici, *La lit. roumaine...*, p. 469.

Scanned with OKEN Scanner

în *Țiganiada* nu apar toate trăsăturile sub care ni-i prezintă snoavele, după cum și epopeea aduce lucruri noi, absente în folclor. I. B.-Deleanu ia din snoave aspectele care se îmbină armonios cu dezvoltarea acțiunii, care sînt pîrghii în determinarea cutărei atitudini față de evenimente, le amplifică, insistă asupra lor, le conturează într-o pastă groasă, suculentă, vie.

În primul rînd iese în relief sărăcia proverbială a țiganilor, consecință a robiei rușinoase în care au fost ținuți. I. B.-Deleanu se oprește asupra diverselor aspecte care decurg din această sărăcie, tipică robilor. Cînd defilează în fața lui Țepeș-vodă,

> Mergea lăieții, goleții droaie...
> Muierile cu prunci mici în spate,
> De tot goale sau de jumătate (I, 96).

Acest aspect apare în snoavele populare. Într-una e vorba de „un purdelaș gol de tot". Întrebat al cui este copilul, țiganul răspunde cu mîndrie : „Io-l îmbrac !" [1] Altă dată, sînt amintiți doi țigani care, iarna, călătoreau, unul gol, altul încins numai c-o ață de lînă. Cînd începe să sufle crivățul, cel încins cu ața îi spune celuilalt : „dă-te după mine, golule, că-i pieri ca un blăstămat !!" [2] [...]

O consecință inexorabilă a sărăciei este foamea și aviditatea după mîncări și băuturi : se poate spune că foamea și lăcomia revin ca un laitmotiv atît în *Țiganiada*, cît și în snoavele populare. Foamea e trăsătura dominantă a căldărarilor ce „rabdă foame cîte trei zile". Ca atare, preocuparea de alimente primează chiar și în fața ideii unui stat țigănesc, care, după cum arată Goleman, nu are alt rost decît acela de a asigura mîncări și băuturi pe nesfîrșite :

[1] S. Pungă-Goală, *Din traista lui Moș Stoica*, ed. a V-a, Sibiu, 1930, p. 50.
[2] *Idem*, p. 48—49.

Scanned with OKEN Scanner

Oameni buni ! Oare n-ar hi mai bine,
Zicea el, să numim astă țară
Cu nume nou păcum să cuvine,
Făcînd ș-o rînduială adevară,
Noi între noi, cării toți să hie
Supuși întru dalba țigănie ?
Că fără dă rînd nu-i nice un bine !
Căsi apoi să ne facem și mese,
Cum au ș-alaltre neamuri vecine ;
Să ședem cu a noastre jupînese
La cumîndări, zăifeturi ș-ospețe
Închinînd cu păharăle istețe

(I, 40, 41). [...]

Cînd Țepeș-vodă le dă „pămînturi ș-olate", „arme voinice", dar mai ales „tot feliul de bucate", țiganii glăsuiesc :

Mulțămim foarte mării-tale,
Mai vîrtos pentru mălaiu și clisă

(I, 107).

În drum spre Spăteni, gîndurile țiganilor nu pot fi decît la mormanele de provizii :

Grija țiganilor cea mai mare
Acum răzăma toată în bucate.
A rămînea înapoi fieșcare
Să sîlea, lîngă cele încărcate
Cară cu mîncări ; iar la împărțală
Era multă sfadă și cîrteală

(II, 1).

Vlad-vodă știe că stomacul primează la oastea murgă, de aceea îi încunoștințează :

Că de or fugi ș-or întoarce spate,
Nu le va mai trimite bucate

(V, 4). [...]

Proiectarea pe plan transcedental a foamei cronice face obiectul uneia din cele mai suculente scene din *Țiganiada*. Poetul sintetizează diversele aspecte culinare presărate prin snoave, le ierarhizează, le amplifică, dîn-

Scanned with OKEN Scanner

du-le proporţii homerice. Descrierea raiului din închipuirea lui Parpanghel din cîntul IX aminteşte în chip vădit de aceeaşi viziune satirizată în snoave :

În locul de arburi şi copace
Cresc rodii, năränciuri ş-alămii,
Şi tot feliu dă pom ce la gust place,
Cum şi rodite cu struguri vii...
Rîuri dă lapte dulce pă vale
Curg acolo şi dă unt păraie,
Ţărmuri-s dă mămăligă moale,
Dă pogaci, dă pite şi mălaie !
O, ce sîntă şi bună tocmeală !
Mînci cît vrei şi bei făr-osteneală.
. . . . . .

Un alt cusur al ţiganilor care este satirizat în feluri te chipuri este lenevia. I B.-Deleanu nu o uită, dovedind cu acest prilej o aleasă măiestrie în tehnica compoziţiei. Într-adevăr, *Ţiganiada* nu îmbrăţişează viaţa multiplă a ţiganilor din diferitele sectoare de producţie, ci se limitează la peripeţiile armatei romilor în cadrul general al luptei duse de Ţepeş împotriva turcilor. Poetul găseşte chiar în această situaţie limitată ocazia potrivită de a ironiza şi acest cusur, arătîndu-i leneşi la drum, unde „abia cîte o milă Călătorea pe zi“ (II, 3).

Înclinarea lor către lene se dezvăluie din plin atunci cînd bunul şi înţeleptul Drăghici îi îndeamnă :

Să călătorim noi mai dăgrabă.
. . . . . .
Că dacă-ţi îmbla durmind pă cale
Cum voi aţi făcut-o păn-aice,
Nu împliniţi voia mării-sale.
Dăci caută a vă teme de cerbice,
Şi vai noao de cumva ar înţălege
Vodă că voi durmiţi zile întrege !
(II, 7, 8).

Îndemnul lui trezeşte puternice proteste, al căror ecou se face Ghiolban căldărarul, care strigă :

...Toţi cari vreau să crepe
Dă căldură, grăbască, nu-mi pasă ;
Dar eu n-oi merge de-a năduşita,
De ar mai hi Vlad-vodă pă atita ! [...]

Situaţia nou creată în epopeea lui I. B.-Deleanu, unde ţiganii înarmaţi sînt puşi să se împotrivească eventualelor atacuri ale turcilor, va fi un minunat prilej pentru poet de a satiriza frica atît de caracteristică lor. Iată-i chiar la începutul acţiunii, îndată după defilarea prin faţa lui vodă, cum caută să obţină scut protector de la acesta împotriva tîlharilor ascunzîndu-şi frica sub masca unui pacifism conştient :

Dar, să ierţi măria-ta, să zice
Că ar hi dă tîlhari căile pline.
Noi n-am vrea să avem cu dînşii price,
Ci am trăi cu toată lumea în pace !
Deci ne temem să nu ne asuprească
Cumva pă drum laia tîlhărească !...
Rugăm dar pă măria-sa foarte
Ca să ne dee pă drum vo pază,
Ori oşteni ce n-au frică dă moarte,
Sau şi haiduci cu groaznice obrază,
Ca la primejdie să ne ajute ;
Dă ar hi măcar numa doao sute !

(I, 109—110)

Nici n-au pornit bine la drum către Spăteni, că şi încep certurile lungi între ei, ce nu au alt substrat decît aceeaşi frică proverbială. Soluţiile cele mai bizare le trec prin închipuire, se agaţă de cele mai năstruşnice propuneri. [...]

Lăudăroşenia e o altă caracteristică satirizată ce contrastează simţitor cu celelalte atribute înfăţişate pînă aci. [...]

Megalomania fără frîu, lăudăroşenia deşănţată îi împinge pe ţigani să-şi croiască planuri peste planuri, ce depăşesc cu mult puterile lor. Întreaga *Ţiganiadă*, de la un capăt pînă la altul, abundă în fel de fel de proiecte, de soluţii, ce variază cu fiecare interlocutor. Din clipa cînd Vlad Ţepeş i-a adunat şi i-a îndrumat spre

Scanned with OKEN Scanner

Spăteni și pînă la încăierarea homerică de la sfîrșit, țiganii fac la fiecare pas fel de fel de planuri, discută cu aprindere, se ceartă. De cele mai multe ori, discuțiile se curmă numai în urma vreunui accident care le abate atenția spre altceva. Soluțiile ireale propuse discuției generale, chiar atunci cînd se bucură de aprobarea unanimă, se spulberă la prima ciocnire cu realitatea, care le depășește forțele lor reale. Din acest punct de vedere, se observă ușor o linie continuu ascendentă în *Țiganiada*. Dacă la început planurile se leagă de necesitățile obsedante ale stomacului, apoi de teama de turci, ele se urcă la un stadiu mai înalt atunci cînd discută formele de guvernămînt și culminează cu problema alegerii unei căpetenii care să ia cîrma noului stat. Disproporția dintre propuneri și puterea de realizare este enormă; nu se alege nimic din ele.

Și snoavele populare s-au oprit asupra acestei înclinări spre plănuirea unor realizări ce depășesc posibilitățile de înfăptuire. E cunoscută dealtfel și zicala :„Își face planul ca țiganul", care nu e decît concluzia snoavelor ce satirizează pornirea nestăvilită de a-și închipui lucruri irealizabile [...].

Ascuțișul satirei lui I. B.-Deleanu a dezvăluit și metehnele vieții monahale. Pretinsa castitate a călugărilor iese la iveală în toată goliciunea ei în scena în care Diavolul ia înfățișare de copilă. Călugării vin pe rînd și se încaieră de-a binelea :

Gorgonie pe Varlam săracul
Ucidea, iar chielariul de gușă
Sugruma pe Ștefan ; și boleacul
Iosofat, dîndu-și cu ceafa în ușă,
Amețit zăcea ca unu ce moare
Și numa cît bătea cu picioare

(VII, 99)

Fără a putea afirma că ar fi vorba de o înrîurire directă, consemnăm că există o sumedenie de snoave populare care ridiculizează cu multă vervă și în culori aprinse adulterele preoților și ale celorlalți slujitori ai bisericii (dascălul, paracliserul), cît și desfrîul. Citățm numai snoava *Canonul călugărului*, în care e vorba toc-

Scanned with OKEN Scanner

mai de un monah ce se îndrăgostește de o nevastă. Bărbatul o povățuiește cum să-l cheme acasă și să-l pună în situații umilitoare. După ce călugărul e bătut bine de bărbat, e silit să răşnească patru stamboale de păpuşoi pînă ce se face ziuă, cînd se întoarce lecuit în chilie.[1]

Unii istorici literari au afirmat că zugrăvirea sfinților în *Țiganiada* sub aspecte realiste, țărănești (Sîn-Medru călare „pe iapa sa cea brează"), relațiile familiare (asina lui Varlam, ce strigă : „Sîn-Spiridoane, dar ian așteaptă !" agrăirea sfinților : „Ce-ți e, Spiridoane !") nu ar reflecta decît atitudinea voltairiană, liberală, a poetului față de biserică. Credem că și acest aspect se poate atribui mai degrabă mentalității populare, felului realist în care poporul prezintă personajele supranaturale. Cercetătorii au subliniat în dese rînduri aspectul intim, familiar, relațiile sătești în care acționează atît personajele clasei dominante (împărații din basme), cît și cele din domeniul supranaturalului (dracii, sfinții, zînele etc.). Numeroase legende înfățișează pe sf. Spiridon călare pe un măgar, căruia, în cele din urmă, îi schimbă capul cu al unui cal, ceea ce ar explica actuala disproporție dintre trupul și capul măgarului.[2] Chiar sf. Dumitru — Sîn-Medru — e zugrăvit într-o legendă călare pe un cal într-un cortegiu nupțial, schimbîndu-și calul cu cel al mirelui, ca să zădărnicească înecul acestuia, sortit de ursitoare.[3] De asemenea, colindele religioase abundă în scene familiare, cu contur țărănesc. Între altele, sf. Petru este strigat pe nume atît de mai-marii lui („Bogatul și săracul"), cît și de rudele apropiate care-i solicită un loc în rai („Tot se plimbă Pătru-n rai"), iar în soborul sfinților, Sîntion este apostrofat în așa fel, încît se distinge parcă un hăulit de coastă în dosul chemării :

— Măi Ioane, Sîntioane,
N-ăi face tu atîta bine...[4]

[1] I. Adam, *Glume țărănești*, p. 80—85 ; cf. arh. I.F.L., 10732.
[2] T. Pamfile, *Sărbătorile de toamnă și postul Crăciunului*, Buc., 1914, p. 182 și urm.
[3] *Idem*, p. 70.
[4] Colindă din Valea Bradului — Brad, culeasă de I. Cocișiu ; arh. I. F., fg. 10334 b. Exemplele sînt numeroase în tot

Scanned with OKEN Scanner

Alături de Țepeș, un personaj ce se impune simpatiei cititorului prin culorile calde, entuziaste în care îl zugrăvește poetul este viteazul Argineanul. Figură de luptător dîrz, neînfricat, care face minuni de vitejie, se aseamănă izbitor cu vitejii din baladele noastre populare, ce luptă împotriva cotropitorilor turci : Novac, Badiu, Tanislav, Vulcan etc. Cu excepția ciclului Novăceștilor, celelalte balade nu au fost semnalate ca circulînd în Transilvania, încît ni se pare justă indicația că modelul acestui personaj sînt Novac și fiul său Gruia. [...]

Nunta lui Parpanghel este o scenă dintre cele mai fermecătoare prin însăși autenticul etnografic al descrierii. Dezlănțuirea veseliei, opulența meselor, chiotele și cîntecele sînt rupte aidoma dintr-o nuntă țărănească în care oamenii își uită de toate și petrec pantagruelic. Numai anumite preferințe culinare arată că asistăm la o nuntă de a romilor :

> Într-un blid, mămăligă cu moare,
> Într-altul, fălci de porc afumate,
> Apoi curechiu fiert cu rîncezală,
> Ciuci, lapte acru, păsat, cricală...
> (IX, 26). [...]

Cîntecele de nuntă sînt prelucrări substanțiale ale repertoriului folcloric ce se rostește cu acest prilej. Cîntecul pe care îl zice Neaneș, acompaniindu-se cu cetera cu strune de mătase, nu este decît un ecou al orațiilor de nuntă pe care le rostesc vornicii atunci cînd cortegiul mirelui ajunge la poarta miresei. [...]

Nu pot fi trecute cu vederea numeroasele proverbe și zicători care îmbogățesc savoarea stilului *Țiganiadei*. Prin ele, personajele se apropie mai mult de vorbirea familiară, devin mai vii, se conturează mai apropiat de realitate. Pe de altă parte, atunci cînd poetul le presară la locul potrivit în cursul narațiunii, locuțiunile aforistice, prin conciziunea lor, caracterizează mai plastic, mai incisiv situația creată în acel moment, limbajul poetic

cuprinsul țării ; fg. 14160 b. (Cerișor-Hunedoara), fg. 1641a. (Buciumeni-Tecuci) ; fg. 6901 d. (Budești-Oltenița), „Ei tu sfinti Ioane... Bătrîne Crăciune“ etc.

Scanned with OKEN Scanner

devine mai suculent, mai încărcat de nuanțe și înțelesuri. Integrarea lor în strofele epopeii le aduce ușoare modificări față de topica din rostirea populară :

...la fala goală
Traista-i ușoară...
(II, 21).

...fuga-i rușinoasă,
Dară-i din toate mai sănătoasă
(II, 33).

...Dă n-ar avea ghimpuri scaiul,
N-ar împunge...
(II, 39).

...după zi nuorată,
După vînt cu ploi, negură și ceață
Soare mai frumos strălucind s-arată !
(III, 42).

...Cui vra norocul,
Și durmind îi cade peatra în gură !
(V, 66).

...vorba multă-i sărăcie
(XI, 85).

Ajunge un băț la un car de oale !
(XI, 110).

Cum rîde cazanul dă căldare,
Sau ca și dracu dă porumbele
Fiind el mai negru dăcît ele
(XII, 7). [...]

Călătoria lui Parpanghel la rai și la iad e descrisă sub înrîurirea evidentă a legendelor apocrife din unele cărți ce au circulat mult *(Apocalipsul Sf. Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad)*, după cum au stabilit unii cercetători [1], fără a se putea tăgădui și reminiscențele

[1] C. Radu, *op. cit.*, p. 25.

din lecturile clasice. Poetul tratează însă cu multă libertate peisajul paradisiac, căruia îi dă o consistență culinară înrudită cu cea citată din snoavele populare. Nu am putea preciza ce basm — sau legendă — stă la baza povestirii întrerupte despre cele trei fete de împărat și voinicul ce alungă balaurii în fundul apelor : salvarea fetelor robite este un motiv prea răspîndit ca poveștile populare pentru a-l putea lega de cutare sau cutare subiect, mai ales că poetul tratează sumar — și fragmentar — episodul, lăsînd frîu liber interpretării alegorice. [...]

Țiganiada are o importanță covîrșitoare și pentru folcloriști. Cel ce va scrie istoria folcloristicii române nu va putea omite contribuția importantă pe care o aduce I. B.-Deleanu în acest capitol. Adnotările lui, deși sumare, tratează o preocupare nouă, care, alături de contribuțiile ulterioare, va izbuti să consolideze folcloristica ca disciplină autonomă, cu domeniu și metode specifice. Însăși observația sa, „că la noi pănă acum puțin au fost obicinuite alte stihuri afară de cele de obște, ce le numim vierșuri și s-au obicinuit la cîntece, de *dorul lelii* și *de frunză-verde* și ca de aceste", este germenul constatării că există și o creație populară cu valori artistice, deosebită de creația cultă. Abia prin consolidarea acestei constatări, caracteristicile folclorului vor ieși mai pregnant în evidență și vor putea constitui obiectul investigațiilor. [...]

Dar cea mai importantă contribuție pe care o aduce I. B.-Deleanu la consolidarea folcloristicii ca disciplină autonomă este apelul său adresat cărturarilor de a culege produsele folclorice. Regretînd că nu a scris o baladă care mai tîrziu a dispărut din circulație, poetul semnalează valoarea documentară a epicii populare și îndeamnă la culegere : „Pagubă... că nește cîntări ca aceste nu să însămnează, despre cei procopsiți a norodului, căci întru dînsele ar găsi multe fapturi istoricești, care ar putea să fie ocrotite de uităciunea vremilor" (IV, 92). Cu acest prilej, constatăm că observația despre

Scanned with OKEN Scanner

primenirea repertoriului folcloric, însoțită uneori de regrete — devenită loc comun în folcloristică de la Goethe încoace o semnalează I.B.-Deleanu cu prilejul îndemnului de a valorifica balada populară : „Și adevărat zice acest om învățat, că eu însuș multe cîntări de viteji românești am auzit cînd eram tînăr, care acum nu să aud mai mult".

Dar importanța *Țiganiadei* pentru folcloristică nu se oprește aici. Una din problemele capitale ale focloristicii este determinarea epocii și a condițiilor care au generat genurile folclorice ca atare, apoi operele folclorice — fiecare în parte — precum și anumite fragmente, motive care sînt comune mai multor bucăți folclorice. Studiul acesta este deosebit de anevoios, deoarece materialul folcloric este cules într-o vreme tîrzie — către jumătatea secolului trecut ; abia în chip sporadic se întîlnesc unele consemnări fugare pe la cronicari, călători străini sau prin documentele istorice din secolele XVI-XVIII. În această situație, contribuția lui I. B.-Deleanu, mînuită cu discernămînt, constituie un sprijin de valoare în elucidarea problemelor legate de istoria folclorului, chiar dacă nu sîntem în fața unor documente folclorice în formă autentică. [...]

Privită în ansamblul ei, influența folclorică asupra *Țiganiadei* are o semnificație mai adîncă și mai largă. Departe de a constitui un simplu arsenal poetic, folclorul a fost fereastra prin care poetul, înstrăinat în depărtata Galiție, a privit îndărătul anilor la calda lui copilărie din sătucul acela cuibărit pe Valea Mureșului. Eliberat de treburile mărunte ale slujbei și ale casei, seara, în penumbra lămpii de pe masa de lucru, vedea aievea ulițele satului copilăriei și chipurile dragi ale celor pe care poate nu i-a mai întîlnit niciodată după dezrădăcinare. Mărturisirea poetului că prin *Țiganiada* „au vrut să aducă în limba noastră un feliu de poesie noao" se cuvine a fi rectificată și completată prin indicarea celuilalt imbold care a stat la baza acestei epopei. Căci Ion Budai-Deleanu, rupt de lumea lui, în care copilărise, a scris și pentru a scăpa de povara dorului după

Scanned with OKEN Scanner

cele lăsate în urmă, întocmai ca și Ion Creangă — de asemeni un dezrădăcinat printre orășeni — în *Amintirile* sale. [...]

[Fragment din *Folclorul în „Țiganiada" lui I. Budai-Deleanu*, în *Studii de folclor și literatură*, București, 1967, p. 497—567.]

ROMUL MUNTEANU

[ȚIGANIADA]

...Cunoscător al epopeii clasice și moderne, Ion Budai-Deleanu a murit la puțină vreme după începerea prelegerilor lui Hegel la Berlin. Și el realizează o epopee națională, în spațiul căreia faptele istorice se interferează cu cele mitologice, iar destinul poporului român în lupta pentru libertate declanșează pe planul mitic atît formele demonice ale infernului, cît și pe cele ale binelui, desprinse și ele din mitologia creștină.

Țiganiada este astfel o epopee cu bogate elemente alegorice, cu o acțiune susținută de evenimente eterogene, desfășurate pe planuri multiple. De aceea, în universul epic al *Țiganiadei* de la evenimentul istoric real se face adeseori cu ușurință saltul într-o lume imaginară, oamenii, sfinții și demonii întîlnindu-se pe cele mai diverse traiecte ale existenței. Alternanța de evenimente și personaje se conjugă în permanență cu mutația viziunii asupra lumii. Tragică sau comică, această viziune constituie în cele din urmă o modalitate de evaluare a personajelor în lumina unui ideal care se configurează cu destulă claritate.

Prezența alegoriei în această epopee îi permite scriitorului să opereze cu un anumit transfer de planuri dintr-o realitate în alta, ceea ce duce în același timp și la amplificarea forței satirice din acest poem epic de idei. Epopee eroi-comică, și satirică, *Țiganiada* poate fi înțeleasă la justa ei valoare numai dacă este apreciată ca o alegorie al cărei plan fictiv este adeseori substituit

Scanned with OKEN Scanner

unui plan real cu caracter istoric și național. Este adevărat că între aceste două planuri nu există întotdeauna o deplină echivalență. Totuși neînțelegerea implicațiilor acestei alegorii, încărcată cu un sens figurat, poate duce la concluzii de-a dreptul false, cum au fost acelea ale lui Aron Densușianu, referitoare la *Țiganiada*, apreciată doar ca o satiră vehementă la adresa țiganilor. [...]

Multitudinea de fapte eterogene din universul epic al *Țiganiadei* se subsumează celor două planuri fundamentale. Ele susțin viziunea tragică-eroică și comică a existenței. Oricît de diferențiate ar fi prin unele particularități, destinate să le confere o amprentă proprie, personajele din epopeea lui Ion Budai-Deleanu trăiesc și ele pe aceste două coordonate fundamentale. Construcția în relief a *Țiganiadei* îi permite autorului să aducă pe prim plan cînd acțiunea eroică, cînd cea comică, o anumită tehnică a reflectorului luminînd mai puternic mereu o altă viziune de suprafață, în vreme ce cealaltă constituie fundalul.

Clasica invocație către muză din Cîntul I al *Țiganiadei* subliniază nu numai supunerea la rigoarea tradițională a genului, ea sugerează în același timp termenii alegorici și predominarea planului comic.

Musă ! ce lui Omîr odinioară
Cîntași Vatrahomiomahia,
Cîntă și mie, fii bunișoară,
Toate cîte făcu țigănia
Cînd Vlad-Vodă îi dete slobozie,
Arme ș'olaturi de moșie.

Preludiul *Țiganiadei* este astfel situat de scriitor sub zodia universului comic. Viziunea lumii ca totalitate se cristalizează de la început. Narațiunea despre țigani, prin care adeseori și aici se înțeleg alții, pendulează în permanență între universul real și cel imaginar. Deasupra țiganilor, puși pe *„gîlceavă amară“*, fiindcă nu ajungeau la un consens, cum *„să-și aleagă / Un vodă-în țară și'o stăpînie“*, ca și dedesubtul domnului Vlad Țepeș, cel amenințat de turci, se găseau forțele răului, reprezentate de Urgie, Zavistie și Satana. Convertite în

Scanned with OKEN Scanner

personaje mitologice, scriitorul demonstrează cum acestea întreţin spiritul de dezagregare a unui popor şi avertismentul lui Drăghici este un fel de lecţie parabolică dintr-o alegorie, prin care Ion Dudai-Deleanu îl viza pe propriul popor,

Că, dacă nu vă veţi prinde dă mînă,
Părtăşiri iubind şi-mpărăchiare,
Asupri-vă-va limbă străină
Şi veţi hi periţi fără scăpare ;
Nice veţi mai face-un neam pă lume,
Ci veţi hi fără ţară şi nume.

Intervenţia lui Drăghici este astfel o lecţie gravă, introdusă în fluxul unei naraţiuni comice. [...]

S-a făcut de multe ori afirmaţia că în *Ţiganiada* există o acţiune comică susţinută de faptele ţiganilor şi alta eroică care-l însumează pe Vlad Ţepeş şi armata sa. Acţiunea *Ţiganiadei* are, prin urmare, loc în Muntenia secolului al XV-lea. Pentru a evita anumite tentative de trădare din partea ţiganilor, Vlad Ţepeş îi organizează într-o oaste înarmată, pe care o îndreaptă spre Spăteni, între Bărbăteşti şi Inimoasa. Dar ţinînd seama de specificul universului alegoric din *Ţiganiada* şi de finalitatea sa, considerăm că prezenţa acţiunii eroice şi comice are cu totul altă distribuţie, situaţiile grave sau ilariante fiind create de opţiunea personajelor pentru anumite valori sau de incapacitatea acestora de a le sesiza. De fapt, ţiganii nu creează o acţiune, ci doar o suportă, iar situaţiile-limită pe care le traversează au semnificaţii diferite, în funcţie de sensul parabolic cu care autorul le investeşte. De aceea, după alocuţiunea gravă şi avertizatoare a bătrînului Drăghici, imaginea unui anumit univers răsturnat apare din nou prin acea secvenţă de mare forţă comică, reprezentată de defilarea armatei ţiganilor. În acest scop, Ion Budai-Deleanu pune la contribuţie un arsenal literar foarte complex. Detalii etnografice şi psihologice, aglomerări de obiecte, arme care nu sînt arme, steaguri care nu sînt steaguri şi în ultimă instanţă, soldaţi care nu sînt soldaţi generează imaginea eteroclită a acestei lumi răsturnate.

Scanned with OKEN Scanner

Armele lor cele mai cumplite
Erau furce și rude de șatră,
La vîrv cu fier ager țintuite ;
Cu acestea-îndată trîntea de vatră
Pe vrăjmaș de-aproape și de parte.
Acolo să vezi capete sparte !

Steagul ! de mînză codalbă-o piele
Le era, de-un părîng animată,
Pe care sta cu roșii petele
O veșcă de ciur sus îndreptată.
Cînta de marș în cimpoi foite
Bătînd în ciure negăurite.

Asemenea unei camere de luat vederi, autorul surprinde imaginea de ansamblu a grupului uman. Portretul acestuia este reconstituit prin elemente vizuale de natură vestimentară, care generează și ele comicul.

Cei [într]armați avea buzdugane
De-aramă și nește lungi cuțite,
Toți oameni nalți și groș' în ciolane,
Cu păr îmburzit, barbe sperlite ;
Haine-aveau lungi, scurte ș'învîrstate,
Unii fără mîneci, alții rupte'n spate.

Cînd, din imaginea aceasta de ansamblu, autorul detașează tipuri izolate, cum este sentimentalul Parpangel, cel făcut de o *„frumoasă țiitoare“*, tentativa de ridiculizare dispare, iar portretul caracterologic nu mai este construit prin dilatarea unor trăsături hilare. Relatarea autorului devine gravă, uneori părînd a avea ușoare intenții parodice, rezultate din calchierea deliberată a manierei de realizare a portretelor homerice.

Era nalt și ghizdav la făptură,
Bun lăutariu, pre bun cîntăreț ;
La toate faptele cu măsură,
Iară-de inele meșter ales.
Acest chip era voivodul mare
A zlătarilor, mergînd călare.

Scanned with OKEN Scanner

Alternanța de episoade comice și grave sau eroice este susținută întotdeauna de schimbarea stilului. Acesta pendulează între formule specifice stilului înalt și solemn și limbajul familiar, colorat de anumite crudități verbale, folosite de autor fără nici o reticență. Asemenea alternanțe de evenimente și stiluri sînt adeseori asociate de autor cu modalități literare diverse, epopeea însumînd astfel cîntece bahice, balade de factură populară, epitalamuri, elegii erotice, elemente de bocet etc. [...]

Într-adevăr, acțiunea *Țiganiadei* realizează un anume progres în spirală prin acumularea continuă de fapte eteroclite. Dar toate acestea sînt subsumate unor idei fundamentale ce reprezintă coloana axială a operei. Spre ea converg toate episoadele aparent izolate sau lipsite de semnificație. Basorelieful acesta imens, pe care ajung pe prim plan mereu alte personaje ale operei, nu este astfel lipsit de o anumită simetrie interioară, ingenios calculată de autor.

Operînd cu o captivantă tehnică a digresiunii, Ion Budai-Deleanu face din *Țiganiada* un gen specific de poem epic, în centru acestuia fiind reprezentat destinul poporului român, dar și o anumită condiție esențială a omului în general. Întoarcerea individului cu fața spre eternitate ni se pare a fi în acest caz o reminiscență clasică. Dar funcția planurilor duble depășește poetica epopeii clasice, construită doar în suprafață. Odată cu această viziune a realității în suprafață și în adîncime, Ion Budai-Deleanu modifică și perspectiva epică a naratorului sau distanța acestuia față de lumea transformată într-un imens spectacol comic sau tragic. Amuzat, sau îndurerat, naratorul relatează evenimente exemplare, proiectate pe o imensă pînză cinemascopică, aptă reconstituirii unor întîmplări posibile. Cele mai multe episoade din *Țiganiada* sînt ilustrative în acest sens. În drum spre Spăteni, țiganii trec prin diverse peripeții, menite să le tulbure dorința de tihnă. Satan, sprijinitorul turcilor, o răpește pe Romica, logodnica lui Parpangel. Nefericitul logodnic pleacă în căutarea iubitei pe

Scanned with OKEN Scanner

care o descoperă în „*pădurea nălucită*“. Cei doi îndrăgostiți sînt supuși unei puternice ispite. Preludiul erotic are ceva din savoarea unor scene din *Decameronul*. Jocul senzațiilor tari și al ambiguităților de limbaj este realizat de scriitor cu iscusință. [...]

Acum, autorul renunță în mod firesc la relatarea narativă, epitalamul liric cu rezonanța lui antică peste care se suprapune un anumit spirit baroc constituind modalitatea artistică cea mai adecvată.

Iubiți, o suflete muritoare,
Că libovul este legea-întîie
A toatei ființe de supt soare!
Tot care nu sîmte libovie
Mult defăimează legea firească
Și nu e vrednic să mai trăiască.

. . . . . .

Dup-această lege nemutată
Făptura toată merge, să ține;
În toate libov și dor s'arată
Iubescu-să stelele-între sine,
Iubește-să ceriul cu pămîntul,
Iubescu-să mările cu vîntul.

Panerotismul acesta este proiectat pe o anumită viziune heraclitiană a timpului. Într-o existență în care „*timpul acuș trece*“ și „*zilele noastre s-împuținã*“, cunoscuta lecție horațiană *carpe diem* este cantonată asupra unui singur obiectiv fundamental: „*Mai bine-i în amor a le petrece, / Să nu ne apuce vîrsta bătrînă*“.

Se poate astfel constata în *Țiganiada* o permanentă năzuință a scriitorului de comunicare a substanței poetice a operei prin modalitățile artistice cele mai adecvate. Este însă astfel evident faptul că Ion Budai-Deleanu își permite, din acest punct de vedere, libertăți mult mai mari decît acelea cu care ne obișnuise epopeea antichității.

În pofida faptului că teoria literară a scriitorului român are o puternică amprentă clasică, structura operei sale ni se pare a fi aceea a unei epopei baroce, fapt care nu rezultă doar din construcția poemului sau spe-

Scanned with OKEN Scanner

cificitatea limbajului artistic atît de eteroclit, ci și dintr-o anumită viziune asupra lumii, asemănătoare cu aceea din literatura barocă. [...]

[Reprodus din *Studiu introductiv la Țiganiada*, ed. critică de Florea Fugariu, Ed. tineretului, Colecția „Lyceum", 1969, p. 34—42.]

NICOLAE BALOTĂ

UNIVERSUL BAROC LA I. BUDAI-DELEANU

Catedrala din Blaj, proiectată de marele episcop întemeietor Inochentie Micu, construită mai tîrziu după planurile arhitectului Giovanni Martinelli era — în anii pe care Budai-Deleanu i-a petrecut în orășelul de pe Tîrnave — una din acele biserici baroce pe care catolicismul contrareformei le ridicase peste tot în Europa. Clădirea cu două turnuri, ale cărei linii drepte, austere sînt îmblînzite prin volute, are înăuntrul ei un preafrumos iconostas răsăritean, cel mai frumos iconostas — după părerea lui Nicolae Iorga — din cîte se află pe întinsul țării noastre. Întîlnirea aceasta dintre barocul occidental și icoana bizantină, între două culturi, dă alcătuirii arhitectonice (pe care o mai întîlnim la unele biserici din Ardeal) un farmec straniu. O asemenea ciudată epocă barocă, folosind elemente heteroclite, unind printr-un unic sincretism, Roma și Isarlîkul, marele epos clasic și snoava balcanică este *Țiganiada*.

Ion Budai-Deleanu, fostul alumn al seminarului din Blaj, bursierul Colegiului Sfînta Barbara, student al Facultății de filozofie și „Gasthörer" al Facultății de teologie din Viena, „sfetnic chesaro-crăiesc" al Curții de apel din Lemberg a fost, fără îndoială, un pasionat cititor al clasicilor. Cunoscînd prea bine „prețul voroavei și dulceața graiurilor bine rînduită adecă ritorica și poesia, cum au înțălesu-o elinii și romanii", el este unul dintre acei scriitori pentru care idealul literar se con-

Scanned with OKEN Scanner

fundă cu idealul clasic. Om al ordinei, prețuind, mai presus de toate, o anume *tranquilitas ordinis* — ca să folosim o formulă pe care o cunoștea desigur —, magistrat care se străduia să așeze „buna rînduială", visînd o lume în care legea ar fi „priința ș-armonia", orizontul său literar-estetic nu putea fi altul decît acela al celor „mai ridicate și mai ascunse desișuri ale Parnasului, unde lăcuiesc musele lui Omer și a lui Virghil !..." Arta sa poetică era firesc să se inspire din *Poetica* lui Aristotel sau *Ars Poetica* lui Horațiu. Nostalgia clasicului, la un asemenea întîrziat al clasicismului, poate să se manifeste fie printr-o operă neoclasică (și epoca lui Budai-Deleanu cunoaște asemenea tentative de resurecție a formelor clasice), fie printr-una barocă. Soluția barocă implică acceptarea situației de epigon, conștiința că modelul clasic ideal nu poate fi refăcut. O asemenea soluție adoptă, mai mult ori mai puțin conștient, Budai-Deleanu.

A repeta operele Elladei și Romei, ce vis fascinant pentru atîți poeți ai Occidentului, de la redescoperirea anticelor litere ! Leonachi Dianeu, autorul *Țiganiadei*, „poemation eroi-comico satiric", știa că pentru a scrie o nouă Iliadă nu lipsesc nici eroii, nici faptele măreție. Un Ștefan al Moldovei sau un Mihai al Ungrovlahiei ar fi meritat pe deplin să fie cîntați de un nou Homer. Dar faptele lor „eroicești" ar fi meritat un „poet deplin și o limbă bine lucrată". Cît de mult ar fi dorit el „răpit fiind cu nespusă poftă de a cînta ceva" să se repeadă „într-o zburată" pînă pe vîrful acelui munte al clasicului Helicon, „unde e sfîntariul muselor", ca să se deprindă „întru armonia viersului ceresc al lor". Dar, în zadar. Cum însuși mărturisește, în *Prologul* poemationului său : „Căzui și eu cu mulți alții depreună, și căzui tocma într-o baltă, unde n-auzii numa broaște cîntînd !..." Exitus baroc al năzuințelor clasice. Budai-Deleanu are conștiința neputinței refacerii unei opere clasice majore. Desigur, el reia efortul clasic de construcție a unei opere izvorîte din „fîntîna curatelor surori", dar știe prea bine că nu i-a fost dat să bea din această fîntînă. „Izvoditura" sa este mai impură. Lucrarea nu e decît o „jucăreauă".

Mai apropiați decît geniile tutelare ale antichității, maeștri pe care Budai-Deleanu i-a urmat, un Tasso, un

Scanned with OKEN Scanner

Ariosto, un Tassoni, nu au băut nici ei doar din „fîntîna curatelor surori". La Tasso şi cu atît mai mult la Tassoni se poate observa o *barochizare* a formelor clasice. Ceea ce un „clasic" autentic ar fi spus cu simplicitate şi naturaleţe a exprimat cu emfază, complicat, uneori cu preţiozitate, cu o căutare voită a efectelor. Despre aceşti dascăli ai săi, Budai-Deleanu ştie că nici opera lor n-are puritatea clasică a marilor antici : „că apa de baltă nice odinioară nu este limpede ca de fîntînă".

Este tipic barocă viziunea estetică a autorului *Ţiganiadei,* felul în care îşi judecă propria sa lucrare. Asemenea celor mai multe opere aparţinînd universului baroc *Tabăra ţiganilor* reprezintă în acelaşi timp o *recreaţie* (o încercare de a re-crea eposul clasic) şi o *recreaţie* a unui spirit ludic, dispus să ofere altora o „jucăreauă", un *honesto entretenimiento,* cum ar fi spus Cervantes. O lume ca joc apare într-o asemenea operă barocă. Firește, aceasta exclude ordinea. O veselă confuzie domneşte în universul baroc al *Ţiganiadei.* Confuzie între tărîmuri — natural şi supranatural, real şi imaginar —, între regnurile aceluiaşi tărîm. Zei, demoni, mitologie creştină şi păgînă, făpturi raţionale şi energumeni ori producte fantastice ale magiei participă la haosul cu aparenţe de ordine ale unei asemenea lumi.

O *„lume întoartă"*, o lume a crizei, o „vreme păgînă". Budai-Deleanu, spirit îndeajuns de senin, avînd optimismul iluminist încrezător în triumful cauzei bune, nu e încercat decît rareori de regrete paseiste după „vechia cinstită" lume cu ale ei „sînte tocmele". Totuşi, el pare stăpînit de acea convingere, tipic barocă, după care „aici e lumea întoarsă pe dos". Aceste cuvinte fac parte, de fapt, din textul baletului *Le Monde renversé* (1625), una din acele opere în care motivul obsedant al barocului, acela al lumii „reversibile", apare sub forma unei adevărate orgii a metamorfozelor şi transformărilor miraculoase. Budai-Deleanu se complace şi el în rapturi suprafireşti, în imaginea unor *locuri* ale magiei, unor tărîmuri în care vitejii stau sub puterea vrăjilor diabolice ca şi cavalerii schimbaţi în porci în *Muntele lui Circe,* reprezentaţie caracteristică barocului. Printre cărţile dragi lui Budai-Deleanu citate în notele erudite din subsolul *Ţi-*

Scanned with OKEN Scanner

ganiadei sînt și *Metamorfozele* lui Ovidiu. O natură plină de hieroglife, o lume a arcanelor, a ființelor legendare, alegorice, diverse „terribilită" contribuie la acea poezie a heteroclitului care înrudește *Țiganiada* cu unele creații exemplare ale barocului, reprezentări ale unei *varietas rerum*.

Însăși ascunderea autorului sub diversele măști ale *pseudonimelor* sale, travestirea sa cînd în eruditul atoatecunoscător, cînd în naivul credul, cînd în istoricul prudent, cînd în teolog, cînd în idiot — toate acele *nume* ale sale : Mitru Perea, Chir Simplițian, Cocon Idiotiseanul, Onochefalos, Musofilos, Eruditian, Dubitantius, P. Nătăroiu, Arhonda Suflăînvînt, Adevărovici, Părintele Evlaviosu etc. — aparțin unei predilecții baroce pentru anagrame și tot soiul de arcane, de jocuri de-a v-ați ascunselea.

Mai interesante, poate, decît influențele — mărturisite uneori, evidente chiar și atunci cînd nu sînt mărturisite, care leagă creația lui Budai-Deleanu de epopeile de care consilierul-scriitor le-a citit în „latinește, italienește și franțuzește", decît *Batrahomiomahia, La secchia rapita* sau *La Pucelle* a lui Voltaire, par să fie lucrările poeților aparținînd barocului german, atunci cînd vrem să desemnăm — prin jocul componențelor — particularitățile, locul special al *Țiganiadei*. Într-adevăr, poemationul magistratului din Lemberg face parte din familia acelei *Deutsche Vernunftkunst* care și-a avut reprezentanții cei mai fecunzi în școala sileziană. Găsește în opera acestora dragostea pentru jocuri intelectuale, hieroglife, anagrame, alegorizarea, structura labirintică a universului poetic, pe care le întîlnim mai tîrziu la Budai-Deleanu. Asemenea operei unui Martin Opitz (cf. *Bach von der deutschen Poeterei),* „alcătuirea poeticească" a scriitorului român este, în același timp, creație directă și comentariu asupra propriei creații. Poezia este pentru Budai-Deleanu, ca și pentru poeții barocului german, o *Gelehrtenkunst,* o artă savantă. Formația umanistă a scriitorului nostru, ca și aceea a silezienilor (în secolul al XVII-lea) este o sursă de optimism în destinul omului, în posibilitățile pedagogice ale culturii, oferind, în același timp, material pentru o filozofie sceptic relativistă. Spiritul baroc contemplă,

Scanned with OKEN Scanner

într-o lume „întoartă", deşertăciunea tuturor lucrurilor. *Vanitas vanitatum* — totul e o iluzie, totul se goleşte, trece. Dintr-o asemenea constatare (uneori trist alteori zîmbitor-resemnată) a vanităţii tuturor celor „mundane", a tuturor celor ce ţin de „oarba tîmplare", de „năluci", de „aparenţe amegitoare" cu rădăcină în biblicul text reluat şi amplificat de Budai-Deleanu — „toate-s deşerte şi nebunie !..." derivă aplicarea barocă spre grotesc, spre transformarea indefinită, spre asocierea disparatelor, spre metamorfoză delirantă. Vrăjile diabolice din *Ţiganiada* par să derive din *Magia Naturalis sive de miraculis rerum naturalium* a lui G. B. della Porta. De asemenea, satira, mai puţin socială, mai curînd a gesturilor umane — urmăreşte marea bufonadă a unei umanităţi *în trecere*, roabă a aparenţelor şi iluziilor. Cortegiul ţiganilor, diversele lor deambulări aparţin lumii grotesc-aventuroase a lui Horribilicribrifax ori a lui Simpliziu Simplizissimus. Fie că Budai-Deleanu a cunoscut, fie că nu a cunoscut scrierile lui Andreas Gryphius, Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen, ori Cristian Renter, umanitatea din poemul eroi-comico-satiric a lui Budai-Deleanu urmează mai curînd itinerariul comic aventuros al unui Schelmuffsky decît ai marilor eroi ai anticilor epopee. Dealtfel, satira barocă viza răul sub diverse aspecte ; scopul ei era moral-religios, pedagogic, patriotic. Nu-mi pot închipui că Budai-Deleanu, bursierul colegiului Sancta Barbara nu a citit sau auzit măcar omiliile marelui predicator al barocului, Abraham a Santa Clara, după cum nu-mi pot imagina că teologul din Viena a fost cu totul străin de diversele speculaţii ale teosofiei mistice atît de preocupate de enigma opoziţiei dintre bine şi rău, de acel *mysterium inguitatis*, de raporturile dintre Dumnezeu şi om. A cunoscut el, oare, figurile alegorice ale dramei iezuite ? În orice caz, lupta dintre puterile Binelui şi Vicleanului din *Ţiganiada* nu este străină de conflictul tipic al dramelor umaniste din instituţiile şcolare ale barocului.

În fascinantele sale studii închinate barocului, Eugenio d'Ors atribuie spaţiului stilistic baroc ideologia secolului al XVIII-lea, tezele enciclopediştilor ca şi, pe de

Scanned with OKEN Scanner

altă parte, unele fenomene ale compenetrării dintre Orient și Occident. Budai-Deleanu, discipolul luminismului, caz unic — încă prea puțin cercetat sub acest aspect al confluenței barocului occidental cu Orientul este, prin opera majoră a unei existențe scriitoricești rămasă prea multă vreme sub obroc — un baroc al Orientului.

[*Luceafărul*, 7 febr., XIII (1970), p. 8.]

ȘERBAN CIOCULESCU

ION BUDAI-DELEANU — CAMPION AL UNIRII TUTUROR ROMÂNILOR

Se împlinesc, la 24 august, 150 de ani de cînd a încetat din viață la Liow sfetnicul chesaro-crăiesc, consilierul la Curtea de Apel, Ion Budai-Deleanu. Cu el s-a stins și cea mai luminată minte românească a vremii, luceafărul Școlii ardelene care a strălucit cu cinstitele fețe ale lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. În acest mănunchi de tetrahi ai culturii transilvane de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, numai cel dintîi, fire blîndă și supusă, a răbdat jugul lui Bob, episcopul greco-catolic, trudind o viață întreagă la munci subalterne de tălmăcitor, în ciuda vocației sale de filolog și istoric, toți ceilalți s-au împotrivit tiranului, cu riscul carierii, ca Gheorghe Șincai, pateticul învins, cu superioară dibăcie, ca Petru Maior, sau prin punerea distanței, ca I. Budai-Deleanu, singurul care, doctor în teologie, ca și ceilalți, își alege o carieră laică în provincia de hotar a împărăției, ca să nu mai aibă de-a face cu abuzivul ierarh. Ca și ceilalți trei corifei ai Școlii ardelene, autorul *Țiganiadei* a lăsat o întinsă operă de istorie și filologie, pe de-a-ntregul inedită, ca și, dealtfel, opera sa literară, mulțumindu-se, printr-o exemplară modestie, cu tipărirea unor tălmăciri juridice și pedagogice. A lucrat douăzeci de ani la opera sa capitală cu titlul *„Țiganiada sau tabăra țiganilor*, poemation eroi-comico-satiric,

Scanned with OKEN Scanner

alcătuit în doaosprăzece cîntece de Leonachi Dianeu, îmbogăţit cu multe însemnări şi luări aminte critice, filozofice, istorice, filologhice şi gramatece de cătră Mitru Perea, şi alţii mai mulţi în anul 1800". Opera a fost lăsată în două manuscrise, din care unul cuprindea şi poemul satiric *Trei viteji. Leonachi / Dianeu* este anagrama aproximativă a numelui său, Ionachi Deleanu, după cum numele pretinsului său comentator, Mitru Perea, e anagrama prietenului său, Petru Maier (Maior), „Poemationul", e precedat de un *Prolog* şi de o *Epistolie închinătoare cătră Mitru Perea, vestit cîntăreţ.*

Prologul explică în termeni cam artificiali intenţia autorului de a „introduce un gust nou de poesie românească" prin „această poeticească alcătuire sau mai bine zicînd jucăreauă".

În *Epistolia închinătoare,* mai dezvoltată, autorul îşi ticluieşte o biografie imaginară, în care nu lipseşte o săgeată ascuţită împotriva lui Bob, explicînd totodată sensul alegoric al epopeii eroi-comice, „unde prin ţigani să înţăleg ş-alţii" şi indicînd şi modelele străine : *Batracomiomachia* lui „Omer cel vestit", *La Secchia rapita* a lui Tassoni, *Gli animali parlanti* a abatelui Casti. Opera e datată „18 Mart 1812". *Lapiramidă.* În Eghipet. Am afirmat că autorul a scris douăzeci de ani la această meşterită lucrare.

Într-adevăr, în cîntecul al zecilea, ţiganii dezbătînd asupra celei mai bune forme de guvernămînt, în dorinţa de a se emancipa şi de a-şi întemeia un stat propriu, se pomeneşte printr-un transparent calc verbal despre *jacobinii* : „Ca ş-acum în Paris cei din munte" („ceux de la montagne", „les montagnards", după locurile din sus, ocupate de jacobini în incintă). În nota semnată cu iniţiale M. P. (Mitru Perea) se precizează „ca şi pe vremea răvoluţii franţozeşti în Paris", iar mai jos, adnotează Criticos : „Dintr-acest loc să ştie că autoriu cărţii au scris pe acea vreme". Poetul era aşadar în curent cu metodele istorice de datare. Nu era el însuşi un istoric, ca şi ceilalţi corifei ai Şcolii ardelene ?

Am transcris titlul întreg şi specificarea conţinutului notelor din subsolul poemei. Ele constituie un al doilea text, uneori mai revelator asupra ideilor subversive ale

Scanned with OKEN Scanner

autorului, decît însuşi acela al alegoricului poem. Aş compara valoarea şi savoarea totodată a acestor note cu acelea din *Dicţionarul* lui Pierre Bayle, precursorul iluminismului francez. În timp ce textul bibliografiilor este anodin, notele de o mare erudiţie vîntură ideile cele mai controversate asupra arzătoarelor probleme ale timpului şi dezvăluie gîndirea critică a autorului nesupus nici unei dogme. Cam la fel, însă sub forma adeseori a unui simpozion, la care participă mai mulţi adnotatori ai *Ţiganiadei*, Ion Budai-Deleanu se dedă unui adevărat curs de drept public, lămurind noţiuni care în acea vreme de subjugare politică nu erau puse în discuţia obştei, iar ordinea stabilită trecea drept sacrosanctă. Alteori nota are rostul unui dicţionar de termeni necunoscuţi de orice proveniență, pentru a coborî la nivelul tuturor cunoscătorilor de carte o operă literară în fond savantă, cu bogate referinţe livreşti. În orice caz, ticluirea unei mese rotunde, în jurul unui închipuit lector, ne atrage luarea aminte asupra caracterului în esenţă oral al acestei opere, care pare artificială la lectură, începînd cu tiparul strofei de şase versuri decasilabice, dar se face înţeleasă şi gustată numai la citire, cînd o bună lectură poate pune în valoare fiecare nuanţă şi subînţelesurile cele mai riscante (din punctul de vedere al ortodoxiei religioase şi politice).

Dacă plecăm de la premisa caracterului oral al poemului, înţelegem de ce a făcut atît de des uz autorul de „încălecare“ sau „ingambament“, cu cele două forme ale sale, *surjet* şi *rejet* (în limba franceză), după cum versul „încalecă“ pe următorul sau invers. Dăm ca exemplu strofa 90 din cîntecul I :

Horiul lor în fluiere şi triste
Cînta, lin tocănind pe o covată,
Cît putea simţirile să miste
Fiescui. Iară de steag, o lopată
Prelungă avea şi cu dăscălie
Făcută de maistor Pintilie.

E de remarcat că nici un vers nu constituie o unitate sintactică şi logică de-sine-stătătoare, ci fiecare se con-

Scanned with OKEN Scanner

tinuă cu următorul : I—II, III—IV, V—VI, prin *rejet* IV—V, prin *surjet*. În *rejet*, versul precedent se încheie în cel următor, în *surjet* versul următor începe cu un fragment din cel anterior : „o lopată prelungă avea..."

Din indigest, cum ar putea părea la lectura vizuală, poemul își recîștigă viața la lectura cu voce tare, revelîndu-se ca o capodoperă a umorului, iar aceasta ca o rară sinteză a culturii celei mai înalte cu autenticul spirit popular. Pînă și invocările către Muză și Apollo, „dulce bade", prin acest epitet național, de împămîntenire a zeului Musaget, capătă un haz (farmec și umor !) de irezistibilă comunicativitate.

Marele umorist a fost dublat de un mare patriot care a înțeles să strecoare în inimile cititorilor și ascultătorilor săi două mari sentimente : acela al unirii între transilvănenii dezbinați și acela al unirii tuturor românilor, din cele trei Principate.

La răscruce de veacuri, după revoluția franceză și războaiele napoleoniene, un vînt de libertate a suflat și peste munți, înviorînd inimile, după ce sălbatica represiune a ridicării lui Horia încovoiase grumazurile și pusese capăt utopicelor speranțe ale românimii transilvane în „despotul luminat". Însă în timp ce nu se ivise încă soluția provizorie a „sfintei alianțe" inițiată de Metternich ca să înăbușe orice năzuință de libertate, I. Budai-Deleanu preconizează unitatea internă ca o condiție primordială a eliberării românilor din Transilvania, care ar fi fost urmată de unirea lor cu românii de peste munți, munteni și moldoveni.

Acesta este tîlcul povestei de la ospățul de nuntă a lui Parpanghel (Cîntecul IX, strofele 121—134). Printr-un inel, într-o „fîntînă afundă" se străvăd trei fete de împărat, toate plîngînd amar, dar dintre care două erau „îmbrăcate ca niște doamne stăpînitoare" pe cînd cea din urmă „în văștminte ovilitoare" (ponosite !), iar această roabă, era silită să slujească „răpitorilor". Basmul rămîne, prin întreruperea visului, netălmăcit, dar se va înțelege că Muntenia (Țara Românească) și Moldova sînt surorile care fac slujbă de argate, pe cînd Transilvania era de-a dreptul robită. Numai prin unire puteau să se elibereze tustrele. Marea dezbatere din Cîntecul al X-lea, despre

Scanned with OKEN Scanner

cea mai bună formă de guvernămînt, nu duce la nici un rezultat, pentru că este urmată de o încăierare generală, al cărei tîlc adînc este acela că ceasul unirii nu bătuse încă. Sfîrşitul poemului nu mai este însă grotesc, ci eroic prin voinţa românilor de a lupta mai departe sub steagul lui Vlad Ţepeş pentru libertatea naţională.

Este semnificativ faptul că vrednicul consilier de curte îl alesese pe Vlad Ţepeş ca prototip al domnitorului legalist, care împarte dreptatea după legi scrise. Mai tîrziu, Eminescu va apela tot la Ţepeş Vodă, ca să pună ordine în ţară *(Scrisoarea III)*. Iar Tudor Arghezi va vedea în acelaşi domnitor justiţiar un „gînditor", un spirit profund, respectînd ierarhia, şi reflectînd ce ţeapă se cuvine fiecăruia, după treapta la care se ridicase *(Vodă-Ţepeş)*. Ţara „Aşa trăise de multe veacuri / într-un fel de anarhie făr' lege" pînă ce „Vlad Vodă stete / Dregătoriu trebilor muntene" şi „Prin aşezate pravile pusă / Deosăbite pedepse şi grele", punînd rînduieli în toate *(Ţiganiada* I, 86 urm.). Poemul era isprăvit la 18 martie 1812. Peste trei ani, mitropolitul Veniamin îl pofti pe I. Budai-Deleanu profesor la seminarul său. Invitaţia l-ar fi ispitit pe consilier, care însă pînă la urmă refuză.

Dacă ar fi primit, el ar fi făcut „descălecarea" în „ţară", odată cu Gheorghe Lazăr şi ar fi dat la lumina tiparului marea operă, căreia, vai ! nu i-a fost dat să apară decît în 1875—1877, în *Buciumul român* al lui T. Codrescu. Mihail Dragomirescu salută în *Ţiganiada* o capodoperă, iar judecata sa critică s-a verificat întemeiată. Noi venerăm în chipul necunoscut şi încă misterios al lui Ion Budai-Deleanu un mare artist, iubitor al poporului şi un militant din primul ceas al unirii tuturor românilor, un ctitor de ţară.

[*România literară*, nr. 34] 20 VIII 1970]

ION OARCĂSU

EPOPEEA SINGULARĂ

Destinul artistic al *Ţiganiadei* este la fel de ciudat, de singular, ca şi cel istoric. Înainte de-a deveni o victorie

Scanned with OKEN Scanner

pe plan poetic, epopeea pare să fi însemnat pentru autorul ei nu numai o probă de tenacitate artistică ieșită din comun, dar și un lanț de înfrîngeri și clarificări interioare. Cu acest sentiment oarecum nelămurit termini lectura *„poemationului“*, dificil de străbătut mai ales din cauza limbii, care deși-ți oferă surprize nebănuite, tremură parcă din încheieturi, arhaică și pe alocuri prea „solemnă“ în încercarea ei de-a susține o inovație poetică absolută, prea *„polită“* cum ar spune „franțuzitul“ Ion Budai-Deleanu.

Cea dintîi *înfrîngere* (dăm acestui termen, așa cum se va vedea și pe parcurs, o accepție pur estetică) o anunță chiar autorul, încă din *Prolog*, explicîndu-și teoretic „poeticeasca izvodire“. Voia inițial să ofere publicului românesc de pretutindeni, nu numai celui transilvănean, un *„product nou“*, o creație *„mai ridicată și mai subțire“*, menită să anime ca și epopeele antice *„mare sufleția, naltă-cugetarea, bărbăția ș-alte virtuți“*. Imbolduri lăuntrice îl purtau imperios *„într-o zburată, tocma la vîrvul muntelui acestui, unde e sfîntariul muselor, ca să mă deprind întru armonia viersului ceresc a lor“*. Fiind astfel *„răpit, cu nespusă poftă de a cînta ceva“*, simțind cînd i se revarsă în suflet *„nește scîntei din focul ceresc“*, intenția poetului, cel puțin în subsidiar, era de a eterniza vreun *„eroe asemenea lui Ștefan, principul Moldavii, sau unui Mihaiu, domnul Ungrovlahii“*.

Impulsul prim al scrierii acestei epopei pare deci să fi fost unul pur patriotic, de adîncă și intimă solidaritate cu virtuțile înaintașilor iluștri pe care — excepțională metaforă sintetică! — *„ceata nepomenirei i-au întunecat“*. Imaginea patriei îndepărtate și a destinului său vitreg lucra în același sens. Omul după meleagurile de baștină, după miresmele țărînii natale, devenise obsesiv. Marele exilat ardelean trăia la Lemberg, așa cum singur spune, *„în prisos de toate“*, avea chiar *„vreme de ajuns“* încît se îndeletnicea, el omul sever al legii austriece, *„mai mult cu cetera și cu cîntări“* (v. *Epistolie închinătoare către Mitru Perea, vestit cîntăreț*). Totuși, mărturisește el, *„nu-mi pociu scoate din inimă dorul țării în care m-am născut“; spre fericirea deplină patria-mi lipsește“*. Și mai departe: *„Drept aceasta aducîndu-mi*

Scanned with OKEN Scanner

aminte de țara în care m-am născut, măcar că noao ne este maşteră, multe cîntam eu de-ale noastre, amegind vremea în ceasurile mele mîhnicioase" (idem).

Premisele estetice — cultul pentru creaţia „epicească" — şi mai ales cele afective anunţă o *„izvodire"* eroică. Şi totuşi, *Ţiganiada* exploatează numai pe alocuri acest filon virtual. Explicaţia ne-o oferă iarăşi autorul, observînd lucid că opera „epicească" (id est eroică) *„poftește un poet deplin și o limbă bine lucrată"*. Românească vremii era într-adevăr săracă, neformată, neşlefuită *(„nu-i de ajuns lucrată și dreasă spre acel fel de izvodituri")*. Cît despre referirea la propria înzestrare, se vede încă *„nedeplină"*, aici lucrurile se complică. Modelele alese (Homer, Virgiliu, Tasso etc.) erau firești strivitoare pentru cunoscătorul avizat. Citim însă în explicaţia lui Budai-Deleanu nu atît teama de *„cuvîntul pregiosit"*, pe care la urma urmei ar fi învins-o, cît mai ales neliniştea unei înalte conştiinţe estetice care se descoperă treptat. O complexitate renascentistă, reală, îl face pe Budai-Deleanu să nu-şi cunoască de la început *natura* exactă a *vocaţei*. Dar odată lucrul început, epopeea singură devine uriaşă oglindă fidelă, care-şi corectează şi îndrumă din umbră creatorul. Planurile iniţiale firește nu mai corespund, vocea eroică trece uşor în umbră. Doar ici şi colo şi mai ales la subsol — o adevărată epopee subpaginală — Mitru Perea sau alt comentator imaginar „serios". mai întreţin focul sacru al mărturisirii eroice, îndemnînd la unire neamul urgisit al „ţiganilor noştri".

Pe locul devenit liber creşte şi se dezvoltă în voie adevărata vocaţie a poetului, cea barocă şi cîrtitoare, muza diatribei şi a polemicii vitriolante. Haina simplă a expresiei limpezi, directe, nu-l prinde pe autorul nostru. El iubeşte complicaţia şi alegoria învăluitoare (uneori bineînţeles şi din motive politice), drumul întortochiat al construcţiei baroce, declaraţiile teoretice şi confruntările de opinii ultimative.

Creaţia pur epică (eroică) cerea desigur un temperament senin, optimist, înţelegător cu slăbiciunile omeneşti, care la nevoie pot fi trecute în plan secundar, îndulcite sau chiar ocolite. Or Budai-Deleanu avea fire de

Scanned with OKEN Scanner

luptător perpetuu, care nu iartă niciodată și nu uită nimic. Spadasin de geniu, el trăia cu sabia încinsă și cu argumentele naționale sau estetice în vîrful condeiului incendiar !

Preocupările teoretice devin cu vremea a doua natură. Prin problematică la început, deci exterioară imaginii, critica societății feudale și a metehnelor omenești se transformă în plăcerea de a descoperi și dilata răul cotidian. Sînt cuprinse în rețeaua negației orînduieli sociale și morale, clerul ca și aristocrații, capetele încoronate, foștii cuceritori, războiul, superstițiile, fumurile nobiliare sau deprinderile militare. Argumentele aduse pentru nimicirea acestor inamici văzuți și nevăzuți ai omenirii au ca formă exterioară o pecete iluministă. Armătura teoretică ține de luminile și agitațiile secolului al XVIII-lea, răspîndite cu aproximativ aceeași intensitate la Paris, la Viena sau chiar în depărtatul și prăfuitul tîrg galițian al Lembergului. La Budai-Deleanu însă argumentele teoretice au o prelungire mai adîncă, negația principală se însoțește de o voluptate particulară. Un rîs imens, hohotitor se desprinde din paginile epopeii, dar acesta însoțește nu numai faptele dușmanilor declarați („turcii"), ci și ale „țiganilor" ; e rîsul vitriolant al celui care trece totul prin ascuțișul sabiei, nepărtinitor și lucid. Lumea reală nu poate fi schimbată prin scris, știe „poeticul" nostru prea bine ; geniul ironic are însă posibilitatea de a i se opune, înscenînd o comedie umană de proporții monumentale.

Se vede acum destul de limpede și temeiul celei de a doua clarificări (înfrîngeri) interioare. Inițial, Budai-Deleanu dorea să introducă prin epopeea eroică *„un gust nou de poezie românească"* ; intenție temerară care imprimă creației o valoare de șoc, structural inovatoare. Obiectivul firește e atins chiar în formă eroi-comică, *„jucăreaua"* n-are echivalent în literatura noastră, dar dacă urmărim țesătura intimă a paginilor vom descoperi că între enunțul teoretic și realizare se ivesc numeroase goluri și discontinuități. Gustul poetic nou, prin care *„tinerii cei de limbă iubitori"* erau sfătuiți *„a cerca și cele mai rădicate și mai ascunse desișuri a Parnasului, unde lăcuiesc musele lui Omer și a lui Virghil* (v. *Pro-*

Scanned with OKEN Scanner

log), se realizează de fapt în alt plan decît cel prevăzut. „Lecţia“ lui Budai-Deleanu nu e abstract teoretică, nici chiar pur poetică, ci una polemică, militantă, agitatorică şi existenţială. Om al prezentului, realist şi agitat, autorul uită adesea că a promis o savantă evocare eroică. Nu uită, în schimb, că trăieşte în cotidianul imediat, fierbinte ; nu ocoleşte nici un argument favorabil luptei sale, pentru care adună fapt după fapt, alătură temei după temei, observaţie după observaţie. Opera sa devine astfel un panopticum de idei şi imagini contemporane, subordonate unui ţel militant pe atunci foarte actual, acela de a scoate pe conaţionalii săi din amorţire şi de a-i duce *„la slobozie sau la moarte“*.

Între proiectul original, conceput oricum în afara preocupărilor imediate şi realizarea efectivă a epopeii s-a scurs desigur multă vreme ; s-a petrecut mai ales o clarificare esenţială care-l face din nou pe Budai-Deleanu să se supună destinului său interior. Expune principii, ca orice fiu credincios al secolului luminilor, oficiază de formă în *„sfîntariul“* muzei eroice. Converteşte istoria în teme poetice (cum observa şi eruditul profesor clujan D. Popovici), dar mai ales comentează întîmplările prezente, iubeşte actualitatea imediată. Dacă ar trăi în vremea noastră, marele poet ar rîde superior de teoria distanţării ; pentru el filtrul timpului nu era necesar. Esteticeşte vorbind, el era un anticlasic prin excelenţă. Nu se voia nici senin, nici echilibrat — ci pur şi simplu luptător devotat unei cauze prezente. Pagina lui scînteiază şi astăzi, fierbinte şi deschisă pasiunilor mistuitoare.

Concepută pe un vast fundal fantastic, epopeea devine treptat opera dezbaterilor la zi. Între *fabulaţie* şi *adevăr* (altă clasificare interioară) cîştigă cel din urmă. Geniul lui Budai-Deleanu se simte desigur şi în înscenări ingenioase, dar operează cu toată intensitatea acolo unde raza privirii surprinde mişcarea vie a materiei umane. Ochiul lui e necruţător, străbate şi radiografiază pasiunile mari sau mici. Ia de pe creştetul eroilor cununile imaginare, le arată mai ales umbrele, neajunsurile, latura perisabilă, nimicnicia. Purtaţi odată prin

Scanned with OKEN Scanner

slăvi, spre a le dezvălui posibila dimensiune eroică, el îi aduce repede în pragul zilei ; îi deseroizează lucid. Adevărul în toată nuditatea lui pare să fi fost ideea de adîncime, călăuzitoare a acestui spirit complex și contradictoriu. Va spune-o singur, în *Epistolia închinătoare către Mitru Perea*, vestit cîntăreț : *„Eu socotesc că țiganii noștri sînt foarte bine zugrăviți în povestea aceea... Insă tu bagă samă bine, căci toată povestea mi se pare că-i numa o alegorie în multe locuri, unde prin țigani să înțăleg ș-alții, carii tocma așa au făcut și fac, ca și țiganii oarecînd. Cel înțălept va înțălege !...“* Și mai departe : *„Adevărat că aș fi putut să bag multe minciuni lăudînd pe țigani și scormonind fapte care ei n-au făcut cum fac astezi istoricii unor neamuri, care, scriind de începutul norodului· său, să suie pînă la Dumnezeu, și tot lucruri minunate bîrfăsc. Dar ieu iubesc adevărul“.*

Cum *epistolia* are un caracter intim, de mărturisire colegială, credeam că precizarea finală (*„...ieu iubesc adevărul“*) reprezintă nu numai imaginea sintetică a operei, principiul care-o structurează, ci și identificarea exactă a *omului* ; o icoană adevărată a lui transmisă *posterității* [...].

[*Tribuna*, 1970, nr., 35, p. 12—13.]

EDGAR PAPU

EUROPEANUL

Literatura noastră modernă s-a născut sub semnul atitudinii critice, și cu o atare notă dominantă a rămas pînă astăzi. Acest fenomen, cu totul specific, se vede anunțat chiar de veacul al XVIII-lea. El debutează cu *Istoria hieroglifică*, deci cu un fel de roman satiric și se încheie cu epopeea eroi-comică a *Țiganiadei*. Budai-Deleanu își rostește accentele critice mai-nainte ca prepașoptiștii și pașoptiștii să-și fi rostit accentele eroice. Și n-am putea spune că, la acea vreme, el era chiar sin-

Scanned with OKEN Scanner

gur pe întinsul ariei românești. Acel splendid fragment de comedie moldovenească, *Serdarul din Orhei*, virulentă satiră în versuri, care datează dinainte de 1812, și care a fost publicată cu mult mai tîrziu de Alecsandri în *Convorbiri literare*, este probabil contemporană cu *Țiganiada*. Descoperirea acestor opere de la 1870 în sus, deci, cînd literatura noastră se instalează definitiv în fața atitudinii critice, ni se pare deosebit de semnificativă.

Această semnificație se repercutează îndeosebi asupra lui Budai-Deleanu. Poetul nu ne dă numai prima operă de mare valoare a literaturii noastre moderne, dar o dă, trecînd peste etape, în acord cu dominantul accent critic al acestei literaturi, așa cum se manifestă el mai bine de un secol începînd cu Junimea. Autorul *Țiganiadei* s-a văzut secondat, în aceasta, de un concurs de condiții, care pledează pentru caracterul plenar al europenismului său.

În primul rînd, nota critică se arată definitorie pentru întregul veac iluminist, al cărui produs este Budai-Deleanu. Dar, pentru ca un român să rezulte drept produs al acestui fenomen larg european, care marchează aproape tot secolul al XVIII-lea, se mai cer și alte condiții. Mai întîi, ele sînt legate de unele precedente apropiate privind fenomenul românesc din imperiul habsburgic al acelei faze. Primul precedent, care prilejuiește accesul anumitor români la marea cultură din Apus, poate fi identificat cu Școala ardeleană. Celălalt, de ordin direct social, este răsunătoarea Revoluție a lui Horia. Dar, pe lîngă evenimentele legate strict de elementul românesc, Budai-Deleanu a mai trecut și prin cunoașterea a două fenomene europene, de care nu putea fi străin nici un om cult din Austria vremii, indiferent de naționalitatea lui, anume liberalismul iosefinist și Revoluția franceză. Dacă mai adăugăm, la toate acestea, și contactul viu al copilăriei cu mediul folclorului nostru, avem, în preajma lui 1800, toate premisele destinate să închege convergent o realizare literară românească la nivelul european al epocii. Dar nici cu aceasta n-am deslușit totul, ci numai temeliile operei. Mai rămîne o întrebare cu privire la configurația în sine a întregului

Scanned with OKEN Scanner

edificiu. Cum se face, aşadar, că această realizare chiar valoroasă fiind, nu are, totuşi, caracterul mai timid sau să zicem mai modest al începutului, ci se cristalizează iniţial în genul monumental? Aci am putea spune că, odată cu veacul al XVIII-lea, elementul românesc al Ardealului iese din relativa sa subistorie, şi începe să-şi deschidă ochii asupra întregului organism istoric ce-l cuprindea. Ca atare, monumentalul, de la cel instituţional pînă la cel arhitectonic, pătrunde temeinic în receptivitatea exponenţilor săi culturali. Faptul devine cu atît mai explicit în raportarea sa la cazul particular al lui Budai-Deleanu. Om de vastă şi asimilată cultură umanistă, trăit în unele oraşe mari din vechea Austrie, integrat, prin funcţiunea sa, într-un uriaş aparat de stat, nu putea să evite injoncţiunea monumentalului, de orice natură ar fi fost el, statal, confesional, juridic, literar şi artistic. Este un gen de experienţă formativă care, în diferite variante, s-a reiterat mai tîrziu şi la alţi ardeleni, grefîndu-se, ca şi la autorul *Ţiganiadei,* pe o conştiinţă românească.

De aceea, pe cînd în alte regiuni de cultură ale ţării, ideea de mare se realizează prin gigantic (Cantemir, Eliade, Hasdeu, Iorga), adică printr-o arborescenţă stufoasă şi parcă niciodată încheiată în creşterea ei multiplă, în Ardeal ideea de mare se realizează prin monumental, adică printr-un volum impunător, cu toate închiderile de contururi perfect închegate. Dacă alţi ardeleni au introdus abia în veacul nostru o asemenea categorie în cultura românească (bunăoară Rebreanu în roman, Blaga în construcţia filozofică originală), Budai-Deleanu aduce cu mult înainte prima revelaţie a acestei posibilităţi la noi.

Dar europenismul *Ţiganiadei* stă nu numai în faptul că este o operă monumentală [...], ci şi una efectiv matură. Budai-Deleanu şi-a propus primul ceea ce noi, încă şi astăzi, după o îndelungată evoluţie, ne propunem pentru literatura originală. Este adică vorba de conjugarea marilor cuceriri, pe plan universal, ale literaturilor lumii cu datele folclorului, ale istoriei şi tradiţiilor româneşti, în aşa fel, ca nu numai să fim intraţi în orbita

Scanned with OKEN Scanner

largă a civilizației, dar să se și audă acolo sunetul nostru specific.

Poetul scrie o epopee eroi-comică, gen care numai în veacul anterior fusese inițiat de către Alessandro Tassoni, cu a sa *Secchia rapita*. Ținînd seama de difuzarea mai lentă pe atunci a principiilor și formelor literare — clasicismul francez, bunăoară, numai cu un secol mai tîrziu s-a răspîndit în cele mai multe țări din Apus — putem spune că Budai-Deleanu experimentează un gen nou, aproape revoluționar, pe care îl încarcă de actualitate. Treapta de evoluție a scrierii sale față de aceea a lui Tassoni coincide cu însăși evoluția istoriei și a civilizației din tot acest interval, îndeosebi cu ecourile libertare ale iluminismului și Revoluției franceze, pe care poetul italian nu le putea nici bănui. Iar redactarea poemei în *ottava* rima nu are aer de vechime decît acum, pentru noi, și doar dacă renunțăm la perspectiva istorică. Cu puțini ani înainte, adică în 1780 apare, tot în *ottava* rima și *Oberon*-ul lui Wieland, considerat drept una din capodoperele clasice ale literaturii germane. Dar în aceleași strofe, după Budai-Deleanu, își vor mai scrie și unii celebri romantici apuseni (Byron) poemele lor epico-lirice. Astfel, sub toate aspectele, autorul *Țigania-dei* se situează sincronic în europenism.

Dar el aduce încă de pe atunci, în aria universală, o pronunțată contribuițe românească (desigur, ignorată și de noi și de alții). Sub multiple aspecte, întîlnim aici un spirit și o atmosferă care nu pot fi decît ale noastre. Este destul să notăm, din registrul critic, acel haz românesc — strict semantic aproape tot atît de intraductibil ca și dorul — care nu se confundă nici cu zgomotoasa burlă italienească și nici cu alambicatul ésprit francez. Atîtea din glasurile pămîntului nostru răsună pentru prima dată, în tonul major al circuitului universal. De aceea, ca deschizătoare a marilor sinteze poetice între europenismul de altitudine și fondul permanent românesc, *Țiganiada* înscrie una din zonele cele mai luminoase ale trecutului nostru literar.

[*Luceafărul*, 7 febr., XIII (1970), p. 1 și 7.]

Scanned with OKEN Scanner

IOSIF PERVAIN

ION BUDAI-DELEANU — APOLOGET AL UNITĂȚII NOASTRE NAȚIONALE

Contribuții

Cei care au scris despre originea conștiinței naționale românești (Iorga, P. P. Panaitescu, Miron Constantinescu, C. Daicoviciu, David Prodan, Șt. Pascu, I. Toth Zoltan ș.a.) s-au referit în mod firesc și la Transilvania, arătînd că aici geneza conceptului *de națiune română* trebuie căutată în secolele XVI—XVII, la Nicolae Olahus, Govanandrea Gromo, Antonio Possevino și la iezuitul Ștefan Millei. Din veacul al XVII-lea și pînă către 1780, cînd încep să se afirme — prin lucrări de răsunet — protagoniștii Școlii ardelene, dimensiunile noțiunii cresc încontinuu, conștiința de neam se adînceşte, prinde aripi. Sînt preocupați de ea și o cultivă Inochentie Micu, Grigore Maior, Gherontie Cotorea, Petru Pavel Aron, Atanasie Rednic, mulțimile ortodoxe răsculate de călugărul Sofronie, în 1759—1761, Dimitrie Eustatievici ș.a. Unii dintre ei (de pildă Atanasie Rednic) nutresc chiar gînduri de unitate politică.

Odată cu Școala ardeleană, cu răscoala lui Horea și receptarea iluminismului, revendicările sociale formulate de români se aliază cu cele naționale, sentimentul de solidaritate cu frații de peste Carpați se intensifică, iar idealul unei Dacii întinse, care să întrunească poporul „valah“ de pretutindeni, ispitește tot mai multe cugete. Învățați ca Samuil Micu, Șincai, preotul Sava Popovici din Rășinari și Petru Maior sînt cuceriți de viziunea României unite. Însuși Horea era învinuit de nobilimea transilvăneană că vrea să se proclame „rex Daciae“ [1].

Stabilit la Lwow din 1787, Budai-Deleanu lucrează, departe de ai săi, pentru țara sa de baștină, dorul căreia

[1] Relații edificatoare apud D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediție nouă refăcută, Buc., 1967, p. 75 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

îl chinuie (...) *Nu-mi poci scoate din inimă dorul țării în care m-am născut, și măcar trăiesc aici în prisos de toate, totuși spre fericirea deplină patria-mi lipsește*“ [1]. El face parte cum însuși declară, din „ceata“ patrioților ardeleni, ale căror gînduri și simțăminte le împărtășește și împreună cu care luptă zi și noapte, cu „rîvnă călduroasă“, pentru neam, pentru binele tuturor românilor [2]. De aceea, asemenea lor, el abordează și problema *robiei* noastre *naționale* și, totodată deslușește perspectivele eliberării de sub sceptrul otoman și habsburgic.

Informînd *Societatea academică română* în sept. 1870, despre activitatea lui Budai-Deleanu, în domeniul istoriei, I. Papiu Ilarian remarca : „Budai, ca și Klein, Maior, Șincai și înainte de aceștia — Cantemir, nu înțelege istoria unei provincie române, fără istoria tuturor (sic) celorlalte (sic) la un loc [3]“. Observația și-o întemeiază pe rîndurile introductive la *De originibus populorum Transylvaniae. Commentatiuncula. Cum observationibus historico-criticis*, al cărei prim capitol ni s-a păstrat în mai multe redacții. Iată aceste rînduri traduse din latinește : *„Hotărîndu-mă să cercetez cu băgare de seamă originile popoarelor ce locuiesc astăzi în Transilvania, am considerat că nu este lipsit de interes să dau în prealabil, pe scurt și sumar (breviter summatimque), cîteva relații despre vechii locuitori ai Daciei și despre schimbările mai importante petrecute aici. Procedînd așa va trebui să vorbesc și despre țările (regiones) învecinate cu Transilvania...“*

Într-o notă de subsol, Budai-Deleanu trimite la *Geschiche der Deutschen in Siebenbürgen de Schlözer*, *„un bărbat de mare vrednicie la cunoștința istoriii“*, din care citează : „Die natur scheint diesen Landstrich zu einer

[1] Din *Epistolie închinătoare către Mitru Perea, vestit cîntăreț !* în I. Budai-Deleanu, *Țiganiada*, ediție critică de Florea Fugariu, vol. I, Buc., 1969, p. 73.

[2] *Ibid.*, p. 75 ; „Scrie-mi, rogu-te, cum vă aflați, că eu încă mă țin de ceata voastră și nu mă am lăpădat pînă acum ; ba zioa și noaptea pentru dînsa lucru și ostănesc !“

[3] Analele Societății academice române, vol. III, 1871, p. 111.

Scanned with OKEN Scanner

politischen *Einheit* bestimmt zu Laben. Siebenbürgen, die Moldau und Walachei — alle diese Länder waren auc in mehren Perioden eine Einheit, und erbitten gemeinschafthche, meistens unerwünschte Schiksale“ [1].

Budai-Deleanu, sprijinea, cu argumente noi, cauza unității noastre politice. Argumentele vor fi reluate și completate de unii militanți pașoptiști.

Chestiunea *sloboziei* naționale nu lipsește nici din *Țiganiada*. Explicit, ea este dezvoltată în *Cîntecul IX*. După numeroase peripeții, Parpangel, ajunge la raiul „frumos“, unde tatăl său, mort de mult, i-l arată pe Jundadel (Sundadel) „strămoșul“ lui Parpangel. Străbunul îi dă un inel miraculos și-l poftește să privească prin *cercura* lui *ha rătundă* într-o fîntînă adîncă foarte. Acolo, povestește Parpangel, *„Zării întîiaș dată trii fete / Dă împarat, ca cînd ar hi robite, / Amar plîngînd, nici voind să-încete; / ...Doao dintr'înse era-mbrăcate / Ca nește doamne stăpînitoare; / Dar' totuș făcea slujbe de-iugate, / Iar una, — în văstminte — ovilitoare / Dă roabă, era sîlită-a face / Orice răpitorilor săi place“* [2]. Două dintre fetele de împărat simbolizează Moldova și Țara Românească, aservite Porții otomane, iar cealaltă, Transilvania, stoarsă pînă la sînge de feudalii ardeleni și de Curtea vieneză. În comparație cu a turcilor, stăpînirea acestora era mai cruntă, mai apăsătoare. Ideea o întîlnim pentru prima oară în *Widerlegung* (1791—1792).

Pentru că Budai-Deleanu nu crede în veșnicia răului în lume, devi nici în eternitatea servituților sociale și naționale, el imaginează un *voinic*, ivit din *fundul mării*, care va răpune *bălaurii* (= opresorii). Pe cele *trei roabe surori* le așteaptă încă numeroase năpăstuiri, însă și o zi a izbăvirii [...] [3] Accentele de eroism sînt consonante cu

[1] B.A.R., ms. lat., nr. 115, f. 3r. Budai-Deleanu a scurtat pasajul luat din istoricul german, textul complet apud August Ludwig Schlözer, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Zweites Stück, XII, Kritischhistorische Untersuchungen. Vorbericht, p. IV, Göttingen, in Bandenhoekund Ruprechtschem Verlage, 1796.

[2] *Țiganiada*, ed. cit., p. 129—130, Vezi *ibid.*, în note, comentariul lui Florea Fugariu.

[3] B.A.R. ms., nr. 3728, f. 108v.

Scanned with OKEN Scanner

mesajul artistic al părții eroice din *Țiganiada*. Reînviind episoade din trecutul glorios și legendar al românilor, întruchipat în Vlad Țepeș, poetul înfățișa contemporanilor exemplul unor patrioți intransigenți (Florescu de la Vercicani, Romândor, Dănescul ș.a.), fortifica energiile angajate în lupta dramatică pentru emancipare și propunea elemente inedite, necesare cristalizării conceptului de conștiință națională.

Idealul unității politice a românilor răspîndiți „de la Tisa pînă la Marea Neagră“ [1], se insinuează și în alte scrieri ale lui Budai-Deleanu, de exemplu, în opera sa lingvistică, dar mai ales în *Introducere bisericească*, terminată în anul 1818. Ea constituie un moment de erudiție militantă, toate considerațiile savante din *Introducere* subordonîndu-se celor mai arzătoare interese, în perioada 1790—1820, ale eliberării românilor. Dreptul nostru de a ființa ca națiune independentă este demonstrată prin dovezi ferme, culese din izvoare de autoritate recunoscută. Zeul căruia i se închină Budai-Deleanu este *adevărul („Eu nu voi afirma nimică ce nu să va putea adeveri din lămurite mărturisiri istoricește“)*, și pentru că Thunmann, Sulzer, Engel și Eder îl denaturau *„dintru nescare privințe naționale și politicești*, scriitorul le demască *învățatele defăimări, paradoxonurile istoricești și socotelile* prin care voiau *a-i lipsi* pe români *de existența politică*. De fapt, întreaga polemică se purta în jurul acestei revendicări primordiale : românii cereau să existe și *politic*, iar contestatarii pledau pentru menținerea lor în situația abominabilă de *națiune tolerată* în Ardeal.

Distanțîndu-se de adversari, plasați pe o orbită străină științei, Budai-Deleanu îi combate în probleme cu implicații mai largi și pernicioase. De exemplu, refuză să admită teoria himerică privind „puritatea de sînge“ a unor popoare *(Unicum est quod ego non intelligam)* și apetiturile de supremație asupra altora, cu „sînge amestecat“. Critică de asemenea, în numele crezului său iluminist, orice atitudine disprețuitoare față de națiile străi-

[1] Amănunte apud I. Pervain, *Introducere la Lexiconul românesc-nemțesc al lui I. Budai-Deleanu* în „Cercetări de lingvistică“ (Cluj), XII, 1967, 1.

Scanned with OKEN Scanner

ine, căci — spune el — „în acest secol“ [al XIX-lea] nu poate fi socotit drept om *civilizat* și *luminat* „cel care desconsideră celelalte națiii.“ (*...Non enim hoc saecum politum et humanem de notat, qui alias nationes contemnit)* [1].

Contemplat în ipoteza de luptător pentru construirea unui stat românesc unitar, Budai-Deleanu se definește ca un spirit de o maturitate excepțională, deprins să trateze problemele întotdeauna, în medias res. Trăind într-o epocă în care neamul său era supus la aspre încercări, dar cînd — din fericire — *„vîntul cald al aspirațiilor trecea peste inima tuturora“* (Iorga), scriitorul lansează lozinci de luptă națională, în care concentrase imperative deduse din studiul adîncit al procesului de devenire a poporului român.

[*Tribuna*, nr. 25, 25 iun. 1970, p. 7.]

POMPILIU TEODOR

[ISTORIC MODERN]

Personalitate dominantă în cultura românească a epocii luminilor, Ion Budai-Deleanu s-a afirmat cu vigoare în literatură, impunîndu-se ca cel mai de seamă creator al nostru în beletristica românească a timpului. A fost însă și un istoric prestigios, autor al unei opere în care se evidențiază pregnant trăsăturile distinctive, atît ale istoriografiei iluministe în planul creației istorice, cît și elemente care se originează în liberalismul timpuriu și a cercetărilor de istorie națională sud-est europeană, inițiate de școala istorică de la Göttingen, de către Ludwig August Schlözer (1735—1809). Budai-Deleanu a fost, așa cum arată ultimele cercetări, și un om politic angajat în lupta *Supplexului*, în acțiunea polemică cu reprezentanții națiunilor politice, în care cercetarea istorică era

[1] Citatele în latinește sînt din *De originibus...*

Scanned with OKEN Scanner

chemată, paralel cu ideile ideologiei europene, să asigure emanciparea naţiunii. [...]

Din opera lui ne interesează în momentul de faţă scrierile istorice, pentru a stabili locul pe care îl ocupă Budai-Deleanu în istoriografia românească. A redactat parţial o amplă lucrare intitulată : *De originibus populorum Transylvaniae commentatiuncula, cum observationibus, historico-criticis.* (Scrisă în răstimpuri îndepărtate între ele, probabil la începutul secolului XIX.) Se păstrează în manuscrisele 2718—2720, la Bibl. Academiei R. S. Române, dimpreună cu două disertaţii : *Hungari vi armorum Transylvaniam non occuparunt* şi *De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae*. Posibil să facă parte tot din planul lucrării *De originibus...*, dar ar putea să fie şi lucrări independente. În sfîrşit, o *Istorie a slavilor* şi *Introducere istoricească la Lexiconul românesc-nemţesc*, terminat în 1818. *De originibus populorum Transylvaniae...* urma să aibă şi o versiune în limba română, însoţită de o prefaţă din care ni s-a păstrat un fragment. Prin urmare, Budai-Deleanu încerca să scrie şi o istorie într-o limbă de cultură, latina, adresată cercurilor cărturăreşti, alături de alta destinată conaţionalilor.

Opera istorică a lui Budai-Deleanu, din punctul de vedere al conţinutului de idei, cuprinde aceleaşi elemente fundamentale comune pentru întreaga Şcoală ardeleană. Diferenţele intervin în nuanţe, în metodologia la care apelează, în izvoarele la care se raportează. *De originibus populorum Transylvaniae* ne oferă însă elemente suplimentare pentru o apreciere istorico-istoriografică. Alături cu textul propriu-zis, întîlnim în note adevărate disertaţii istorico-critice, erudite, savante, menite să lămurească probleme controversate. Ele reînvie tradiţia erudiţiei secolului al XVII-lea, care a avut se pare o influenţă deosebită asupra lui Budai-Deleanu. Paralel însă, unele date şi procedee ne indică tradiţia umanistă. Începutul istoriei Daciei din timpurile biblice şi apelul la *Biblie* într-o încercare de a o pune de acord cu tradiţiile profane face din istoricul nostru un îndrăzneţ cercetător. Dar, în cercetarea pe care o face, el aduce şi elemente ce ne îndrumă spre alte orizonturi de gîn-

Scanned with OKEN Scanner

dire, în primul rînd autorităţile la care se referă, istoricii pe care-i cercetează sînt nume celebre în destinele istoriografiei iluministe. Pomenirea istoricului iluminist englez William Robertson (1721—1793) în *Widerlegung der zu Klausenburg 1791 über die Vorstellung der Walachischen Nation herausgekommenen Noten*, scriere polemică îndreptată împotriva lui J. C. Eder, autorul notelor istorico-critice la *Supplex*, ne indică o cultură istorică iluministă de prim ordin. Viziunea antifeudală a istoricului englez, faptul că el a atras atenţia asupra naturii dezvoltării politice şi instituţionale, în perioada feudală, ne explică mai bine preocuparea insistentă a lui Budai-Deleanu din *De unione trium nationum* şi în bună măsură semnificaţia motto-ului ce o însoţeşte: „...o societate e cu atît mai nefericită cu cît instituţiile pe care se reazemă sunt mai departe de drumul cel drept“ (Machiavelli). Să adăugăm pe istoricul german Ludwig August Schlözer (1735—1809), protagonistul şcolii istorice de la Göttingen. Consultarea ediţiei *Cronicii lui Nestor*, publicată la Göttingen din 1802 pînă la 1809 şi aprecierea ei în *Introducere istoricească*, dimpreună cu editorul, deschide o problemă importantă pentru definirea lui Budai-Deleanu. „Şleţer (= Schlözer) un bărbat de mare vrednicie la cunoştinţa istorii care au tălmăcit nemţeşte cronica lui Nestor şi au făcut observaţie asupră“ — va scrie autorul *Introducerii istoriceşti*. Aprecierea lui Schlözer de către Budai-Deleanu cîştigă noi sensuri, dacă ne gîndim la ceea ce a reprezentat, în istoria sud-estului european, în studiul originii popoarelor din această parte de lume, opera atît de bogată în idei a lui Schlözer, care evoluează de la iluminism, prin liberalismul timpuriu, spre naţionalismul romantic. Prin Budai-Deleanu şi prin ceilalţi protagonişti ai Şcolii ardelene, se deschide, datorită fondului naţional al istoriografiei iluministe drumul spre romantism. Prin Budai-Deleanu noi stabilim, datorită contactului cu opera lui Schlözer, şi primele legături cu spiritul herderian. Astfel, alături de iluminiştii francezi sau englezi, şi ne gîndim la Gibbon şi Robertson, putem preciza şi natura raporturilor cu gîndirea germană. Dar, în această gîndire naţională preromantică, limba şi origi-

Scanned with OKEN Scanner

nile, pentru a-l cita pe Eduard Winter, apăreau ca factori esenţiali. De aici o cunoaştere adîncă a istoriei originilor popoarelor Transilvaniei, alături de problemele instituţionale *(De unione trium nationum)* şi a limbii române. Cercetările istorice şi filologice ale lui Budai-Deleanu reprezintă, indiscutabil, o nouă etapă în cultura românească, o evoluţie faţă de Micu, Şincai şi Maior. În domeniul istoriei bunăoară, Budai-Deleanu, spre deosebire de tovarăşii lui de generaţie, iniţiază ample cercetări consacrate originii popoarelor Transilvaniei, limbilor acestora, în spiritul sensibilităţii romantice. În *Prefaţa* la *Lexiconul românesc-nemţesc* Budai-Deleanu surprinde ascendentul culturii germane în Europa, tocmai cînd romantismul, în acest mediu, se manifestă cu deplină vigoare : „...neamul nemţesc dintru toate altele este cel mai aproape de neamul nostru şi cultura lui au ajuns la acel grad, cît şi franţezii şi italienii tălmăcesc cărţile nemţilor pre limba sa". Sublinierea lui Budai-Deleanu demonstrează familiarizarea lui cu istoriografia germană şi în aceeaşi vreme ataşamentul pentru cultură romantică.

Budai-Deleanu este remarcabil ca istoric modern mai cu seamă în notele istorico-critice şi teoretic în *Introducere istoricească*, unde face apel la criteriile istoriografiei critice. Opera lui mărturiseşte lărgime de orizont, un spirit interpretativ evoluat, o viziune a istoriei europene şi îndeosebi a sud-estului european. Este primul în cultura românească care stăruie asupra fenomenului Renaşterii europene în *Prefaţa* la *Lexiconul* citat, dîndu-i o interpretare culturală, în sensul reînvierii literelor antice. A fost un istoric angajat ideilor naţionale, militantismului politic al secolului al XVIII-lea în care s-a antrenat, aşa cum a demonstrat convingător Iosif Pervain recent.

Prin Budai-Deleanu cultura noastră stabileşte contacte cu istoriografia iluministă şi romantică europeană, prin care se ridică la o interpretare modernă. El s-a remarcat prin viziunea generală românească a istoriei noastre, căreia i-a oferit temeiuri solide prin cercetarea limbii şi originilor poporului român. A fost primul care şi-a propus redactarea unui corpus a cronicilor româ-

Scanned with OKEN Scanner

neşti, pe care însă nu l-a realizat. Opera istorică a lui Budai-Deleanu a rămas în manuscris, fără posibilitatea unei difuzări largi. Totuşi, în lumina ultimelor cercetări, în cercurile cărturăreşti, gîndirea lui istorică a fost cunoscută, contribuind la îmbogăţirea orizontului istoric al generaţiei.

[Reprodus din *Evoluţia gîndirii istorice româneşti*, Ed. Dacia, Cluj, 1970, p. 79—83.]

IOANA EM. PETRESCU

[*ŢIGANIADA* — un tratat „despre fericire"]

Opera lui Budai-Deleanu este, în esenţă, o întrebare deschisă asupra perspectivelor umanităţii de a ajunge la fericire, o întrebare născută în climatul secolului al XVIII-lea, în care ideea „fericirii" — a fericirii sociale în primul rînd — devine o obsesie, iar căile ce ar putea conduce spre ea sînt explorate metodic şi postulate în „sisteme" ale căror ecouri se răsfrîng şi asupra veacului următor („beylisme"-ul nu e decît un „sistem al fericirii" prin care Stendhal se defineşte ca un discipol al secolului filosofilor). Se va înţelege uşor, în lumina acestei constatări, de ce structura tuturor personajelor lui Budai-Deleanu este (aşa cum ne-a dovedit-o şi poema *Trei viteji)* cea a aspiraţiei. Eroii săi sînt însufleţiţi, toţi, de aceeaşi febră a căutării : Becicherec o „caută" pe Anghelina depărtatei sale tinereţi ; chir Calos „caută" un certificat de bravură care să-i garanteze admiraţia şi mîna prinţesei Smaranda ; Născocor o „caută" pe Chireana ; Argineanul „caută" aventura ; Florescul şi ceilalţi cavaleri eşuaţi în castelul nălucit au pornit, iniţial, „în căutarea" lui Vlad, adică a perfecţiunii ; şi dacă ţiganii, umanitate amorfă, preraţională, nu par atraşi de mirajul nici unei fericiri ideale, ei sînt împinşi totuşi pe calea „căutării" propriei lor demnităţi umane de o voinţă superioară, adică de porunca lui Vlad.

Scanned with OKEN Scanner

În fața acestor nenorocoși vînători de ideal se naște o primă întrebare : este sau nu posibilă fericirea ? Răspunsul *teoretic* al lui Budai-Deleanu este cel al optimismului iluminist : nu numai că fericirea e posibilă, dar ea alcătuiește chiar destinul ultim al umanității, deoarece premisele ei esențiale — *rațiunea* și *puterea* — sînt calități pe care natura umană le deține : „*Ceriu-ți dete minte și vărtute : / Ceaia-ntru-ntunerec să-ți lumine, / Ceasta la nevoie să-ți ajute, / Ceaia să-ți arete rău și bine / Și cărarea către fericire, / Ceasta să-ți frîngă lanț de robie*“. Dar optimismul teoretic al lui Budai-Deleanu nu este optimismul naiv al iluminismului. Pentru poetul ardelean a determina vîrsta de aur a omenirii nu e o problemă de calcul matematic și fascinația anului 2440, adică a datei la care umanitatea va atinge perfecțiunea, îi rămîne străină. Afirmînd că fericirea e destinul umanității, Budai-Deleanu nu afirmă că ea se va realiza automat, nici măcar că ea se va realiza cu necesitate. Destinul e doar o șansă, pe care omul e liber să o realizeze sau nu. Spirit polemic, Budai-Deleanu se oprește asupra unei definiții negative a fericirii, contemplînd în ultimă instanță spectacolul unei umanități oarbe, care se sustrage propriului ei destin. Ca și *Trei viteji*, *Țiganiada* se construiește în jurul motivelor alegorice tradiționale : motivul *drumului* spre o țintă ideală și motivul *luptei* prin care patosul idealului este verificat și afirmat. Poetul reinterpretează însă într-o manieră ironică aceste două motive ale eposului clasic și cavaleresc. Drumul „spre ideal“ devine astfel o acțiune alimentată mai puțin de un elan spontan, și mai mult înfăptuirea unei directive administrative ; în plus, drumul ia, practic, înfățișarea goanei în urma carului cu bucate, iar lupta devine la drept vorbind o *păruială*, o încăierare irațională, o „luptă cu ochii închiși“. Motivele fundamentale grupează în jurul lor o serie de variante (*răscrucea* și *drumul greșit* — calea „bătută și desfătată“ aleasă de Beșcherec —, *drumul pierdut* în păduri fantomatice, *drumul întrerupt* în lungi popasuri în castele nălucite, *drumul abandonat* etc.), variante care traduc deruta sau eșecul eroilor. Pentru că eșecul pare să pîndească din umbră personajele, fie că este vorba de

Scanned with OKEN Scanner

cavalerii care au uitat de luptă în castelul vrăjit al Satanei, fie că este vorba de ţiganii care, în încăierarea finală — dezlănţuire a nebuniei colective — ratează speranţa organizării lor într-un stat şi se reîntorc la haosul primar de unde cuvîntul lui Vlad a încercat, zadarnic, să-i desprindă.

Cauza acestui eşec universal este, pentru Budai-Deleanu, *nebunia*. Produs al libertăţii umane, nebunia se manifestă în alegerea unei căi greşite, care te îndepărtează de propriul tău destin. Deşi e în ultimă instanţă o *eroare*, nebunia are un caracter de generalitate, ea fiind — în doze mai mari sau mai mici — nelipsită în cuprinsul speciei umane. *(„Toată osebirea — precum mi să pare — / Este întru mai mult ş-întru mai puţin.“)* Cum nebunia devine, în concepţia lui Budai-Deleanu, un concept cheie, poetul se opreşte în repetate rînduri asupra unor încercări de a o defini. O definiţie a nebuniei în sfera vieţii morale a individului schiţase el în *Trei viteji* *(„După ce o dată mintea să răpeşte / Ori de ce feliu de poftă desfrînată, /Atuncea în cap nu mai stăpîneşte, / Ci numa este a poftelor argată“)*. Provenită din lipsa autocunoaşterii, nebunia însemnează aşadar o stricare a armoniei, o dezechilibrare a fiinţei umane în care pasiunile ajung să domine asupra facultăţilor raţionale (simboluri evidente ale pasiunilor care determină „rătăcirea“ — împiedică deci cunoaşterea adevărului — sînt, în *Ţiganiada*, codrul nălucit sau castelul fermecat). [...]

Personajele antieroice, informe din *Ţiganiada* par însă menite să se zbată etern în mrejele nebuniei, incapabile să descopere calea fericirii, incapabile să-şi cunoască destinul. Şi totuşi, dintre lolăiturile şi glasurile certăreţe ale ţiganilor, se înalţă, pur, cîntecul pe care Parpangel îl închină iubirii divine. Parpangel nu are un destin de excepţie decît, poate, prin perimetrul experienţelor pe care le cumulează. El nu e scutit de eroare, nici de nebunie, nici de laşitate. Cu toate acestea, îmbrăcat în armura Argineanului, îşi descoperă disponibilităţi eroice, iar în încăierarea finală a ţiganilor e singurul care încearcă să se opună nebuniei generale. Curajos şi laş, înţelept şi nebun, Parpangel trăieşte toate

Scanned with OKEN Scanner

experienţele posibile, dintre care nu lipseşte nici cea a călătoriei în iad şi rai, ceea ce îl apropie — fie şi într-o ipostază comică — de o viziune a tonului. Acest personaj generos dar impur este *poetul*, cel care, fără a realiza perfecţiunea umană a înţeleptului, ajunge totuşi la intuiţia lirică a armoniei cosmice. În felul acesta, în drumul omenirii spre fericire, poezia, care este ea însăşi armonie, poate deveni o primă călăuză.

Dacă poezia realizează contemplarea armoniei, acţiunea eroică aspiră spre înfăptuirea ei ; pentru Budai-Deleanu, adevăratul erou este, în mod obligatoriu, un înţelept („vitejia nu este vitejie, ci numai oarbă dîrzie sau buiecie, cînd nu este cîrmuită de minte"), dar un înţelept activ, care luptă pentru instituirea armoniei în viaţa socială, adică pentru înfăptuirea ordinii sociale. Alexandru Macedon n-a fost decît un „tîlhar vestit", pe cîtă vreme Heracle sau Perseu sînt eroi, căci — explică poetul — „prin lupta lor cu fiarele trebuie înţeleasă luptă împotriva tiranilor". Rolul acesta îl îndeplineşte în *Ţiganiada* Vlad, care dă ţării sale legi şi aspiraţia libertăţii şi care încearcă să impună ideea superioară de lege spiritului anarhic al ţiganilor.

Poetul, înţeleptul şi eroul devin astfel, pentru Budai-Deleanu, călăuzele omenirii în drumul ei spre fericire. Tipul fundamental al acestui triptic, înţeleptul, aduce cu sine o opţiune pentru idealul uman al antichităţii, reactualizat de cultul renascentist al valorilor sapienţiale. Preferinţele iluministe ale poetului ardelean se îndrumează însă spre înţeleptul activ, spre eroul civilizator. Iar prin încadrarea renascentistă a poeziei între formele superioare de existenţă a umanităţii, Budai-Deleanu realizează în cultura română primul mare moment de manifestare a încrederii în valorile existenţiale ale artei.

Ţiganiada este aşadar un „tratat despre fericire", dar un tratat conceput la modul epopeic. Premisele viziunii epopeice se află în raportul pe care Budai-Deleanu îl stabileşte între existenţa umană şi universul sacru. Experienţa europeană a eposului comic a însemnat o treptată devalorizare a sacrului şi o progresivă apropiere de

Scanned with OKEN Scanner

viziune profană, romanescă. Pentru a recupera dimensiunea eroică a existenței, Budai-Deleanu regîndește „sacrul", nu în termeni religioși, ci în termeni filosofici, într-o manieră ce prevestește romantismul (mesianismul nu e decît expresia aspirației similare a romantismului de a descoperi în „misie" punctul de convergență a esenței cu devenirea istorică a unui popor). Sacră este, pentru Budai-Deleanu, *ființa*, existența, a cărei condiție este *armonia elementelor* în planul existenței cosmice, supunerea la lege în planul existenței sociale, cenzurarea pasiunilor de către rațiune în planul existenței individuale. Din contemplarea raportului umanității cu „miraculosul" legii ia naștere viziunea mixtă (eroică și comică) și planurile acțiunii *Țiganiadei*. [...]

Dacă prima variantă a *Țiganiadei* traduce atmosfera sceptică a crizei valorilor și miturilor iluministe, varianta definitivă descoperă, prin Romândor, un nou mit, aparținînd unei alte epoci : acela al marelui erou romantic, poporul. Grație lui, ideea pe care Vlad a slujit-o și a abandonat-o supraviețuiește, proiectîndu-se în viitor ca o aspirație eternă și permanentă. Și tot grație lui, eroul solitar e izbăvit, în sfîrșit, de singurătate.

Ca „dătător de lege", Vlad înfăptuiește, în raport cu societatea pe care o conduce, o acțiune de organizare, similară acțiunii cosmicizante, înfăptuită la scara existenței universale, de principiul sacru al Armoniei. Încadrat tipologiei eroicului pe care am schițat-o la începutul acestei lucrări, Vlad ilustrează varianta „întemeietorului", prezentă în vechea literatură grecească mai puțin în epopee și mai mult în tragedie. Căci destinul întemeietorului, unic purtător al legii, care intră, necesarmente singur, în conflict cu vechea stare generală a lumii (fie că e vorba de starea de anarhie, fie că e vorba de o veche ordine ce se cere depășită), este un destin tragic, pe care Vlad îl ocolește finalmente abandonînd ideea ce o încorporase și misiunea pe care și-a asumat-o singur. Transferînd această misiune asupra lui Romândor — adică asupra poporului —, Budai-Deleanu prefigurează concepția romanticilor, care văd în poporul martir (identificat adesea cu Crist) marele erou

Scanned with OKEN Scanner

tragic al istoriei. Fără îndoială, modul în care concepe Budai-Deleanu poporul ca erou nu poate fi identificat cu concepţia romantic-mesianică, pe care poetul ardelean o pregăteşte doar, în termeni ce sînt, în punctul de plecare, iluminişti. Faptul acesta apare cu evidenţă în mult comentatele discuţii asupra formei de organizare a statului din cînturile X—XI ale *Ţiganiadei*, discuţii a căror interpretare ni se pare că rămîne arbitrară atîta timp cît nu este corelată sensurilor alegorice pe care acţiunea epopeii le propune. Credem că soluţia adoptată de Budai-Deleanu cu privire la forma ideală de organizare politică depăşeşte nivelul discuţiilor secolului al XVIII-lea, îndrumîndu-se spre un criteriu nou, de natură istorică. Principiul monarhic iluminist (susţinut de Baroreu şi reprezentat în acţiune prin Vlad) eşuează simbolic în epopee odată cu eşecul domnitorului. Republica (susţinută teoretic de Slobozan şi simbolizată — pentru români — de Romândor) este o formă de guvernămînt care ar degenera, în societatea ţigănească, în anarhie — dovadă bătălia finală a ţiganilor. Iar statul demo-aristo-monarhicesc rămîne în esenţă tot o republică, alternată în momentele de pericol cu dictatura, şi nu poate fi confundată cu forma „mixtă" de guvernare teoretizată de Montesquieu, care are în vedere o monarhie constituţională, bazată pe principiul separaţiei puterilor.[1] Epopeea pare a demonstra necesitatea adaptării formei de guvernămînt nu numai la specificul unui popor (*„La împrejurări, la loc şi la climă, / La firea poporului şi la shimă"*), ci şi la *nivelul lui istoric de dezvoltare*, chiar dacă Budai-Deleanu mai concepe încă, la modul iluminist, *dezvoltarea istorică, evoluţia* ca *perfecţionare*. Într-o asemenea concepţie, monarhia luminată e o *etapă istorică necesară* în momentul prim de organizare a unui popor. Numai trecînd prin această etapă, care înseamnează organizare şi educaţie, un popor evoluat, ajuns

[1] Identificarea statului demo-aristo-monarhicesc cu statul „mixt" al lui Montesquieu şi Betnard de la Roche-Flavin în Al. Piru, *Literatura română premodernă*, Buc., 1964; I. Oană, *Discuţia despre formele de guvernămînt din Ţiganiada*, în *Limbă şi literatură*, 16, 1968.

Scanned with OKEN Scanner

la conştiinţa de sine (în epopee, românii din oastea lui Vlad) e capabil să se îndrumeze spre o formulă de guvernămînt republicană. Acest criteriu istoric diferenţiază gîndirea lui Budai-Deleanu de cea a iluminismului francez. Montesquieu teoretizează adaptarea formei de guvernămînt la condiţiile climaterice, alimentare, teritoriale şi la structura psihologică a rasei, factori, practic, anistorici. Faţă de relativismul lui Montesquieu, Budai-Deleanu aduce un criteriu nou, cel al devenirii istorice, definindu-se astfel ca un precursor al istorismului romantic. Cu precizarea că „poporul", cu a cărui promiţătoare imagine eroică se încheie *Ţiganiada*, nu este poporul-Dumnezeu martirizat al romanticilor, purtătorul, în stare de instinct, a ideii divine, ci poporul educat, luminat, civilizat, care a trecut prin şcoala politică a iluminismului. [...]

Sinteză a eroicomicului clasic, a travestiului baroc şi a pseudoeroicului renascentist, eposul comic iluminist marchează etapa ultimă din evoluţia unei specii care se va dizolva în roman, în comedie sau în poem romantic. *Nerodiata, Fecioara din Orleans, Animalele vorbitoare* tind să devină, din epopei comice, antiepopei şi vădesc secătuirea vocaţiei epice. *Ţiganiada* e o operă de excepţie, care se naşte dintr-o puternică vocaţie epică, cenzurată printr-o tot atît de puternică vocaţie ironică. Această dublă articulaţie spirituală a autorului face posibilă redescoperirea valorilor originare ale eroicului şi descoperirea unei formule literare originale — epopeea mixtă eroic-comică.

Ca orice epopee, şi, mai ales, ca orice epopee comică, *Ţiganiada* se hrăneşte dintr-o îndelungată tradiţie literară, pe care o integrează şi, în acelaşi timp, o parodiază. Dar, cu sentimentul unui *întemeietor*, Budai-Deleanu săvîrşeşte gestul unei „întoarceri la Homer", care e o întoarcere spre poezia originară. Homer din *Iliada*, Homer din *Odiseea*, dar şi Homer din *Batrahomiomahia*, adică poetul total elogiat şi de Aristotel, acesta este mitul lui Homer în care crede Budai-Deleanu.

Formula mixtă a *Ţiganiadei* nu coincide în esenţă cu speciile mixte ale barocului, pentru că ea se naşte din aspiraţia spre *totalitate*. Confuzia între aparenţă şi

Scanned with OKEN Scanner

esență, sentimentul instabilității și inconsistenței lumii îi e străin lui Budai-Deleanu. Universul său e o regîndire a cosmosului Helladei, inteligibil în sacra-i armonie guvernată de erosul cosmogonic, dar amenințat de discordie, iar umanitatea e liberă să aleagă între ființă și neființă.

Am putea restitui barocului, clasicismului sau romantismului elemente disparate din *Țiganiada,* dar opera în întregul ei nu se lasă integrată definitiv nici unuia dintre aceste curente și modurile diverse (clasic, anticlasic, romantic) în care Homer e înțeles de Budai-Deleanu nu fac decît să sublinieze aspirația poetului român — care se simte un întemeietor de cultură — de a redescoperi condiția originară a poeziei. De aceea, la capătul unei tradiții literare atît de îndelungate încît lasă impresia de secătuire, *Țiganiada* este o operă de început.

[Reprodus din *Ion Budai-Deleanu și eposul comic,* Ed. Dacia, Cluj, 1974, p. 198—209 și 226—227.]

OVIDIU PAPADIMA

MOMENT CULMINANT: IOAN BUDAI-DELEANU

...Fastuosul cortegiu al snoavelor populare despre țigani i-a oferit... poetului costumația necesară deghizării foarte serioaselor meditații asupra trecutului, prezentului și viitorului poporului său, poporului român. Departe de a intenționa o caracterizare etnografică a poporului țiganilor, I. Budai-Deleanu a făcut apel nu numai la snoavele despre ei, ci la întregul folclor românesc care putea servi scopului *real* și nu *pretextului* acestei „jucăreauă" poetică a sa, în realitate o operă impulsionată de mari ambiții. Căci poetul și-o definește în aceeași *Epistolie* ca o „izvoditură noao și orighinală românească", pe care nu se sfiiește să o compare cu *Iliada* și *Odissea* lui Homer, cu *La secchia rapita* a lui Tassoni, cu *Li animali parlanti* a abatelui Casti, obser-

Scanned with OKEN Scanner

vînd că opera acestuia din urmă „nu atîrnă pe temeiu istoricesc ca a noastră". În *Prolog* se întreabă : „Şi unde era Ector cel al Troii naltă sprijană, şi Ahil, tăria şi zidul grecilor, de nu să ar fi născut cîntăreţul Omer ?". În schimb „ceaţa uităciunii" a acoperit „cîţi şi mai cîţi bărbaţi cu tot felul de virtuţi strălucitori" din istoria „neamului nostru românesc", pentru care n-au existat „bărbaţi care să fie scris viaţa lor şi cu măestru condeiul împodobindu-le fapte şi înălţîndu-i după vrednicie, să îi fie trimis strănepoţilor viitori". O asemenea sarcină şi-a luat-o I. Budai-Deleanu în *Ţiganiada,* de „a forma ş-a întroduce un gust nou de poesie românească", pentru ca „tinerii cei de limbă iubitori", pornind de la reuşita acestei „jucăreauă", să îndrăznească „a cerca şi cele mai ridicate şi mai ascunse desişuri a Parnasului, unde lăcuiesc musele lui Omer şi a lui Virghil".

Toate acestea nu trebuie să le pierdem din vedere cînd analizăm substratul folcloric al operei poetice a lui I. Budai-Deleanu. Mai întîi de toate, trebuie să ţinem seama că acest substrat este cel al culturii populare româneşti. Chiar în ceea ce priveşte felul cum pronunţă eroii săi ţigani, poetul ţine să precizeze în nota la strofa 35 din cîntul I, cultivînd, firește, aceeaşi ambiguitate a planurilor : „Poeticul face foarte bune, căci de vreme ce arată cum au vorbit ţiganii, trebuie să arate şi chipul de vorbit a lor, adecă dialectul lor de atunci, care nu putea să fie alt fără muntenesc. Acelaşi dialect se vorbeşte astăzi în Ardeal, în valea Haţegului. Însă ţiganii între sine, precum zice autorul, aşa vorbea : şi doar şi autorul aşa au aflat scris". Cuvintele de aici au greutate, deoarece sînt atribuite lui Mitru Perea, care de obicei reprezintă punctul de vedere al lui I. Budai-Deleanu însuşi, în explicaţii. [...]

În general, I. Budai-Deleanu se dovedeşte un foarte bun cunoscător al culturii noastre populare, în toată complexitatea ei ; şi aşa precum se ştie, ea penetrează intim toată structura operei sale literare. Deşi ipoteza lui Ovidiu Bîrlea că în anii şederii lui la Viena poetul ar fi putut ajunge la cunoaşterea marii pledoarii a lui Herder în favoarea valorii artistice a cîntecelor populare

Scanned with OKEN Scanner

pare o bună probabilitate, totuși el nu manifestă entuziasmul acestuia și nici al romanticilor noștri de mai tîrziu. Îl anticipează, oarecum, numai prin prețuirea cîntecelor populare ca un fel de documente istorice. În rest însă, I. Budai-Deleanu se integrează în atitudinea critică a iluminiștilor români față de cultura populară, considerînd-o ca o creație a „norodului prost", adică neluminat prin cunoașterea cărții, ca o etapă care trebuie să fie depășită de evoluția literaturii române, prin confruntarea cu marile realizări ale culturii citadine europene. Aceasta cu atît mai mult, cu cît vasta lui cultură clasică și inițierea lui tematică în literatura barocului și a iluminismului îl îndemnau spre competiția cu marile ei modele. Desigur, cunoștea bine bogata efloreșcență a snoavelor populare despre țigani, ca și despre alte neamuri — produse ale folclorului tuturor popoarelor, care își creaseră în trecut un sentiment tonic de încredere în sine, prin comparația cu viziunea caricaturizată a altor comunități umane. Comentînd un epitet referitor la vorbirea lui Goleman, înscrie în notă : „Asemenea chip de vorbire am auzit și eu de la țăranii noștri, cînd spun ei povești de țigani și-i batjocoresc". E o notă de dezaprobare aici, care e confirmată de un alt comentariu la cîntecul *sobolului*, intonat la nunta lui Parpangel (cînt IX, str. 34) : „...și toate asemenea cîntări cîte am citit, toate le-am aflat unsuroase, adecă cu multă slobozie, cu mult mai tare decît cele țigănești". Cîntările la care se referă sînt cele de nuntă, considerîndu-le prea licențioase. Evident, cîntecul sobolului e o parodie a poetului după orațiile de nuntă, în care e vorba de vînătoarea alegorică a peținului, — fiul de împărat urmărind o căprioară —, dar aceasta nu are nimic licențios în folclorul nostru. Cu privire la *povești*, trebuie să observăm că I. Budai-Deleanu întrebuințează cuvîntul în înțelesul popular : acela de narațiune de orice fel, în proză. De *basm* vorbește arareori și mai mult în sensul curent la iluminiștii români, ca și la cronicari : acela de „basnă", adică de povestire mincinoasă. Desigur cunoștea și cîntecele bătrînești, și cu deosebire cele din Banat, ai căror eroi — Gruia și Ioviță dintre Novăcești, și Iovan

Scanned with OKEN Scanner

Iorgovan — par a-i fi oferit elemente unora dintre episoadele *Ţiganiadei*. Ovidiu Bîrlea a semnalat astfel pe larg asemănările forţei fizice şi a vitejiei lui Argineanul — eroul cel mai amplu evocat dintre oştenii lui Vlad Ţepeş — cu trăsăturile şi comportările voinicilor din baladele noastre haiduceşti şi ale luptelor de la Dunăre cu cetele otomane de pradă. Noi am adăuga că, în prima variantă a *Ţiganiadei* vorbeşte de „Goia nerănitul", adică invulnerabilul, la fel ca Parpangel, prin farmecele maicii sale, Brîndușa. Acest Goia ar putea fi şi Gruia lui Novac. Dar cîntecele noastre epice nu au fost folosite de poet numai ca material pitoresc. Şerban Cioculescu a demonstrat de curînd că episodul celor „trei fete de împărat" „robite şi aşteptînd voinicul izbăvitor" — intercalat în viziunea călătoriei pe „lumea cealaltă", avută de Parpangel în urma căderii de pe cal (cînt IX, str. 121—131) — figurează alegoric idealul dezrobirii şi al unirii ţărilor româneşti.[1] Cele două „îmbrăcate ca neşte doamne stăpînitoare", dar făcînd „slujbă de argate" închipuiau Ţara Românească şi Moldova; iar a treia „în veşmînte ovilitoare", chinuită ca o „roabă", era Transilvania. Idealul Unirii se împleteşte cu apelul la solidaritatea naţională, un comandament de certă actualitate în concepţia poetului. Acestuia îi dă glas înţeleptul Drăghiciu, în vorbirea lui, care e adnotată astfel de Mitru Perea: „Adecă va să zică Drăghiciu: fiţi una şi vă ţineţi de mînă, că de-ar fi neamul cît de mic, dacă este unit între sine şi nu să împărăchiază, nici un nepreten din afară poate să-l strice şi să-l risipească (...). O, de-ar înţălege neamul mieu ce bunătate este a avea ţara sa, nu ar huli aşa pre sine şi nici ş-ar defăima neamul slujind străinilor care o asupresc". I. Budai-Deleanu cunoştea bine şi instrumentele populare, — cărora le face o înşiruire amănunţită în descrierea paradei cetelor ţigăneşti sub privirea lui Vlad Ţepeş, — precum şi numirile lor în popor. Dar iarăşi ţine să sublinieze că lor le preferă denumirile citadine, recomandînd în pre-

[1] Şerban Cioculescu, *I. Budai-Deleanu, campion al unirii tuturor românilor*, în *România literară*, nr. 34, din 20 aug. 1970, p. 5. (Vezi în antologia noastră p. 164.)

Scanned with OKEN Scanner

fața *Lexiconului*: „...însă nice vom zice *scripcă*, în loc de *vioară* sau *alăută*". Cele mai categorice observații critice le face poetul asupra credințelor și eresurilor populare, la fel ca și ceilalți iluminiști transilvăneni. Despre iele — pe care le vom întîlni mai tîrziu în poezia lui Iancu Văcărescu — vorbește adesea. Le evocă pe larg, bunăoară în descrierea vechiului codru, unde Satana își așezase „curțile nălucite" ale înșelătoarelor desfătări erotice — descriere apropiată de cea din *Gerusaleme liberata* — și în nota la această descriere, menționînd că „între norod e o crezătorie vechie și încă doară de pe vremile păgînătății", adică din moștenirea latină. Dacă aici nu însemnează nici o observație critică, în schimb — la recomandările lui Boroșmîndru la tactica de luptă a țiganilor — consideră credințele populare despre *legătură*, adică obținerea invulnerabilității prin farmec, drept deșarte. Chiar Boroșmîndru declară că astfel de *legătură* „în zioa dă azi nu să poate face", iar de *fermecătură* „dă multă vreme încoace / nu s-a mai pomenit". Pentru a întări și mai mult această judecată, Cocon Erudițianul adaugă în notă: „Ce spusă mai sus Boroșmîndru pentru *legătură*, aceste au fost o deșartă crezătorie a oamenilor proști, deși doar este ș-acum; care este împotriva firii" (cînt. I, str. 49). Totuși I. Budai-Deleanu apelează pe larg la descrieri de practici vrăjitorești, mai ales în legătură cu Brîndușa, mama lui Parpangel, care-l făcuse chiar invulnerabil pe fiul ei și știa multe descîntece și farmece, pe lîngă tratamentele eficiente de medicină populară, cu care îl întremase pe erou după aventurile lui. Dar adaugă într-o notă din varianta I: „Această istorie pentru Brîndușa mi se pare că au vîrît-o aici autorul numai ca să arate cum era pe acele vremi socotelile oamenilor pentru strîge și fermecători, care acum de pre cei cu priceperea sănătoasă să leapădă cu totul". La fel, pomenind credințele populare despre *pricolici*, comentează: „...însă acum oamenii au aflat că nimic dintru aceste nu este adevărat și să află numa la povești". Cu toate acestea, poetul își hrănește din plin pitorescul unor episoade cu astfel de „crezătorii deșarte". O face nu numai pentru a le lămuri neconcordanța cu știința modernă, — în spiritul iluminismului

Scanned with OKEN Scanner

—, dar şi şi pentru că procedeul constituia o tradiţie artistică în literatura universală, pe care o socotea demnă de urmat. [...]

Aceeaşi dublă atitudine o manifestă poetul şi în comentariul scenelor pline de umor ale intervenţiei sfinţilor creştini în treburile lumeşti. Îndemnat îndeosebi de tentativa lui Torquato Tasso, în *Gerusaleme liberata*, de a reînvia şi miraculosul creştin, alături de cel antic, atît de la modă în Renaştere, făcînd să intervină sfinţii în ajutorul credincioşilor lor, I. Budai-Deleanu introduce şi el în opera lui asemenea episoade. S-a remarcat de mult însă tonul glumeţ în care prezintă el aceste personaje cereşti, şi s-a văzut în această atitudine o ipostază a spiritului său iluminist, mai bine zis : voltairian. Dealtfel, şi printre personajele care, în notele lor la desfăşurarea acţiunii, joacă subtila comedie a comentariilor erudite şi stufoase la textul ediţiilor de opere clasice — creînd un al treilea plan al epopeii — cele clericale (părintele Desidemonescul, părintele Tălălău), nu sînt privite nici ele prea respectuos. Dar tot atît de bine s-a putut afirma şi că această atitudine faţă de sfinţi se întîlneşte şi în cultura populară. Numele lor în epopeea lui I. Budai-Deleanu sînt cele populare : Sîn-Medru, pentru Sfîntul Dumitru, de exemplu. Agrăirea lor cu familiaritate e un aspect obişnuit al legendelor în proză, al colindelor şi descîntecelor din folclorul nostru. Icoanele pe sticlă cuprind chiar aspecte de autohtonizare a sfinţilor, zugrăviţi într-un cadru familiar ţărănesc [1]. Astfel că înfăţişarea lui Sîn-Medru călărind pe „iapa lui cea brează", a lui Sîn-Spiridon conversînd cu „asina lui Varlaam" pe pămînt pendulează între limbajul grav al legendelor hagiografice şi cel slobod al snoavelor populare. Sîn-Spiridon — văzînd din rai că muntenii lui Ţepeş sînt în primejdie — strigă : „au, văi-

[1] Vezi Ovidiu Papadima, *Itinerariile poeziei lui Ion Pillat*, în *Izvoare folclorice şi creaţie originală*, Bucureşti, 1970, p. 142—144 ; Ovidiu Bîrlea, *Folclorul în „Ţiganiada lui I. Budai-Deleanu*, 1967, p. 545—546. Pentru ilustraţie, a se vedea Cornel Irimie şi Marcela Focşa, *Icoanele româneşti pe sticlă*, Bucureşti, 1968 ; Ion Apostol Popescu, *Arta icoanelor pe sticlă de la Nicula*, Bucureşti, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

leo !“, iar „o grămadă de sfinți“ care cîntau „psalmi ș-antifoane“ îl întreabă tot atît de necuvios : „Ce ți-e, Spiridoane ?“ Totodată însă, poetul se sprijină pe modelele clasice. La mirarea lui Cocon Idiotiseanul, cum de a putut auzi autorul vorbind sfinții în rai, Cocon Musofilos, apărătorul viziunii artistice, îl lămurește : „Aceasta trebuie să se înțeleagă poeticește și într-acel chip cum povestește Omer că s-au sfătuit zeii în ceriu, unii să ajute troienilor...“ (cînt. IV, str. 8). Tot atît de adevărat este că imaginea „artileriei cerești“ împroșcînd asupra turcilor „sărindare, sfeștanii, paraclise, tămîie, moaște sfinte“ face parte din arsenalul de luptă al voltairienilor împotriva speculării naivității poporului de clerici. În fine, viziunea iadului și a raiului, atribuită de poet lui Parpangel, denotă o certă cunoaștere a iconografiei din bisericile noastre, înfățișînd „lumea cealaltă“ la „Judecata din urmă“, — în care meșterii din popor au introdus și detalii din lumea folclorului, în canoanele picturii bizantine, — precum și a colindelor. Tabloul raiului țigănesc — cu „rîuri de lapte dulce“ și „țărmuri de mămăligă“, pari de „cîrtaboși“, garduri de „cîrnăciori fripți“ ș.a.m.d. — se întîlnește și în snoavele noastre. Dar coincide și cu faimoasa *Pays de cocagne* a francezilor și cu acea *Schlaraffenland* a folclorului german, nemurită în tabloul lui Pieter Brueghel cel Bătrîn, a cărui copie putea s-o fi întîlnit poetul în peregrinările lui vieneze.

Elementele folclorului românesc se topesc astfel, în *Țiganiada*, într-o complexă sinteză, împreună cu modelele din literatura clasică a antichității, cu motive din folclorul universal, cu episoade din literatura barocului și a clasicismului întîrziat. I. Budai-Deleanu, dealtfel, nu face nici o taină din procedeele furnalului său poetic, deoarece teoria literară a clasicismului recomandă insistent creația după modelele consacrate. La fel ca și tînărul B. P. Hasdeu, mai tîrziu, în notele la tragicomedia sa *Răposatul postelnic*, I. Budai-Deleanu își indică singur, adesea, izvoarele și modelele, prin comentariile din note. [...]

E necesar totuși să subliniem că — în ceea ce privește apelul la creația populară românească — I. Bu-

Scanned with OKEN Scanner

dai-Deleanu nu a fost determinat de interesul pentru folclor, care se accentuase în Occident în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ci tot de modelele sale clasice : „Pentru Ilie prooroc este un crezămînt între ţărani cum că el îmblă cu căruţa de foc pe nour cînd tună şi dacă oliceşte undeva pre diavolul, îndată-l fulgeră. De-acolea au luat şi poetul nostru aceste, fiindcă el în toate urmează socotinţele de obşte ale norodului, cum au făcut şi Omer". Comentariul e atribuit lui Mitru Perea, care e de obicei purtătorul de cuvînt al poetului însuşi. Tot Mitru Perea adaugă aici (cînt. I, str. 23) : „Dar în lucruri ca aceste nice să cuvine a face almintre, căci apoi nu ar fi poveste de obşte". Expresia *de obşte* are la I. Budai-Deleanu înţelesul de *popular*, cele mai adeseori referindu-se la surse, adică la creaţia folclorică a maselor. Dar, la fel ca şi în limbajul nostru critic actual, expresia are şi sensul de realizare *pentru popor*, pentru înţelegerea lui. Pe această dualitate stă întreaga operă poetică a lui I. Budai-Deleanu ; în fond, o dualitate în care se face distincţia între *materialul* din care ea a fost construită — un material de extremă complexitate, aşa cum am văzut, în care folclorul românesc este *numai* una dintre componente — şi *modalităţile de expresie*, care nu pot fi nici ele în întregime folclorice. Această operă e în mod pragmatic populară, prin ceea ce numim astăzi accesibilitate, — conform cu idealurile tuturor iluminiştilor noştri, — dar tot atît de *programatic* e *citadină*, prin arhitectura ei interioară şi prin tehnica versificaţiei.

[Reprodus din volumul *Ipostaze ale iluminismului românesc*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1975, p. 163—182.]

AL. PIRU

ION BUDAI-DELEANU

[...] Activitatea lui Budai-Deleanu este variată. Pe cînd era copist la ministerul de război din Viena a tran-

Scanned with OKEN Scanner

scris un *Îndreptătoriu al învățătorilor întru a formarisi pe tinerii școlari* sau *Carte trebuincioasă pentru dascăli* (1785), scriere de luminare a maselor, ca dealtfel și celelalte două traduceri, publicate la Viena între 1787—1788, *Rînduiala judecătorească de obște* și *Pravila de obște asupra faptelor răle și a pedepsirii lor*. N. Iorga îi mai atribuie și o altă traducere, *Cartea de pravilă ce cuprinde legele asupra faptelor răle și a călcărilor grele de politie*, apărută la Cernăuți, în 1807.

Studiul operei filologice a scos în ultima vreme la lumină merite nebănuite ale învățatului cărturar ardelean. S-a demonstrat în chip convingător că Ion Budai-Deleanu este cel mai important gramatic român înainte de Ion Eliade Rădulescu. Contrar ipotezelor mai vechi, s-a stabilit că Budai și-a scris gramatica sa întîi în limba latină sub titlul : *Fundamenta gramatices linguae romanicae seu ita dictae valachicae usui tam domosticorum quam extraneorum accomodata*, la Lvov în 1812, după care a prelucrat-o în limba română (după 1815), sub titlul *Temeiurile gramaticei românești* (operă rămasă în manuscris). *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii românești* reprezintă un comentariu dialogat, neterminat, al *Temeiurilor*, întreprins în ultimii ani ai vieții. La acestea se adaugă un *Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, proiectat în 10 volume și realizat numai în parte (în 1818 obținuse permis de imprimare), și un *Lexicon pentru cărturari* (dicționar de neologisme), efectuat numai la litera *a*. [...]

...Budai-Deleanu înțelegea necesitatea cultivării limbii și a canonizării ei literare și-l vedem ironizînd poezia fals populară a lui Șincai, în care vorbesc Oprea și Bucur. El era de părere, ca și Maior, că limba română fiind de origine latină trebuie exprimată în alfabet latin, alfabetul chirilic putînd fi conservat numai în scrierile bisericești. Încuviința introducerea neologismelor numai unde nevoia lor era într-adevăr simțită și recomanda pentru aceasta împrumuturi din limba latină, franceză, italiană, chiar din greacă. Ca și Radu Tempea, Budai, cerea înlocuirea împrumuturilor inutile din limba turcă și maghiară, precum și părăsirea anumitor cuvinte ar-

Scanned with OKEN Scanner

haice slavone, fără a cădea într-un purism exagerat. S-a străduit să descopere elemente albaneze în limba română, lucru nemaiîncercat pînă la el, desigur, fără succes. Cu acelaşi eşec se soldează tentativa de a găsi în limba română elemente gotice (printre acestea sînt citate neogr. *cocoană*, alb. *mal* şi slav. *osteneală*). În sfîrşit, se cade să menţionăm că Budai-Deleanu a pledat pentru adoptarea denumirii de *român* în locul celei de *valah*.

Lucrările istorice ale lui Budai-Deleanu, cele mai multe neterminate, au fost parţial redactate şi au rămas sub forma unor fragmente, greu de pus în ordine.

Principala scriere trebuia să se ocupe de originile popoarelor din Transilvania şi titlul (păstrat într-una din redacţiile primului capitol) pare a fi fost *De originibus populorum Transylvaniae commentatiuncula, cum observationibus historico-criticis*. Din prefaţă, redactată numai în parte, rezultă că autorul urma să dea şi o traducere românească a operei, pentru români, versiunea latină fiind destinată străinilor. Scopul lucrării era în primul rînd patriotic :

„Velim observet lector benevolus me non pro eruditis scripsisse, sed pro patriae meae filis et concivibus meis".

„Ca să scriu de naţia şi tîmplările ţării aceştii, pricina întîia au fost trebuinţa, şi a doao folosul patrii mele ; căci aflînd răgaz civiincios, cuviinţa m-au îndemnat a lucra ceva, ca să nu se zică oarecînd că în zadar am pierdut vreme fără ispravă, cel mai mare dar ce s-au împărţit neamului omenesc."

Lucrarea ar fi avut două părţi : cea dintîi ar fi povestit întîmplările teritoriului românesc din cele mai vechi timpuri, cea de-a doua ar fi tratat problema originii neamurilor care l-au locuit. Un singur capitol (primul) a avut parte de o redactare mai îngrijită şi el narează vicisitudinile istorice ale Daciei de la potop, tracii fiind descinşi din Iafet, pînă la sciţi şi agatîrşi. Printre izvoare sînt citate *Biblia*, *Theogonia* lui Hesiod, *Păsările* lui Aristofan, *Metamorfozele* lui Ovidiu privitoare la haosul primar, geneză şi vîrstă de aur a lumii, izvoare

Scanned with OKEN Scanner

mai mult literare, etimologiile fanteziste slujind și ele de soluții la nevoie (numele geților e derivat dintr-un vechi germanic *het*, „pustie", iar numele dacilor din sciticul *Dag*, *Tag*, „munți"). Capitolele următoare, numai schițate, cuprind evenimentele petrecute în Dacia de la expediția lui Darius pînă la anul 1699 (expediția lui Alexandru cel Mare, cucerirea lui Traian, Aurelian, năvălirea hunilor, avarilor, ungurilor, domnia sfîntului Ștefan, năvălirea tătarilor, Ioan Zapolia). Ceva mai mult insistă autorul asupra lui Ioan Corvin și asupra lui Vlad Țepeș, viitorul erou al *Țiganiadei*.

Partea a doua, constituind lucrarea propriu-zisă, se intitulează *De origine Dacorum, Valachorum, Gothorum, Hunorum, Bulgarorum, Slavorum et Ungrorum, tum Saxonum Transylvaniae incolarum*. Întemeiat pe lucrările anterioare ale lui Toppeltin, Valentin Franck (*Origines nationum et praecipue Saxonicae in Transilvania*, Helmstadiae, 1697) și Mihail Lebrecht (*Geschichte der aborigenen dezischen Völker*, Sibiu, 1791), Budai rediscută problema originii popoarelor din Transilvania, punînd la contribuție date noi și încercînd soluții noi. Dacii nu au fost exterminați de romani, ci împinși înspre nord, ei fiind strămoșii polonilor. În același spirit, Budai pune sufixul dac — *dava* în legătură cu numele orașelor Varsiava și Pultava, iar numele dacice Oroles și Corylus cu Orelmși Kuryllo (Chirilă). Numele Boerebista este derivat din cuvîntul *borba* (luptă), iar numele Zalmoxis are ca etimon *zamolcik*, „a tăcea". Întregul material relativ la originea slavilor e reluat într-o lucrare specială, redactată pare-se definitiv, sub titlul *De origine Slavorum*.

Capitolul următor al celei de-a doua părți din lucrarea despre origini este intitulat *De origine Valachorum* și aduce argumente în legătură cu latinitatea poporului român și continuitatea elementului latin în Dacia. Budai polemizează cu susținătorii tezelor pseudoștiințifice potrivit cărora : românii s-au născut din amestecul romanilor cu sclavii din sudul Dunării după părăsirea Daciei de Aurelian (Sulzer) ; românii sînt urmașii dacilor care și-au însușit limba și obiceiurile cuceritorilor romani ai pămîntului lor (Eder) ; românii se trag din ames-

Scanned with OKEN Scanner

tecul romanilor cu barbarii emigraţi ulterior peste ei (Stritter); în fine că românii sînt o populaţie romanică strămutată în nordul Dunării din Balcani abia în Evul Mediu (Engel). După părerea lui Budai-Deleanu, romanii n-au părăsit decît în parte (numai administraţia civilă şi armata) Dacia în 274, pentru că toţi nici n-ar fi încăput în teritoriul din sudul Dunării, iar teritoriul din nord constituia pentru ei o patrie în care ar fi pierdut strămoşii, casele şi moşia. În sprijinul latinităţii sînt invocate numele populare (latine!) ale lunilor anului, nume de persoane ca Barbu <Balbus, Maniu <Mannius, Mutiu <Mutius, Florea <Flora, nume de sărbători ca Rusaliile <Festum Rosariorum, nume de rîuri şi oraşe ca Mureşul, Argeşul, Jiul <Gillus, Prutul, Clujul, <Clusius, Cigmău <Zeugma. Budai citează cronica lui Grigore Ureche din care a dat o versiune latină scurtă la cererea lui J. Chr. Engel şi, deosebit, cronica lui Simion Dascălul, *De neamul moldovenilor*, de Miron Costin, cronica lui Radu Greceanu, şi un mare număr de izvoare externe (unele după *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, de Petru Maior), precum: Ioannes Cinnamus, Chalcocondylas, Notarul Anonim, *Itinerariul* lui Reichersdorfer, *Descrierea Bosforului tracic* a francezului Gilles, *Descrierea Sarmaţiei*, de Matei Miechiwita, Felix Petancius, Ambrosius Simigianus, *Pandectele turceşti* ale lui Leunclavius, scrisoarea către Lenormand a lui Iacob Bongars, Del Chiaro, Grisellini, d'Anville, Thunmann.

Alt capitol, *De origine Siculorum*, documentat cu lucrări ca: *Transilvania* (Viena, 1777—1778) de Benkö, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Viena, 1761) de Pray, *Kritische Sammlung zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Göttingen, 1797), de Schlötzer, consideră pe secui urmaşi ai sciţilor.

Capitolul *De originibus Saxonum in Transylvania* admite că saşii au fost aduşi în Transilvania de regele Geiza, dar nu respinge ipoteza că ar putea fi şi urmaşii unui grup german semnalat în Dacia încă pe vremea cuceririi romane (varegii sînt identificaţi cu frigii, Odin e pus în legătură cu bitinii).

Scanned with OKEN Scanner

Capitolul *De origine Hungarorum* arată că ungurii sînt de neam hunic (nu fino-ugri), iar numele Panonia vine de la zeul Pan. Micile dizertaţii următoare nu sînt scrieri aparte, ci concepte ale altor capitole, nedezvoltate. Dizertaţiile comentează diverse texte istorice, caracterizează tipuri de popoare sau dezbat amplu probleme în afara chestiunii de bază a originilor. Astfel, o dizertaţie comentează extrase din Constantin Porfirogenetul, Teofan, Menandru şi Teofilact Simocata privitoare la avari şi turci. Alta, cu titlul *Hungaros ita describerem,* se referă la firea ungurilor. Alta, purtînd titlul *Hungari vi armorum Transylvaniam non occuparunt,* ajunge la concluzia că Transilvania a fost cucerită de unguri abia sub domnia sfîntului Ştefan.

Dizertaţia *De unione trium nationum et constitutiones approbatae Transylvaniae* are un moto scos din *Discorsi sopra Tito Livio,* de Machiavelli, după care „o societate e cu atît mai nefericită cu cît instituţiile pe care se reazemă sînt mai departe de drumul cel drept". Pricina suferinţei românilor o găseşte Budai-Deleanu, pe de o parte, în asuprirea naţională exercitată de cele trei naţii din „unio", pe de alta, în despărţirea religioasă efectuată la sinodul de la Florenţa. Autorul analizează apoi legile făcute de clasele dominante de altă naţionalitate împotriva românilor şi, călăuzindu-se după Montesquieu, proclamă inechitatea lor, cerînd restabilirea drepturilor uzurpate.

Unele izvoare, precum *Magyarország* a lui Budai Eszaiás (primul volum din 1805) sau *Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen* a lui Fessler (primul volum din 1812) ne ajută să fixăm aproximativ data întocmirii lucrării principale de istorie a lui Budai-Deleanu. Alte surse, precum *Histoire générale des Huns, des Mongols* (Paris, 1758), a lui Guignes, *Tableau historique et statistique de l'empire de Russie* (Leipzig, 1880), a lui H. Storch, şi *Histoire primitice des peuples de Russie* (St. Petersburg, 1802), a lui J. Potocki, pot da o idee despre aria informaţiei lui Budai-Deleanu, istoric de întinsă erudiţie, întru nimic inferior celorlalţi învăţaţi ai Şcolii ardelene, ba chiar în unele privinţe superior lor. Departe de orice pedantism, autorul nu uită nici un moment scopul

Scanned with OKEN Scanner

lucrărilor sale, care rămîne permanent militant pentru eliberarea națională și emanciparea socială a românilor din Transilvania.

Un memoriu alcătuit probabil la cererea autorităților habsburgice în limba germană, *Kurzgefaste Bemerkungen über Bukowina* (publicat de Ion Nistor în *Românii și rutenii*, București, 1915, tradus în limba română și publicat în *Gazeta Bucovinei*, 1894, nr. 8 și urm. de G. Bogdan-Duică), se remarcă prin aceeași informație bogată și același spirit militant patriotic, ca și prin vederi înaintate, curajoase. Respingînd calomniile lui Sulzer și Carra asupra caracterului moldovenilor, Budai deplînge soarta nefericită a provinciei care are în fruntea sa „tot ce-i incapabil, imoral și egoist în monarhia întreagă". Critica principală privește justiția și administrația imperială, complice boierilor în exploatarea nemiloasă a țărănimii. [...] Funcționar el însuși al monarhiei habsburgice, Budai n-a văzut mai adînc cauzele înrăutățirii situației (rezidînd în procesul obiectiv al dezvoltării relațiilor capitaliste) și socotea că tot răul se datorește doar împrejurării că „nimeni nu s-a găsit încă să aibă curajul a aduna faptele și să le supună preînaltului tron". Dacă propunerile sale de îndreptare (o mai bună selecționare a slujbașilor și un control mai sever) sînt simple paleative, totuși dezvăluirea intolerabilei stări de lucruri denotă nu numai deplină onestitate și atașament pentru poporul asuprit, dar și îndrăzneală civică.

Țiganiada sau tabăra țiganilor, poemation eroi-comico-satiric, în douăsprezece cîntece, terminat într-o primă formă în anul 1800, reluat și definitivat înaintea invaziei lui Napoleon în Rusia (18 martie 1812), asemenea *Istoriei ieroglifice*, de Dimitrie Cantemir, n-a putut fi tipărită în timpul vieții autorului și a rămas multă vreme în manuscris (ediția primei variante datează din 1875—1877, a celei de-a doua din 1925). Nu numai scopurile lui Budai sînt asemănătoare cu ale lui Cantemir, dar și unele modele și procedee. Amîndoi autorii invocă *Batrahomiomahia* lui Homer, amîndoi folosesc alegoria, unul punînd la contribuție *Bestiariile* medievale, altul fabula de mari proporții, modernă și așa-numitele „travestiri" de felul lui *Virgile travesty* (1648), de Scarron. Amîndoi aplică teh-

nica cărţilor populare, a *Etiopicei* Cantemir, a *Alexandriei* Budai-Deleanu, amîndoi apelează la cîntecele populare, ajungînd la cu totul altceva, Cantemir la „eleghii traghiceşti", Budai la mai mult decît nişte „vierşuri" sau „cîntece de doru lelii şi de frunză verde". În această privinţă ar fi de observat că Budai-Deleanu îşi caută modele noi întocmai ca şi poeţii contemporani din Ţara Românească şi Moldova, Ienăchiţă şi Alecu Văcărescu, Ioan Cantacuzino şi Matei Milu, al căror dascăl este, printre Petrarca şi Voltaire, clasicul Anacreon.

În prologul la *Ţiganiada,* semnat Leonachi Dianeu (anagramă din Deleanu) şi într-o epistolie închinătoare lui Mitru Perea, vestit cîntăreţ (Petru Maior), Budai susţine pe un ton glumeţ că a izvodit această „jucăreauă, vrînd a forma ş-a introduce un gust nou de poesie românească... să să înveţe tinerii cei de limbă iubitori a cerca şi cele mai rădicate şi mai ascunse desişuri a Parnasului, unde lăcuiesc musele lui Omer şi a lui Virghil". Ideea i-a venit din lectura epopeilor eroi-comice vestite, *Bătălia şoarecilor cu broaştele,* de Homer, *Vadra răpită,* de Tassoni, şi *Jivinile vorbitoare,* de abatele Casti, epopei baroce, dar, pentru a duce la capăt întreprinderea sa, a făcut apel, aşa cum rezultă din notele textului încă şi la alte modele, precum : *Iliada* şi *Odiseea,* de Homer, *Eneida,* de Virgiliu, *Orlando furioso,* de Ariosto, *Gerusalemme liberata,* de Tasso, *Raiul pierdut,* de Milton, *Messiada,* de Klopstock. Pentru anumite episoade au mai servit ca punct de plecare *Don Quijote,* de Cervantes, poemul eroi-comic *La pucelle d'Orléans,* de Voltaire, *Argirus Historiája,* de Albert Gyergyai (sec. XVI), *Monachologia,* de Ignatius Born, poate chiar *Macaronea* (1517—1521) a lui Merlin Cocai. Deoarece Budai ştia ungureşte, probabil că citise şi satira ardeleanului Hermáni Dienes József (1699—1763) la adresa nemeşilor şi clericilor în opoziţie cu ţăranii şi meşteşugarii *Nagyenyedi Siró Heracleus es hol mosolygó és hol kacago Demokritus (Heraclitul aiudan care plînge şi Democritul care uneori zîmbeşte, alteori rîde),* căci face o aluzie la cei doi filosofi greci, a căror atitudine o expune într-o notă la cîntul al XI-lea. În privinţa prozodiei s-a găsit un model strofic în

Scanned with OKEN Scanner

Prostak, de poetul iluminist polonez Ignacy Krasicki, autor și de alte epopei eroi-comice, ca *Monahomahia* și *Șoriciada*. În sfîrșit, după cum mărturisește singur, Budai-Deleanu și-a luat informațiile istorice trebuitoare din cronicarii bizantini Ducas Honiates și Laonic Chalcocondyl, din anecdotele germane despre Vlad Țepeș *(Geschichte Drakule Wajde)*, dintr-o cronică „scrisă cu mîna" a Țării Românești, „mai veche ca cea a lui Ureche", și din două texte apocrife (citește : tradiții populare) : „pergamina", de la mănăstirea Cioara, și „hîrtoaga", de la mănăstirea Zănoaga. În epistola de dedicație, autorul arată că a amestecat în epopee „întru adins lucruri de șagă, ca mai lesne să să înțeleagă și să placă", dar numaidecît previne că se află într-însa și critică și că toată povestea nu-i decît „o alegorie în multe locuri, unde prin țigani să înțăleg ș-alții, carii tocma așa au făcut și fac, ca și țiganii oarecînd". Budai-Deleanu insistă că opera sa „nu este furată, nici împrumutată de la vreo altă limbă", ci chiar „izvodiță noao și orighinală românească", și că deși își dă seama că cele scrise „la mulți nu le va plăcea", a respectat adevărul conservat în memoria poporului (Mîrza este însă și eroul lui Montesquieu din *Lettres persanes*) :

„Greu era a vicleni cronica și a scrie într-alt chip, căci din fir în păr așa găsii scris la cele doao mai sus numite cronice ; iar celelalte am luat din gura Mîrzii".

Raportată la canoanele genului, *Țiganiada* a putut să apară spiritelor îngust-dogmatice „o lucrare slabă", o operă a unui autor căruia „i-a lipsit talentul de a închega o acțiune epică și de a crea eroii necesari", cu cînturi întregi de prisos în economia povestirii, eliminabile într-o ediție „critică". Prejudecățile și tirania schemelor didactice nu s-au sfiit a reduce dimensiunile lui Homer însuși, sub pretextul somnului, *quandoque bonus dormitat Homerus*, dar în realitate din cauza somnolenței cititorului superficial.

Nu invenția epică sau acțiunea (cunoscută de mai înainte) interesează la Budai-Deleanu, cît viziunea sa satiric-caricaturală, enorma jovialitate, verva parodistică inepuizabilă, formidabila ironie, în fine capacitatea

Scanned with OKEN Scanner

maximă de a zugrăvi autentic realitatea sub aparenţele cele mai bufone şi de a propune idei pe calea bunei dispoziţii continue. [...]

[Reprodus din *Istoria literaturii române — de la origini pînă la 1830*, 1977, p. 479—512.]

MIRCEA VAIDA

ESTETICA *ŢIGANIADEI*

Ambiţia dintîi a lui Ion Budai-Deleanu fusese scrierea unei adevărate epopei, lucrare perfect acordată genului, luînd drept model ideal „un Omèr ş'un Virghil". Era conştient că naţiunii române îi lipsea „numai un Omèr" pentru ca voievozii Ştefan sau Mihai „să fie înălţaţi preste toţi eroii". Dar temeri de natură pur estetică l-au oprit în pragul acestei măreţe tentaţii : „...băgînd de seamă cu un feliu de poezie (...) ce se chiamă epicească, poftește un poet deplin și o limbă bine lucrată". Apoi, accentuează iar — „nice eu mă încredinţez în putere, iar neajungerea limbii cu totul mă desmîntă", De-ar fi scris un poem epic „serios", fidel cu încruntare tiparelor clasice, ar fi rezultat, desigur, o lucrare rece, cuminte, de epigon întîrziat. Alta era rîvna acestui cîntăreţ, pe atunci anonim, care la Lemberg, după istovitoare ceasuri de magistratură austriacă şi obscure acţiuni conspirative, îşi elibera spiritul în versuri româneşti. Tonalitatea prologului ce deschide *Ţiganiada* e ironică. E autoironie şi autopersiflare în glasul autorului. El ascunde sub zîmbet încrîncenarea dîrză a ţăranului transilvănean care îndrăzneşte ceea ce în limba şi poporul lui nimeni n-a îndrăznit încă, atunci cînd spune cu simulat amuzament : „răpit fiind cu nespusă poftă de a cînta ceva, am izvodit această poeticească alcătuire, sau mai bine zicînd *jucăreauă*"... Jucăreauă ?... N-a crezut nici o clipă că ceea ce întreprinde e un gratuit exerciţiu. Nu trebuie crezut. De fapt, în cele din urmă se

Scanned with OKEN Scanner

dezvăluie, amestecînd umorul burlesc în amărăciunea mărturisirii : „Eu (spuind adevărul !) am să mă repez într'o zburată, tocma la vîrful muntelui acestui, unde e sfîntariul muselor, ca să mă deprind întru armonia viersului ceresc a lor ; dar ce folos ! Căzui şi eu cu mulţi alţii depreună, şi căzui tocma într-o baltă, unde n'auzii numa broaşte cîntînd !...“

Aidoma acelui munte simbolic ar fi trebuit să fie epopeea, aşa cum o statorniciseră de veacuri legi de fier. Văzduhul ei era sublim, modelul ei era sacru. Dar Ion Budai-Deleanu, dintru-nceput, se situează la cealaltă extremă, de partea categoriei total opuse sublimului. Acea baltă vibrînd de odele batracienilor nu e rezultatul unui accident, ci scopul însuşi al autorului. E o formulă estetică originală prin care el, absolut conştient şi lucid, „introduce un gust nou de poesie românească“.

El ştie că, în cadrul literaturii noastre, se află în avangardă, că în contradicţie cu noţiunea sublimului, proprie epopeilor antice, socotite de estetica oficială drept modele imuabile, el îşi realizează opera prin categoria grotescului, ca mod de redare imagistică a geniului său critic, polemic, clocotitor în violenţă expresivă, a satirei şi spiritului pamfletar. Iată de ce, evaluarea estetică a creaţiei poetice a lui Ion Budai-Deleanu se potriveşte mai cu seamă unui unghi modern de abordare, începînd cu ceea ce se va afirma răspicat în estetica romantică şi în veacul nostru, în ideile novatoare ale suprarealiştilor, de pildă... Ne referim la ceea ce Hugo Friedrich sesiza ca parafrază în *Le Neveu de Rameau* al lui Diderot, dar mai ales în prefaţa hugoliană la *Cromwell* (1827), şi anume : „Vedem cum, sub definiţia de armonie a cărei semnificaţie e modificată, îşi face loc conceptul de disarmonie : disarmonia fragmentelor. Grotescul trebuie să ne elibereze de frumuseţe, şi să înlăture cu a sa voce stridentă monotonia ei“. Normelor de cristal ale poeticilor clasice, Budai-Deleanu le preferă o construcţie tulburată stilistic, de viziuni care pe atunci puteau părea stranii abateri de la stilul oficial ; de aceea el subliniază : „că apa de baltă nice odinioară nu este limpede ca de fîntînă“. Această aşa-zisă baltă plină de broaşte şi de felurită vegetaţie este elementul

Scanned with OKEN Scanner

în care se simte în largul său. Puritatea fără umbră a apei de fîntînă, clasicitatea modelului, o respinge.

În *Epistolia închinătoare către Mitru Pèrea, vestit cîntăreț!* autorul subliniază: „Trebuie să știi bade Pereo! cum-că aceast' operă (lucrare) nu este furată, nici împrumutată de la vreo altă limbă, ci chiar izvodiță noao și originală, românească. Deci, bună sau rea cum este, aduce în limba aceasta un *product nou* (s.n.). Soiul acestor feliu de alcătuiri să chiamă comicesc, adecă de rîs, și de-acest feliu să află și într' alte limbi". Printre creațiile similare, el enumeră *La sècchia rapìta* a lui Tassòni și *Li animali parlanti* de Casti. Atît... Desigur, sugestii și idei Budai-Deleanu aflase și în multe alte scrieri, dar a izbutit să se detașeze de ele, să se elibereze de tirania modelelor și a modelor lăsînd o operă de primat literar și estetic în cultura română. În ce măsură a fost conștient de „avangardismul" lucrării sale, e greu de precizat. Substanța *Țiganiadei* (ca și a celor *Trei Viteji)* are în chip vizibil „temeiu istoricesc", iar acest poet, care declară dezinvolt că a scris „de șagă", repetă obsedat că afirmațiile sale sînt „toate adevărate" și în cele din urmă, devenind patetic: „...eu iubesc adevărul". Acele alcătuiri „serioase și adevărat eroice", pe care i le promite lui Perea pe un ton prefăcut spăsit, nu erau de fapt adecvate spiritului și mai ales stilului său. „Le style c'est l'homme", iar stilul îl trădează pe om drept un liber cugetător, arzător polemist, care criticînd explică și vrea să îndrepte istoria, să întîmpine viitorul. Duhul „comicesc", „șaga", cuvintele „șuguitoare" sau alegoria bălții cu broaște sînt expresia pamfletarului, modul în care se realizează critica. Budai-Deleanu e conștient de mijloacele utilizate, inspirația sa fiind dublată de o lucidă erudiție teoretică. De fapt, prin însumarea tuturor observațiilor de la subsolul *Țiganiadei* s-ar putea constitui un mic tratat de poetică. D. Popovici remarca interpretarea adeseori „dialogică" a textului (în varianta a doua), ceea ce imprimă comentariului „înfățișarea unei lucrări dramatice". Dacă ideea acestor adnotări trebuie raportată la *Fecioara din Orléans* a lui Voltaire, unde se întîlnește un astfel de procedeu, adăugăm că Budai-Deleanu nu e tiranizat de modelul voltairean,

Scanned with OKEN Scanner

că acesta nu a fost unicul său model şi că, prin raţiunea sa *esenţial estetică*, comentariul iluministului ardelean diferă considerabil de cel al confratelui său francez. La subsolul paginilor vorbesc personaje diverse, invitate la acest banchet copios conform unei liste chibzuite savant şi după criterii bine delimitate : autorul, Mitru Petrea, Cocon Idiotiseanul Cocon Simliţian, Părintele Disidemonescul, Coconul Musofilos, Chir Simpliţian, Cocon Coantreş, Cocon Onochefalos, Mîndrilă, Părintele Filologos, Adrofilos, Cocon Erudiţian, Dubitanţius, Cocon Adevărovici, Jupîn Răbdăceanul, Părintele Agnosie, Chir Criticos, Părintele Apologhios, Părintele Sfintoevici, Părintele Sfintoiescul, Căpitan Alazonios, Căpitan Păţitul, Chir (Popa) Mustrul ot Puntureni, Apistos, Părintele Evlaviosul, Părintele Orthodoxos, Părintele Ascrinteanul, Egumenu de la Cioara, Micromegas, Coconul Politicos, Popa Ciuhurezu din Broşteni, Popa Nătăru din Tîndărînda (Popa Nătăroi), Alitofilos, Arhonda Suspusanul, Arhonda Suflăvînt. Numele lor sînt semnificative, alcătuind o bizară „academie", o comedie a ultraerudiţiei enciclopedice. Aşadar, însăşi această galerie de coconi, sfinţi părinţi, popi de ţară, chiri, plus un jupîn, doi căpitani şi doi „arhonda" constituie o stranie şi tîlcuitoare alegorie. E un rîs savuros, mergînd de la zîmbet şi umor burlesc, pînă la aspectul grotesc, devenind treptat, în momentele de maximă incitaţie şi violenţă polemică, ceea ce Hugo Friedrich numeşte „excitantul unei nelinişti la care sufletul modern aspiră mai mult decît la destindere". [1]

Lumea văzută ca fenomene scindate în părţi contrarii, viziune prezentă în gîndirea anticilor, dar reluată sistematic abia de esteticile romantice, opera de artă ca „formaţie a incompletului şi incompatibilului" (v. Friedrich), tocmai această incompletitudine fiind, cum crede Hugo, „mijloacul adecvat spre a fi armonios", fragmentarea întregului ca principiu estetic — sînt în esenţă cîteva caracteristici ale construcţiei eposului în *Ţiganiada*,

[1] Hugo Friedrich, *Structura liricii moderne*, E.P.L.U., Bucureşti, 1969, p. 30.

Scanned with OKEN Scanner

În ciuda aparenței de unitate epopeică, poemul e alcătuit din nuclee, din fragmente alăturate deliberat de scriitor, după un plan îndelung chibzuit, compunînd astfel un masiv monument baroc.

[...] muza lui Budai-Deleanu descinde inițial din orizontul homeric, fiind hrănită din belșug cu preceptele lui Epicur, trecută prin raționalismul secolului luminilor, ființă robustă pe gustul frust al țăranului transilvan, cu obîrșii străvechi în cultul bachic al țăranului trac. În totalitate, actului creator exprimat prin cuvîntul muză, interpretat astfel printr-un optimist materialism, Budai-Deleanu îi adaugă sugestia de incontestabilă modernitate, retroversiune a mitului antic, a vinului imponderabil și păstrător al misterului, ipostază apropiată „vinului pierdut" din poemul lui Valéry.

Deși e un artizan al limbajului și formelor, lucrînd un material brut, încă neșlefuit îndeajuns, spre deosebire de Valéry, Budai-Deleanu cultivă o muză dionisiacă, e un inspirat. După ce elaborează planul conștient, ca un „fabricator", programînd faptele poemului, cînd traduce schema epică în vers, se abandonează inspirației, transei extatice. Fragmentarea firului epic în eposul *Țiganiadei,* văzut ca un cosmos heraclitic, așadar „o curgere indefinită", spre a cita formularea lui Tudor Vianu (v. *Estetica),* ilustrează tocmai această contradicție între programul teoreticianului oarecum eclectic, de tip clasic, și temperamentul poetului Budai-Deleanu. Astfel, principii ca „apolinic", „dionisiac", „eleatic", „heraclitic" se confruntă, coexistînd în structura *Țiganiadei,* vocația poetului înclinînd însă vădit spre Dionysos și Heraclit. [...]

Procedeele artistice și figurile de stil poetul le mînuiește cu vădită știință. El posedă nu numai ceea ce se numește bun gust și talent, ci, deopotrivă, o serioasă cultură de estet. [...]

Acest „simpozion" sau „cenaclu" de cititori diferiți, prezidat de atotînvățatul Mitru Perea și asistat de autor, care intervine la răstimpuri, e, în primul rînd, o carte de teorie a poeziei. Schimburile de replici dobîndesc însă statutul unei discuții libere, în care eroii aceștia cu nume sugestive se conturează uneori ca individualități

Scanned with OKEN Scanner

distincte, polemizînd între ei, ironizînd textul, și pe autor, respingînd sau aprobînd o idee, un vers, o imagine. Tema „simpozionului“ e *Țiganiada*. Acești „academicieni“ improvizați, cu nume ridicole, pitorești caricaturi latinizante, false abstracțiuni, se instituie ca instanță critică, emit judecăți, definiții, pun întrebări. [...]

Referințele mitologice, religioase, filozofice, filologice, literare, istorice, geografice, din domeniul științelor, rod al unei minți și formații oarecum enciclopediste, nu sînt doar indicații ale sursei și culturii autorului, ci se alcătuiesc într-o structură complexă, construcție spirituală barocă, în care „Turnul Babel“ al poemului se sprijină pe catacombele boltite în arcuri solide adăpostind uriașe cantități de cunoștințe ale vizionarului iluminist.

Subsolurile *Țiganiadei*, cuprinzînd aprecieri teoretice, date bibliografice, trimiteri la opere, trebuie considerate nu atît o colecție amorfă de izvoare ce definesc personalitatea scriitorului din unghiul istoriei literare și al comparatisticii, cît mai cu seamă ca fiind primul îndreptar de estetică poetică din cultura română. [...]

Dacă, așa cum am avut ocazia să constatăm, Musofilos e doct în problemele teoretice și prozodice, mintea enciclopedică a soborului e Erudițian, în vreme ce Filologos lămurește secretele lingvisticii, iar clerici ca Apologhios, Evlaviosu, Orthodoxos etc. intervin în discuțiile ecleziastice, în timp ce problemele politice sînt, desigur, de competența lui Politicos. Mitru Perea prezidează disputa într-o postură oarecum olimpică, de superioritate, fiind tare în toate științele, dar cu deosebire în istorie, mitologie și filozofie. E dealtfel singurul participant la „Sympozion“, care citează (de două ori) cronica lui Ureche. Așadar, această bizară „Academie“ de citire a *Țiganiadei* funcționează pe materii și specialități... Academicienii se înfierbîntă în focul cuvintelor, polemizează între ei, polemizează cu textul eposului. Comentariile lor înfășoară trunchiul vînjos al epopeii ca un vrej greu de erudiție voluptoasă, întregind structura ei barocă, făcînd corp comun cu textul din care își extrage seva, coexistînd intim cu acesta. O circulație sangvină singulară pulsînd sincronic în text și „subtext“, construiește unitatea profundă a *Țiganiadei*.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă raţiunea estetică domină, cu un surîs demiurgic, pestriţa înscenare ce poartă denumiri abstracte, majoritatea cu etimologii latine, Mycromegas fiind chiar preluat nemijlocit din universul voltairean, tot ea este cea care explică aşa-zisele „chei“ ale scriitorului. [...]

Imagist rafinat şi cu o neistovită fantezie, Budai-Deleanu are o putere excepţională de invenţie verbală, legînd obiectele şi fenomenele, noţiunile cele mai depărtate în unităţi metaforice care creează noi valori lingvistice şi poetice. Sub marile grămezi de moloz întîlnite de cititor, ochiul atent poate distinge, din loc în loc, amfore armonioase, sfere perfecte şi cristaluri veneţiene admirabil şlefuite. Se pot selecta, indiscutabil, din uriaşul material al *Ţiganiadei,* versuri de o nealterată frumuseţe, imagini şi metafore extrem de moderne, cu adevărat excepţionale. Parpanghel, în postură de trubadur, îndurerat de pierderea Romicăi, îi face acesteia un portret spiritualizat, aproape imaterial, idealizat ca o idee platoniciană :

Mai netedă şi dă cît oglindă,
Mai lină decît umbra de vară,
Mai dragă decît vremea sărină,
Mai lucedă dă steaua dă sară !

Despre conducătorii din epoca decadenţei Imperiului Roman de Răsărit, căzuţi în lenevie şi deşartă contemplaţie, spune că „le-era mai drag a zăcea-în pene“. În loc de „locuitor din lună“ (cum se exprimă la subsol), poetul scrie „lunare suflete“. Parpanghel vrăjit de mama sa Brînduşa să fie invulnerabil (precum Ahile), disperat de pierderea iubitei, vrea să se sinucidă, dar :

...sabia lunecă pe piele
Ca pe marmură nestrăbătută.

Demonul Moloh e *fîntîna cea mai adîncă*
A desmierdării trupeşti...

Peisagist sensibil, el sugerează momentul incert de îngînare a zilei cu noaptea :

...către-apusul de soare,
Cînd copacii umbre lungi aruncă.

Scanned with OKEN Scanner

Prin inversarea „rolurilor", în loc de a spune că soarele atinge linia orizontului și că de aici provine alungirea umbrelor, el ne pune în față, ca reală, iluzia copacilor care aruncă umbre prelungi. [...]

Personaje și situații grotești, ipostaze ale fantasticului și deopotrivă ale unui acut realism evoluează în *Țiganiada* pe coordonatele comicului. Calitățile deosebite de analist și psiholog, arta de a portretiza, creînd nu numai caractere, ci tipuri vii și complexe, îi conferă lui Budai-Deleanu calități de romancier. Roman bufon și satiric, generos în pagini autentice de pamflet cu accente politice, *Țiganiada* se dezvăluie cititorului de azi ca o masivă operă proteică.

Baroc din punct de vedere stilistic, eposul acesta, unic în literatura noastră, se ridică la mari atitudini de realizare estetică, în două momente pur lirice :

Cîntecul de libovie. Se știe că printre operele de artă ce împodobiseră locuința din Lwow a autorului *Țiganiadei* era și o pînză reprezentînd *Nunta lui Cupidon.* Despre „concordia elementelor și armonie", Budai-Deleanu discută într-una din lucrările sale teoretice asupra originii populațiilor din Transilvania. Florea Fugariu e îndreptățit să vadă în acest episod liric cel mai frumos imn de dragoste „din literatura noastră, egal cu cele mai renumite din poezia antică". Același comentator descifrează aici esența gîndirii politice a poetului, exprimată prin conceptele „priință și armonie", noțiuni străine și opuse principiilor dragostei creștine. Împrumuturile directe din *De rerum natura* a lui Lucrețiu, cît și cele mijlocite de *Georgica* a III-a a lui Vergiliu, sau de lecturi voltairiene *(La Pucelle d'Orléans)* sînt veridice și au fost elucidate de critici. Pe alocuri, e vorba de o frumoasă traducere a textului latin. Dar nu numai atît... Tema „carpe diem" sau ecoul virgilian „irreparabile tempus" stau în centrul poemului. Spre deosebire însă de Lucrețiu și Vergiliu, creatorul român dă viziunii o deschidere cosmogonică, care lipsește în versurile poeților latini :

Iubescu-să stelele-între sine,
Iubește-să ceriul cu pămîntul
Iubescu-să mările cu vîntul.

Scanned with OKEN Scanner

Această dragoste universală, ca lege cosmică, înțeleasă ca logică a materiei, poate avea rădăcini și în concepția folclorului nostru, de pildă în sensul în care apare ea în motivul baladesc *Soarele și Luna*. „Libov și dor", acestea constituie plasma coeziunii tuturor elementelor. Vergiliu amintea de „genus aequoreum" — „speciile acvatice". Budai-Deleanu enumeră „păn' și răcile jigăni' de mare", precizînd printr-un epitet concret, ce sugerează răcoarea de natură moartă cu pești și crabi, starea aparent inertă a acestui spațiu biologic, înfiorat de „patima" libovului. Față de modelele antice, Budai-Deleanu implică în tonul imnului o undă de umor, absorbită în structura metaforică :

Să iubim dar și noi pînă-în față
Rumeioară sîngele ne joacă...
Să nu ne-apuce vîrsta bătrînă
Cu tusa și cu durere de-oase
Sau mădulări, neputincioase !...
Să iubim păn'a iubi ne vine...

Zeflemisindu-și reumatismele, cu autoironie și deopotrivă cu vitalitate, el conferă imnului o nuanță inexistentă la Lucrețiu și Vergiliu, aceea a cîntecului de lume, fără însă a degrada calitățile estetice ale poemului. Citite azi, aceste versuri, patronate de Amor și Vinerea, dau impresia unei pitorești parodii „în noima poeticilor latinești".

Imnul bachic. În inventarul obiectelor rămase după moartea poetului mai figurează și tabloul *Triumful lui Bachus*.

Personajele *Țiganiadei* consumă preparate simple și grele, țărănești, pentru care e nevoie de un stomac sănătos și de inimă puternică. Pe de altă parte, Budai-Deleanu vine direct pe urma unei străvechi estetici cu rădăcini antice și medievale. E îndeajuns să amintim că Augustin compară pe cel care învață cu cel care mănîncă, recomandînd în acest sens „hrană condimentată". Trimiterile pot merge spre textele biblice, spre literatura apocrifă a evului mediu și spre abundentul metaforism gastronomic dantesc, semnalat de Robert Curtius și mai

Scanned with OKEN Scanner

cu seamă de W. Naumann în *Foamea şi setea ca metafore la Dante*. Spre deosebire însă de scriitorul italian, Budai-Deleanu a utilizat metafora culinară dintr-o înclinaţie mai mult firească, decît savantă şi rituală. Ca şi Rabelais, el e un plebeu, consumînd fără oprelişti, fără teama normelor şi regulilor, alimente „vulgare", metafora sa plină de forţă şi expresivitate, de pitoresc folcloric, fiind un „agreste pulmentum" — o porţie ţărănească. El nu e mai puţin fidel *ideii* decît Eminescu. Ambii au ceea ce Ion Barbu numea „atributul clar al ideii". Niciodată în *Ţiganiada* şi în poemele eminesciene nu e urmă de „surd mîrîit la săgeata ideii". Amîndoi „construiesc" — scriitorul ardelean mai mult decît Eminescu. Lirismul său culminează tot într-o metaforă culinară — de astă dată în „sete", într-o neegalată, la noi, cîntare bachică :

Vinule dulciu, tu roadă de raiu
De la Dumnezeu dată pe pămînt...

Imnul acesta, unic în literatura română, rămîne giuvaerul strălucitor, constituind strofele cele mai realizate din punct de vedere estetic ale întregii opere. Vinul e, în înţelesul acestui voluptos estet „roadă de raiu", „mirul sfînt", „cerescul must", tămăduitor miraculos. Budai-Deleanu, atunci cînd îngînă imnul bachic, rămîne însă un estet de tipul lui Petronius, un „domn" ca mateianul Paşadia Măgureanu — „un luceafăr"... El celebrează un ritual bachic :

...de sete-un păhar, altul pentru gust,
A treia de chief, a patra cîntînd,
A cincea de saţ, că-a şase-i prisos.
De-a şepte-încolo n-aduce folos.

Dintre comentatori, Florea Fugariu indică sursa acestor versuri în *Deinosophistae* de Athenaios. Din acelaşi izvor, probabil porneşte şi pasajul voltairean din *La Pucelle d'Orléans* : „Et bois six coups avec mon monsieur Denis" (v. F. Fugariu). [...]

Un poem liric e steaua eposului... Budai-Deleanu a scris o operă singulară în cultura noastră, plantînd în mişcarea fluvială a materiei epice ostroave de lirism pur, fiind sublim pe alocuri, dar predispus să transfigureze

Scanned with OKEN Scanner

lumea în metafore și alegorii grotești, alternînd fantasticul cu un realism raționalist, îmbinînd cu dezinvoltură genurile și speciile, categorii și procedee diferite, calitățile de poet cu cele ale prozatorului polemist, tratînd limba plastic, ca pe o substanță palpabilă, și, în fine, punînd întreg acest univers sub semnul *comicului*.

În literatura română *Țiganiada* e numele celui mai de seamă monument baroc.

[Reprodus din *Ion Budai-Deleanu*, Ed. Albatros, colecția „Monografii", București, 1977, p. 72—166.]

ION LUNGU

ION BUDAI-DELEANU

Conștiința cea mai înaintată și apropiată de revoluționarii democrați a reprezentat-o Ion Budai-Deleanu, cel care se autoexilase din Blajul „etnohtonului" Bob tocmai la Lwow, în Galiția. Aici a elaborat el o înaltă concepție națională iluministă, care face trecerea nemijlocită la revoluționarii democrați. Regretabil este că, în condițiile în care a activat și pe pozițiile pe care s-a situat, operele sale n-au văzut lumina tiparului decît în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, iar unele așteaptă încă să fie tipărite.

Pe tărîm științific, prima lucrare tipărită a lui Ion Budai-Deleanu a fost *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*, în traducerea lui Bogdan-Duică, în *Gazeta Bucovinei* [1], iar originalul german a fost publicat ca anexă la o lucrare a lui I. Nistor [2]. Putem spune, deci, că această operă necesită să fie de acum înainte tipărită, împreună cu celelalte lucrări istorice ale sale, aflate în manuscris la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România. Operele istorice scrise în latină sau în ger-

[1] Anul IV, 1894, nr. 8—9, 13—14 și 17—23.
[2] Anexă la *Românii și rutenii*, București, 1915, p. 468 și urm.

mană sînt cunoscute indirect, prin studii apărute în perioada interbelică [1].

Autorul *Țiganiadei* merită altă soartă, pe măsura personalității sale excepționale. Sub aspect științific, cercetătorii din zilele noastre au datoria să revină și să pună în adevărata lor lumină lucrările istorice ale marelui cărturar iluminist. S-au păstrat fragmente de studii interesante, unele dintre ele proiectate să devină adevărate tratate. Avem în vedere : *Dissertatio historica de origine slavorum, Unio trium nationum,* ca și fragmente dintr-un amplu studiu care ar fi trebuit să poarte titlul *De originibus populorum Transsylvaniae commentatio cum notis et observationibus historico-criticis.* Singurele sale lucrări istorice tipărite și comentate adecvat au fost editate tot de specialiști de la catedrele universitare de limbă și literatură română și au apărut împreună cu scrieri lingvistice. Un volum cu totul remarcabil îl datorăm lui Iosif Pervain, din care reținem în mod special *Widerlegung* — în original și în traducere — precum și *Introducere istoricească la Lexiconul românesc-nemțesc,* al lui Budai-Deleanu, pe care poetul iluminist îl pregătise pentru tipar și pentru care n-a găsit editor să-l tipărească (rămas pînă azi tot în manuscris) [2] ; un altul, îl datorăm Mirelei Teodorescu și lui Ion Gheție, cu un excelent studiu al acestuia din urmă [3].

Să urmărim, deci, în spiritul problemei pe care am ridicat-o în legătură cu ceilalți reprezentanți al Școlii ardelene, poziția latinist istorică și lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu, în raport cu înaintașii săi umaniști, străini și români, cu Dimitrie Cantemir și cu ceilalți corifei ai mișcării ideologice naționale iluministe din Transilvania.

Mai întîi, tocmai nepublicarea și nestudierea lucrărilor sale istorice i-au făcut, un timp, pe unii cercetători să nu-l treacă pe Ion Budai-Deleanu printre corifeii Școlii ardelene, deși, în foarte multe privințe, chiar în

[1] v. Al. Ciorănescu, *Opera istorică a lui Budai-Deleanu,* în *Cercetări literare,* an. II, București, 1931, pp. 102—128.
[2] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri inedite,* Cluj, 1970.
[3] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice,* București, 1970.

Scanned with OKEN Scanner

studierea latinității limbii române, este cel mai avansat dintre ei.

Dar, înainte de toate, cîteva rînduri despre operele istorice atribuite lui, sau semnate de autorul *Țiganiadei*. Este vorba, pentru început, de un nou „supplex“ [1], constituind un fel de memoriu personal, în care autorul, anonim, recomandă (textul este redactat ca din partea unui informator personal al Curții din Viena) o serie de îmbunătățiri și ușurări în viața românilor din Transilvania, punînd un accent deosebit pe soarta țărănimii, în special a celei de pe Pămîntul regesc (referitor la care aduce o foarte bogată informație documentară). În introducere la acest nou „supplex“, academicianul D. Prodan ezită să-i atribuie cu certitudine scrierea lui Ion Budai-Deleanu, deși nu exclude această posibilitate, considerînd că mai ales prin caracterul ei social înaintat ea ar fi mai aproape de restul operei poetului din Cigmău. În ipoteza că opera i-ar aparține, academicianul D. Prodan crede că Budai-Deleanu s-ar fi putut bucura de o contribuție informativă din partea fratelui său Aron Budai, vicar pe atunci al episcopiei ortodoxe din Sibiu, dar ocupînd totodată și alte posturi însemnate în aparatul de stat local (din care nu este exclus nici acela de informator al Majestății Sale, fiindcă avea și posibilitatea să cunoască îndeaproape și la zi situația țăranilor din Transilvania, în special a celor de pe Pămîntul regesc). Memoriul însă pare să aparțină mai degrabă fratelui său Aron Budai, ipoteză care ni se pare cea mai plauzibilă (în acest sens am scris mai pe larg în *Tribuna* [2]), considerînd atît informația cît și stilul memoriului la care am mai adăugat acum și amestecul lui Aron Budai în conspirația comună cu I. Piuariu-Molnar, Petru Maior și Samuil Micu, pentru reunirea celor două biserici (probabil că toți făceau parte totodată din loja masonică „Sf.

[1] D. Prodan, Încă un *„Supplex Libellus“ românesc 1804*, Editura Dacia, Cluj, 1970.

[2] Încă un *„Supplex Libellus Valachorum“*, în *Tribuna*, an. XIV, 1970, nr. 35, p. 11.

Scanned with OKEN Scanner

Andrei" din Sibiu). Oricum memoriul este important şi arată caracterul larg al revendicărilor româneşti din această perioadă, chiar şi pe această cale „strict confidenţială".

În schimb, a doua scriere „anonimă", de data aceasta o ripostă dată detractorului Eder, al celebrului *Supplex Libellus Valachorum*, publicată în original şi în traducere de către Iosif Pervain, în *Scrieri inedite*, pare să aparţină într-adevăr lui Ion Budai-Deleanu (deşi a fost atribuită, înainte, altora, inclusiv lui Samuil Micu), dată fiind argumentarea complexă şi convingătoare care susţine această ipoteză. Înainte de a sublinia confruntările de poziţii din opera lui I. Budai-Deleanu, referitor la aceleaşi probleme, existente şi în alte lucrări ale poetului, care arată o maximă similitudine, dacă nu o identitate deplină, Iosif Pervain demonstrează că în anul 1791 Budai-Deleanu şi-a cerut un concediu de şase săptămîni, iar după expirarea lui a lipsit nemotivat cinci luni, fiind mustrat pentru această absenţă, în pofida motivării medicale. Perioada coincide cu răstimpul publicării *Supplexului* şi i-ar fi putut îngădui să dea şi riposta cuvenită lui Eder. Dacă adăugăm la toate aceste similitudini de stil poziţia politică mai înaintată decît a *Supplexului* însuşi, precum şi faptul că în *Epistolie închinătoare* (lui Mitru Perea, anagrama lui Petru Maior) se spune textual : „Deacă-ţi vei aduce aminte de toţi cunoscuţii şi de unul care, odată trecînd prin Szászrégen [Florea Fugariu notează în subsol, în legătură cu aceasta, că vizita lui Petru Maior a fost făcută probabil, în perioada concediului luat în perioada lui *Supplex Libellus Valachorum*[1]], unde erai atunci, te-au căutat şi-au împrumutat atunci o cronică scrisă cu mîna de la tine, îndată vei şti cine sînt", socotim aproape sigură paternitatea lui Budai-Deleanu asupra replicii date lui Eder. Textul este redactat în limba germană (Budai-Deleanu scrie şi alte lucrări în limba germană şi este, alături de I. Piuariu-Molnar, cel mai bun cunoscător al acestei limbi dintre cărturarii români ai epocii) şi a avut un pu-

[1] *Şcoala ardeleană*, vol. II, p. 243, nota b. de la subsol.

ternic ecou, mai ales că, în 1798, în cadrul unei recenzii la o carte a lui Schlözer *(Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen)*, apărută într-o publicaţie germană, Eder este dojenit pentru pripeală, superficialitate şi lipsă de obiectivitate. Titlul german complet este *Widerlegung der zu Klausenburg 1791 über die Vorstellung der walachischen Nation herausgekommen Noten*, iar în traducerea românească, dată de îngrijitorul ediţiei : *Combaterea notelor publicate la Cluj în 1791, cu privire la petiţia naţiunii noastre* [1]. În *Studiul introductiv*, odată cu atribuirea *Combaterii...* lui Ion Budai-Deleanu, Iosif Pervain expune şi apreciază această primă „operă" originală a viitorului autor al *Ţiganiadei*. O poziţie de înaltă conştiinţă naţională, de bun-simţ şi de dragoste faţă de popor — în spiritul replicilor lui Inochentie Micu din dieta transilvanică — formulează autorul *Combaterii...* încă din Observaţii la prefaţă : „Ce obrăznicie nechibzuită ! Autorul notelor numeşte trîntori ai patriei pe oamenii care fac parte din aceeaşi categorie cu românii ; prin urmare, după părerea sa, nici românii nu sînt altceva decît tot nişte trîntori. Dacă însă oamenii care cultivă pămîntul, se ocupă de creşterea vitelor, oameni din care este alcătuită cea mai mare parte a oastei şi a păturilor producătoare transilvănene, care întreţin pe soldat, pe judecător şi pe însuşi autorul notelor [Eder, n.n., I. L.], dacă aceştia sînt trîntorii Transilvaniei, atunci aş vrea să ştiu : cine sînt oare albinele acestei ţări ? Desigur că nu aceia care trăiesc din hărnicia trîntorilor etc." (*Ibidem*, p. 79.) Pe această linie democratică şi de caldă apreciere a maselor populare româneşti răspunde autorul *Combaterii...* şi la alte calomnii şi minciuni ale ideologului reacţionar, dezvoltînd mai departe democratismul lui Inochentie Micu — de la Sinodul de la Blaj şi din *Supplexul* său —, atunci cînd răspunde la nota 35 a lui Eder, prin care acesta din urmă pledă pentru menţinerea românilor ca „toleraţi" în Transilvania : „Trebuie să fii grozav de mojic şi de nesocotit pe deasupra, ca să repeţi încă o dată acel «*Tolerari Valachos propter emo-*

[1] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri inedite*, pp. 37 şi 79.

Scanned with OKEN Scanner

lumentum Regni». Fiecărui ardelean luminat îi e rușine — și trebuie să-i fie — că astfel de pasaje pătează corpusul legilor transilvane. Nu se poate închipui nimic mai absurd, decît ca o treime din locuitori să zică : — Noi, o treime, binevoim a tolera încă în țară pe celelalte două treimi". (*Ibidem*, p. 111.) În continuare, pe linia răspunsului dat de Crișan cînd este întrebat de ce participase la răscoală, este combătută și nota 26 a lui Eder : „Această notă reprezintă culmea mojiciei, a neobrăzării și nesocotinței. Nu cred să existe un alt exemplu, asemănător, ca cineva să-și aroge libertatea de a insulta una din cele mai numeroase națiuni [transilvănene] de azi, pentru că indivizi aparținînd acesteia au săvîrșit tîlhării, fapt ilustrat prin pasaje din vechi documente. Dar împotriva căreia națiuni de pe suprafața pămîntului nu s-ar putea invoca astfel de mărturii ? Și, admițînd că moravurile românilor ar fi fost în trecut — și ar fi și acum — corupte, a cui e vina ? Tot ceea ce devine omul care trăiește în societate (bürgerliche Gesellschaft) se datorește formei de guvernămînt sub care trăiește. [Se poate observa cum luptătorul pentru cauza națională este în același timp un iluminist dintre cei mai înaintați, amintindu-i pe J. J. Rousseau și Helvétius, n.n., I. L.]. Asuprirea naște suflete de sclavi. Cînd asuprirea își exercită acțiunea timp de secole, caracterul tuturor popoarelor devine același, indiferent cum s-ar numi ele : români, sîrbi, croați, polonezi, ruși. Să se înlăture asuprirea, să se întemeieze școli pentru români, să li se dea preoți luminați, să li se asigure accesul la funcții înalte și se va vedea că puține națiuni sînt atît de receptive la cultură ca cea română". (*Ibidem*, p. 109.) Replica este zdrobitoare în demonstrarea ignoranței, relei-credințe și caracterului josnic al defăimătorului Eder, cum îndreptățit subliniază I. Pervain : „Disecînd tezele lui Eder, autorul anonim consemnează, ca într-un rechizitoriu fulminant, principalele scăderi ale istoricului sas : criterii teoretice «nesănătoase», informație superficială în problemele de istorie bisericească și de drept public maghiar, debitarea de neadevăruri sfruntate, răstălmăciri, lipsă de logică, contradicții flagrante, vorbe injurioase..." (*Ibidem*, p. 11.)

Scanned with OKEN Scanner

Important este, apoi, că autorul *Combaterii...* depășește cu mult însuși *Supplex Libellus Valachorum*, pentru că lui i se pare absolut firesc „ca să se ia măsuri în vederea reprezentării țăranului sărac în dietă" *(ibidem*, nota 51, pct. 3, p. 113), ceea ce, în alți termeni, echivala cu înlocuirea sistemului feudal perimat de reprezentare cu altul nou, democratic. Cît privește problema latinității și continuității, *Combaterea...* le dă o largă fundamentare printr-o analiză critică a tuturor izvoarelor istorice la care fac apel Eder și alți dușmani ideologici ai poporului român (Sulzer, Thunmann, Engel), prin incursiuni riguroase în istoriografia germană și maghiară, precum și printr-o analiză temeinică a izvoarelor latine și grecești răstălmăcite de Eder. Dealtfel, Budai-Deleanu, ca și în cazul latinismului său lingvistic, nu ezită să accepte amestecul romanilor cu dacii în crearea poporului român, teză care, pe lîngă realismul ei, are și o notă de sarcasm usturător (răspuns la nota a 4-a): „Faptul că romanii, la cucerirea acestei provincii [Dacia] nu au exterminat pe băștinași, ori nu i-au mutat în altă parte ne dă oare dreptul să contestăm că românii sînt, dintre locuitorii, de azi ai Transilvaniei, cei mai vechi? Chiar dacă românii s-au născut din amestecul coloniștilor romani cu vechii geți sau daci ce contează? Oricum, ei tot sînt mai vechi locuitori ai țării decît ungurii, secuii și sașii. Nu cumva autorul notelor este un partizan al părerii absurde, toppeltiniene, că sașii sînt descendenții geților? În cazul acesta, fără îndoială că proceda înțelepțește, fiind sigur că nici un om cu judecată nu își va da osteneală să combată o asemenea ipoteză". *(Ibidem*, p. 83.)

În formularea concepției sale naționale iluministe, în domeniul istoric și lingvistic, un loc important îl ocupă, după cum spuneam, *Introducerea istoricească* la *Lexicon*, în care își expune, ca „nespecialist" în probleme de istorie, poziția deosebit de interesantă și avansată pentru întreaga ideologie națională iluministă din secolul al XVIII-lea și începutul celui următor, poate cea mai tranșant diferită de a vechilor umaniști și de a lui Dimitrie Cantemir, poziție în care ideologia națională iluministă își spune cuvîntul mai puternic decît

Scanned with OKEN Scanner

oriunde în altă parte. Păcat că acest document ideologic n-a văzut lumina tiparului decît în 1970. [...]

Budai-Deleanu își scrie lucrarea în atmosfera încărcată de după publicarea, înaintarea și eșecul *Supplexului...*, cînd toți ideologii „stărilor privilegiate" porniseră ofensiva împotriva dreptului la existență liberă a poporului român, încercînd să-l defăimeze, în spiritul unor concepții istorice retrograde, întemeiate pe falsuri și calomnii. Budai-Deleanu scrie această introducere în 1818, cu doi ani înainte de moarte, în plină maturitate, cu pasiune și erudiție, dar respectînd mai riguros normele argumentării științifice decît făcuse prietenul său Maior în *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* și în polemicile împotriva lui Bartolomeu J. Kopitar. Budai-Deleanu, cunoscînd lucrările prietenului și conaționalului său Maior, dă un caracter mai modern fundamentării istorice științifice a luptei de emancipare națională. El angajează bătălia cu falsele teorii puse în circulație de Sulzer, Eder, Tuhnmann etc., dar fără să intre în amănunte, care ar fi depășit scopul introducerii sale. De aceea, Budai-Deleanu este foarte succint în explicarea problemelor, riguros logice și raționale, dar fără efecte polemice de anvergură. Dacă în lucrările istorice anterioare în limba latină, susținuse și el puritatea romană a poporului român, format numai din coloniști romani, fiindcă dacii rămași de pe vremea războaielor cu Traian s-ar fi deplasat spre nord și răsărit, dînd naștere la diferite „popoare slave", în primul rînd polonezilor (într-un spirit sentimental și hazardat din punct de vedere științific), acum el prezintă riguros procesul treptat de romanizare, începînd cu Panonia, Moravia și Tracia, și încheindu-l cu cucerirea și colonizarea Daciei cu „nenumărată mulțime de romani". El explică în mod critic și într-un spirit științific, impresionant pentru vremea dată, problema abandonării Daciei de către Aurelian (analizînd informațiile lui Eutropius, Vopiscus, Laonic Chalcocondil, Sarnizius, „leahul", Leunclavius, Nestor — „cel mai vechi cronicar al rosienilor" —, Diocleas, L. Toppeltin, Miron Costin, Reichesdorfer, Gibbon „inglezul", Muratori, Lebrecht, Schlözer etc.) și continuitatea daco-romană în Dacia. Pentru el acum, ca și în

Scanned with OKEN Scanner

Combaterea... notelor lui Eder, nu este importantă puritatea „latină“ a poporului român, ci faptul că din coloniștii romani rămași în Dacia — toți oamenii de frunte și cu stare materială —, în special cei din Transilvania și din părțile mai îndepărtate de Dunăre, ca și din populația autohtonă care a rămas în Dacia și s-a amestecat cu coloniștii, a luat naștere, cu timpul, un alt neam : românii, care sînt populația majoritară și băștinașă a Daciei. Spre deosebire de ceilalți corifei ai Școlii ardelene și chiar de propriile concepții anterioare, pentru el nu mai contează „latinitatea pură“. El nu are nevoie de „costumele“ și „eroii“ romani pentru a pretinde dreptul la viață al poporului său, fiindcă îl formulase direct în *Țiganiada*, cînd Romândor, în fruntea mulțimii, își îndeamnă oastea la luptă pentru libertate :

. . . . . .
Du-ne — strigînd — măcar în ce parte.
Ori la slobozie, sau la moarte !

Sînt versurile de încheiere a poemului, mesajul lui Budai-Deleanu, care depășește poziția confraților săi din Școala ardeleană și vestește nemijlocit pe cea a lui Nicolae Bălcescu și Avram Iancu. Important devenea, din această nouă și modernă perspectivă, nu neapărat faptul că românii se trăgeau din mării romani, deși contribuția acestora se dovedea reală în lumina criticii izvoarelor, ci, înainte de toate, că formau o nație puternică, din mai multe milioane, care își avea dreptul firesc la o viață liberă și independentă. [...]

Desigur, Budai-Deleanu nu renunță la caracterul predominant roman al românilor din Dacia, dar nu mai apără „purismul“ susținut de ceilalți, după cum la fel va proceda și în privința latinității limbii române. Încheindu-și cel de al doilea „curmiș“, închinat problemelor de istorie, Budai-Deleanu se dovedește din nou raționalistul de prim ordin, atunci cînd discută problema numirii locurilor și apelor cu nume străvechi, de către popoarele așezate în Transilvania și respinge pretenția ideologilor reacționari că popoarele migratoare au găsit aceste locuri pustii : „Una încă am mai adauge : cum că spre adiverirea că românii sînt cei mai vechi lăcuitori

Scanned with OKEN Scanner

în Ardeal şi în cealaltă Dacie, poate sluji şi aceasta, cum că lăcuiesc nu numai pre şesul ci şi pre munţii Daciii şi ţin pînă astăzi numai numele unor locuri şi a flumenelor sau apelor cum le-au avut însuşi romanii. Deci deacă au venit românii mai tîrziu în ţară, să ne arate dacă neprietenii ce fel de naţie au fost înaintea lor, de la care să fie împrumutat aceste nume, cînd şi de unde au sosit mai apoi românii, ca să deie munţilor numele cel vechi obicinuit, fiind ţara încă atunci supt stăpînire străină. Au trebuit dară, de bună seamă, să fie rămas şi de pe vremile romanilor acolo. Deci deacă au fost ei lăcuitorii munţilor acestor, atuncea din sineşi să arată cum că nu sînt venetici pe locurile acestea, ci mai vîrtos, că după daci ei sînt cei mai de mult stăpînitori şi numa de puterea pornirii varvarilor precum a hunilor, au fost siliţi a să trage la munţi". (*Ibidem*, pp. 198—199.)

În „curmişul" al III-lea, Ion Budai-Deleanu, ca şi ceilalţi corifei ai Şcolii ardelene, se ocupă de latinitatea limbii române, originea şi caracterul ei, în tonul polemic obişnuit acestei vremi de luptă. Cum Maior a fost singurul dintre cărturarii iluminişti români din Transilvania care a izbutit să-şi publice aproape tot ce-a scris în timpul vieţii, cercetătorii vor menţiona că el este primul care, în *Dissertaţia pentru începutul limbii româneşti*, apărută ca anexă la *Istoria începutului românilor în Dacia*, în 1812, derivă limba română din latina comună, „vulgară", spre deosebire de S. Micu şi Gh. Şincai, care o făceau să provină din latina cultă, „clasică".

S-a remarcat, în această privinţă, că autorul *Ţiganiadei* a semnalat înaintea lui Maior, în *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina* (c. 1805), faptul că limba română este continuatoarea latinei populare vorbite în Dacia. Teza a fost reluată de Budai-Deleanu în *Prefaţa* la *Fundamenta grammatices linguae romaenicae*, ca şi în „curmişul" al treilea din *Introducerea istoricească la Lexicon* (*ibidem*, p. 199—210), unde revine, în mod ştiinţific, asupra problemei, dîndu-i o rezolvare temeinică. Pînă la Maior şi Budai-Deleanu, chiar dacă s-a mai spus acest lucru, nimeni nu a încercat să facă o demonstraţie riguroasă a dezvoltării limbii române. Pentru

Scanned with OKEN Scanner

Budai-Deleanu, odată cu ocuparea de către romani a Traciei, Moesiei și Pannoniei, începe și formarea unui „dialect" „traco-roman". Studiind acest „dialect", el venea în contradicție cu cei care negau contribuția elementului dac la formarea limbii române ; el credea însă că romanii nu s-au amestecat prea mult cu dacii și, dacă amestecul a existat, acesta nu a fost esențial. Budai-Deleanu adaugă anumite păreri și despre limba latină. [...]

Desigur, spiritul cel mai înaintat al Școlii ardelene rămîne Ion Budai-Deleanu și în raport cu filosofia „luminilor" din Franța. [...]

...Budai-Deleanu își elaborează capodopera, *Țiganiada*, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor, cînd ideile iluministe, în ceea ce avuseseră radical, înaintat, deveniseră idei-forță, pregătind ideologic Revoluția franceză, iar ideile Revoluției însăși se răspîndiseră acum în restul Europei, dovedind insuficiența *armei criticii*, respectiv a criticii orînduirii feudale și a instituțiilor ei, pentru că a completat-o prin „critica armelor", respectiv prin folosirea forței pentru înlăturarea orînduirii feudale perimate. Poetul și învățatul român trage inclusiv această învățătură capitală, care și face ca Budai-Deleanu să nu fie un simplu valorificator al ideilor iluminismului francez, ci și un gînditor și militant progresist sincronic, pentru care ceasul istoriei arată aceeași „oră socială necesară" la Paris, Lwow și, se înțelege, în Transilvania natală, și în plus pentru toate cele trei țări române, simbolizate în trei fete de împărat „robite" în *Țiganiada*, pentru a forma un singur și puternic stat liber și independent românesc [1].

Să încercăm, deci, o privire mai sistematică asupra ideilor lui Budai-Deleanu, comune sau similare cu cele ale iluminiștilor francezi dar și cu ale ideologilor revoluționari francezi, sau cu cele desprinse din învățăturile Răscoalei țărănești din 1784 și din Revoluția franceză.

[1] Șerban Cioculescu, *I. Budai-Deleanu, campion al unirii tuturor românilor*, în *România literară*, nr. 34 din 20 aug. 1970, p. 5.

Scanned with OKEN Scanner

Și, pentru început, ne referim la precizarea importantă pe care o face poetul însuși, atît în versuri, cît și în comentariile din subsol, în legătură cu ampla dispută de idei din *Cîntecul a X* și *Cîntecul a XI* ale *Țiganiadei*, care au stîrnit, la rîndul lor, numeroase și repetate polemici din partea exegeților lui Budai-Deleanu. Autorul ține să precizeze anume perioada în care a scris această parte a operei sale, ca și sursa principală a ideilor pe care le-a dezvoltat în aceste cînturi. Natural, fiind vorba de un fel de Adunare Constituantă, menită să pună bazele viitorului stat „țigănesc". Budai-Deleanu se referă nemijlocit atît la practica politică a constituirii ei, cît și la modelul avut în vedere. Și una și alta, ține să indice el, nu sînt scoase din cărți, ci se călăuzesc după realități ale epocii. Deci nu din *Lettres persanes* sau din *L'Esprit des lois* ale lui Montesquieu (cum socotesc unii din exegeții *Țiganiadei)*[1] pe care fără îndoială, poetul român le-a cunoscut și valorificat în opera sa, ci din informațiile la zi în legătură cu desfășurarea Revoluției

[1] Am văzut, în altă parte, că Bogdan-Duică reducea toate ideile prezentate în cînturile X și XI la iosefinism, pentru a se corecta după două decenii și jumătate, afirmînd că este vorba de ideile Revoluției franceze. Se pare că discipolii lui Bogdan-Duică nu i-au urmărit și retractările, menținîndu-se în preajma ideilor sale mai vechi. D. Popovici, deși adîncește problematica *Țiganiadei* (mai ales în *Doctrina literară a „Țiganiadei"*), în sinteza despre literatura română în epoca luminilor afirmă în spiritul vechi al lui Bogdan-Duică : *„son oeuvre poétique peut-être considérée comme un traité de politique joséphiniste où les critiques railleuses dans le goût de Voltaire s'associent à une analyse de l'organisation sociale dans l'esprit de Montesquieu"* (*op. cit.*, p. 109). Pe aceeași linie, profesorul Romul Munteanu, supralicitînd datele referitoare la profesorii și la cursurile ținute de aceștia în anii de studiu ai lui Budai-Deleanu, ajunge la o prezentare confuză și eclectică, în *Studiul introductiv* la ediția critică a *Țiganiadei* din 1969. La un moment dat se face confuzia și între autori, Christian Wolff și wolffianul Friedrich Christian Baumeister devin un singur autor : Cr. Wolff Baumeister *(studiul citat*, p. 50). Este adevărat că Romul Munteanu revine și în altă carte a sa asupra surselor ideologice ale *Țiganiadei*. Avem în vedere afirmația sa din *Literatura europeană în epoca luminilor* (Editura enciclopedică română, 1971, p. 168), potrivit căreia influența cea mai însemnată asupra *Țiganiadei* ar fi exercitat-o *Scrisorile persane* a lui Montesquieu.

Scanned with OKEN Scanner

franceze, în perioada ei de culminaţie din prima jumătate a anului 1793, cînd *montagnarzii,* respectiv „cei din munte", formau majoritatea zdrobitoare a Adunării şi se exercita dictatura iacobină, condusă de Robespierre, şi-a cules el datele. În aceste date (dările de seamă asupra dezbaterilor, ca şi informaţiile privind hotărîrile Adunării) se puteau găsi în *Journal des débats.* Fără îndoială, atît deputaţii francezi din Adunare, cît şi Budai-Deleanu — în redactarea operei sale — se foloseau şi de cunoştinţele lor social-politice din literatura iluministă precedentă, ca şi de cele din scrierile gînditorilor antici despre problemele luate în discuţie. Dar, unghiul esenţial al prezentării este nou, fiindcă se întemeiază pe practica socială nemijlocită a revoluţiei, pe care, din păcate, unii comentatori mai mult sau mai puţin recenţi o minimalizează în favoarea unor trimiteri la cursurile frecventate de Budai-Deleanu la Universitatea vieneză, care nu agreau nici măcar poziţiile iluminiştilor moderaţi francezi. [...]

Ion Budai-Deleanu face trimiterea la dezbaterile revoluţionarilor francezi şi, în acest scop, pune în mişcare o impresionantă erudiţie social-politică, cu o anumită acoperire reală în evenimentele politice respective, dar întemeiată, în primul rînd, pe o cunoaştere multilaterală a literaturii social-politice antice, elene şi romane (atît a gînditorilor propriu-zişi, cît şi a istoricilor epocii) ca şi a celei din secolul al XVIII-lea.

Dezvoltînd sugestia comentariilor din subsol, folosite de Voltaire în *La Pucelle d'Orléans* destul de rar, într-un al doilea şi chiar al treilea plan de confruntări (cu ideile expuse în versuri şi schimbate de comentatori între ei), disputa ia proporţii cu adevărat homerice. Ştim că şi la Paris disputele de idei dintre diverşii lideri ai revoluţiei, de la Danton, Marat, Robespierre şi pînă la Hébert, Camille Desmoulins etc., pe lîngă probleme ridicate nemijlocit de desfăşurarea revoluţiei, de interesele diferitelor grupări pe care le reprezentau, recurgeau la idei şi teorii formulate de iluminiştii francezi din secolul al XVIII-lea — Voltaire şi Rousseau, adevăraţii idoli ai Revoluţiei franceze, Condorcet, abatele Mably şi Popa Meslier, dar şi de moderatul Montesquieu — după

Scanned with OKEN Scanner

cum un loc însemnat îl ocupau apelurile la „eroii“ romani din perioada republicii (constituind „costumele“ și „frazele“ romane, despre care vorbea Marx în *18 Brumar al lui Ludovic Bonaparte),* cu toată erudiția istorică (Herodot, Tukidides, Tit Liviu, Tacit etc.) și teoretică (Platon, Aristotel, Epicur, Lucreţius, Seneca etc.) a antichităţii greco-romane.

Evident, confruntînd toate aceste idei în epopeea sa eroi-comică, Ion Budai-Deleanu pune în mișcare o informaţie social-politică formidabilă. Pretextul epic este dorința ţiganilor de a-și constitui un stat modern, punctul de plecare al disputei de idei fiind dezbaterile din Adunarea Legislativă a Franţei revoluţionare, iar obiectivele directe și nemărturisite ale discuţiilor : critica orînduirii feudale, cu instituţiile și relaţiile ei nedrepte și perimate. Informaţia la zi — în care se îmbină poziţiile concrete cu argumentele din iluminiștii secolului al XVIII-lea și ale anticilor — prilejuiește poetului dezlănţuirea propriei erudiţii iluministe, în care se întîlnesc filosofia franceză a „luminilor“ cu *Aufklärung*-ul german și austriac, dar și cu iluminismul italian, de pe poziţii critice. El cunoaște nebănuit de multe lucruri despre formele de guvernămînt și despre organizarea societăţii antice și a celei contemporane, dar selectează și pune în relief doar ceea ce socotește potrivit cu structura poziţiilor adoptate de oratorii savanţi din rîndurile soborului ţigănesc, în primul rînd ale celor trei principali : Baroreu, Slobozan și Janalău, fără să neglijeze nici cuvîntările scurte și incisive din final, începînd cu intervenţia foarte savantă a lui Cucavel și terminînd cu apostrofarea lui Ciormoiu de către „Burda fierrariul“, după care disputa se transformă în „sfadă“ și „răpștiri surepe“.

Înainte de a urmări cîteva din ideile mai importante prezentate de poet în aceste cînturi, trebuie să zăbovim asupra unei probleme foarte dificile, apărută în legătură cu încercările diferiţilor comentatori ai (și nu din textul) *Ţiganiadei* de a stabili care este, de fapt, opţiunea politico-socială a poetului însuși în această complexă dispută de idei. Din păcate, uneori s-a judecat cam simplist, identificînd poziţia autorului cu a unuia din cei

Scanned with OKEN Scanner

trei oratori principali, făcîndu-se abstracţie de critica orînduirii feudale — de amploarea, forţa, ascuţimea şi actualitatea ei — din celelalte discursuri. Astfel pentru amatorii unui Budai-Deleanu iosefinist, discursul lui Baroreu — cel dintîi orator în ordinea expunerii — s-ar vrea pe deplin concludent. Numai că, dacă s-ar aplica întocmai dorinţa lui Baroreu, „Budai-Deleanu-Baroreu" ar trebui să fie împiedicat şi pedepsit cu asprime pentru că dă voie lui Slobozan să demaşte monarhia dezvăluind cu asprime viciile şi nedreptăţile monarhului şi nobilimii, ale clerului de toate confesiunile, pe scurt exploatarea şi asuprirea feudală. Nu pot fi neglijate, desigur, adaosurile din discursul lui Janalău, ceea ce şi face din cînturile X şi XI un formidabil rechizitoriu al feudalismului. Din această pricină, amatorii falimentari ai unui Budai-Deleanu iosefinist şi-au mutat centrul de interes de la Baroreu la Janalău din Roşava, mai ales că acesta este ultimul din seria primilor trei şi, la un moment dat în desfăşurarea epopeii, el pare să fi întrunit aprobarea soborului ţigănesc, ca şi a autorului. Se înţelege că trebuie să faci tot felul de sofisme pentru a identifica sistema „demo-artisto-monarhicească" a lui Janalău cu absolutismul „luminat" al lui Iosif al II-lea.

Nu se poate vorbi la modul simplist nici de Budai-Deleanu ca republican, pornind de la discursul lui Slobozan şi de la alte cîteva amănunte legate de semnificaţia simbolică a numelui său şi restul epopeii, cum au procedat alţi exegeţi, printre care şi semnatarul acestor rînduri. [1]

Trebuie, dealtfel, să precizăm că nici măcar Baroreu (se pare şi el nume simbolic, de la latinescul „baro,-onis" — ca reprezentant al aristocraţiei) nu militează pentru o monarhie de tip iosefinist, fiind mai aproape de absolutismul englez, contractualist, de tip Hobbes. Fapt este că, în momentul cînd ia naştere Baroreu ca personaj literar, absolutismul „luminat" al lui Iosif al

[1] Ion Lungu, *Idei iluministe în „Ţiganiada" lui Ion Budai-Deleanu* în: *Din istoria filosofiei în România*, 1957, vol. II, pp. 163—181.

Scanned with OKEN Scanner

II-lea fusese renegat cu totul de urmaşii acestuia din urmă.

Trecînd la Slobozan, al cărui nume simbolic coincide cu lozinca fundamentală pentru mesajul întregii opere („Ori la slobozie, sau la moarte!"), rostită de un personaj cu nume simbolic pentru latura eroică a cărţii, nesatirică (Romândor), chestiunea opţiunii lui Budai-Deleanu nu este simplă, dar nici atît de criptică pe cît încearcă unii comentatori să o prezinte.

Janalău din Roşava, îmbrăţişat de foarte mulţi comentatori ai *Ţiganiadei*, nu face abstracţie, el însuşi, de spusele lui Slobozan, cum se întîmplă cu admiratorii lui de azi. Statul preconizat de el este, de fapt, o „antibaroree", ceea ce coincide cu o republică constituţională. Dealtfel, în expunerea diverselor forme de guvernămînt, pe lîngă sursele clasice ale antichităţii, Budai-Deleanu se foloseşte mai puţin de *Scrisorile persane*, cum susţine Romul Munteanu, decît de *Spiritul legilor*, unde este vorba atît de varietatea regimurilor statale, cît şi de condiţiile climaterice adecvate acestora, menţionate şi ele în subsolurile *Ţiganiadei*.

Anumiţi cercetători, printre care harnica şi neobosita investigatoare a biografiei lui Budai-Deleanu, Lucia Protopopescu, şi profesorul Al. Piru, sînt direct entuziasmaţi de poziţia lui Janalău, pe care nu o mai identifică (decît aluziv) cu iosefinismul, ci cu formula politicii napoleoniene din perioada directoratului şi consulatului, cînd, se pare, a scris şi poetul cînturile sale. În spiritul acestei aserţiuni pare să pledeze şi inventarul obiectelor rămase după moartea lui Budai-Deleanu[1], între care sînt pomenite şi trei busturi: al lui Napoleon, al lui Poniatowski şi al lui Seneca, dar în contra căreia vin amănuntele concrete ale revendicărilor politice din Moldova, pe care, dacă poetul le-a cunoscut, şi nu este exclus să le fi cunoscut, nu putea să nu le trateze decît la modul foarte ironic, spre amărăciunea apologeţilor lui Janalău. [...]

[1] Teodor Bălan, *Data morţii lui Budai-Deleanu*, în *Făt-Frumos*, IX, 1934, nr. 4, p. 83.

Scanned with OKEN Scanner

Nu avem voie să trivializăm poziţiile formulate de Budai-Deleanu în opera sa, chiar dacă el le dă coloratura cuvenită, satirică. Ştim, că începînd din *Cîntecul a VII*, poetul ţine să se delimiteze, direct, fără formule alegorice, atît de variate în opera sa, ca exponent al unei noi poziţii social-politice, anume revoluţionare concrete, în care raţiunea se cere îmbinată cu folosirea forţei armate a maselor împotriva oricărei forme de exploatare naţională şi socială. El socoteşte un bun cîştigat calea descoperită de „minte", adică de *raţiune* (în această privinţă se exprimă iluminismul său, înrudit cu cel al iluminiştilor francezi), care supune unei critici necruţătoare relaţiile şi instituţiile feudale perimate. Dar, pentru Budai-Deleanu, oricît de aspră, această critică este insuficientă, dacă nu intervine şi „puterea", care să fărîme lanţul robiei, pentru obţinerea sloboziei, definită îndeosebi sub latura socială a discursului lui Slobozan (nume cu adevărat simbolic pentru aspiraţia fundamentală a întregii epopei şi care, în final, transmite ştafeta misiunii sale personajului politic, cu dublul rol simbolic, Romândor, prin chemare revoluţionară la lupta pentru „slobozie").

Încă Bogdan-Duică, oprindu-se asupra pretextului epic al *Ţiganiadei*, compară disputele ţiganilor referitoare la viitoarea lor organizare statală cu faimosul motiv folcloric al „bisericii ţigăneşti", mai ales prin finalul ei catastrofic, atestat în diverse snoave populare: „ţiganii care şi-au mîncat biserica" [1].

Nu este deci cazul să mai insistăm asupra opţiunii poetului, din moment ce esenţială este atitudinea sa concretă multilaterală, prezentă în numeroasele şi înainta-

[1] G. Bogdan-Duică, *Ţiganiada*, Sibiu, 1930, pp. X—XI, apud Ovidiu Bîrlea, *Folclorul în „Ţiganiada" lui I. Budai-Deleanu*, în *Studii de folclor şi literatură*, Editura pentru literatură, Bucureşti, 1967, pp. 497—567, citatul la p. 517, iar problematica bisericii ţigăneşti, pp. 513—518. Unii critici literari au afirmat că poetul ar fi împrumutat această idee din epopeea lui Casti *Gli animali parlanti* [se face trimiterea la C. Radu, *Influenţa italiană în „Ţiganiada" lui I. B.-Deleanu*, Focşani, 1925, pp. 11—12; cf. D. Popovici, *Lit. roumaine...*, p. 459]. Budai-Deleanu aminteşte opera lui Casti. Se pare totuşi că ideea a pornit de la snoava populară şi conţine acelaşi miez: satirizarea neînţelegerilor în jurul încercării de a înjgheba o instituţie organizată, o biserică

Scanned with OKEN Scanner

tele idei social-politice din capodopera sa, reprezentînd o culminaţie autentică a gîndirii şi creaţiei româneşti de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul veacului următor, ţinînd seama atît de particularităţile geografice (urmîndu-l aici pe Montesquieu din *L'Esprit des lois*) şi istorice (neavînd un model cunoscut în această privinţă) din diversele părţi ale lumii, dar mai ales din ţările române, pe care le visa şi le dorea unite într-un singur stat naţional liber şi independent, cît şi de învăţămintele marilor evenimente din vremea sa : marea Răscoală a ţăranilor români din Transilvania de la 1784 şi Revoluţia franceză.

[Fragmente reproduse din volumul *Şcoala ardeleană*, Bucureşti, Ed. Minerva, 1978, p. 177—188 şi 405—414.]

cu preotul ei, în snoavă, un stat cu un voievod, în *Ţiganiada*. Amîndouă au acelaşi deznodămînt. Că I. Budai-Deleanu a cunoscut neîndoios una din variantele de atunci ale acestei snoave rezultă chiar din propunerea lui Corcodel :

Ca patriarci şi vlădici o dată
Sau şi metropoliţi de moşie
Şi bieţii noştri ţigani să fie.
Precum şi preoţi, ca ţigăneşte
Să ne boteze. Paşti să ne facă.

(XI, p. 111—112)

cît şi din felul în care Parpangel va descrie raiul. Ideea, prezentă şi în opera lui Casti, nu va fi făcut decît să sublinieze ceea ce-i oferea fondul folcloric, să-i amplifice felul de a discuta formele de guvernămînt, cum au arătat criticii literari, poate chiar să împrumute ideea de a discuta cele trei forme de guvernămînt. (Ultima idee se găsea şi în *L'Esprit des lois* a lui Montesquieu.)

Scanned with OKEN Scanner

CRONOLOGIA VIEȚII ȘI OPEREI LUI ION BUDAI-DELEANU

1760 Se naște la Cigmău, sat din ținutul Hunedoarei, în apropierea Orăștiei, Ion Budai-Deleanu, primul din cei zece copii [Ion, Anton, Nicolae, Iosif, Solomon, Petru, Maria (Mărioța), Sofia, Dina] ai preotului greco-catolic Solomon Budai.

1760 sau 1761. Se naște la Tîrgu Mureș Petru Maior.

1763 Se naște Aron Budai, viitoare personalitate de frunte în viața politică și culturală a Transilvaniei de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

1770 Ion Budai-Deleanu se înscrie la gimnaziul din Blaj, pe care îl absolvă în 1777, fiind coleg cu Samuel Vulcan, Efrem Klein, Petru Maior. Studiul riguros al limbilor clasice din această perioadă constituie desigur o bază pentru vasta sa cultură umanistă de mai tîrziu.

1777 *20 noiembrie.* Data înscrierii lui „Ioannes Budai, valachus Hunyadiensis" la Facultatea de filozofie a Universității din Viena, pe care o absolvă în 1780, trecînd la Facultatea de teologie.

1778 *12 aprilie.* Budai-Deleanu este primit bursier al Colegiului greco-catolic „Sf. Barbara" din Viena pe locul rămas vacant după moartea — la 12 sept. 1777 — a teologului român Petru Kuzsir. Îl întîlnește aici pe Samuil Micu, duhovnic și prefect de studii al Colegiului.

Scanned with OKEN Scanner

1779 Apare la Viena *Carte de rogaciuni pentru evlavia homului chrestin*, aparţinînd lui Samuil Micu. Este prima lucrare ortografică a Şcolii ardelene bazată integral pe folosirea alfabetului latin.

1780 Samuil Micu şi Gh. Şincai editează, la Viena, *Elementa linguae daco-romane sive Valachice*, prima gramatică tipărită a limbii române. Scrisă în latină, lucrarea oferă opiniei ştiinţifice străine argumentul necesar încadrării românei în grupul limbilor romanice.

1. Budai-Deleanu se află înscris în anul I al Facultăţii de teologie, din cadrul Universităţii vieneze. Îşi însuşeşte aici elemente de logică, etică şi metafizică după manualele lui Baumeister, Baumgarten, Wolf, J. Ernst Mayer. O influenţă asupra viitoarei sale concepţii sociale şi politice pare să fi avut Joseph von Sonnenfels, promotorul ideii unei monarhii luminate. Preocupat de studierea limbilor romanice: spaniola, franceza şi italiana, Budai aprofundează în continuare studiul limbilor clasice.

1783 *primăvara.* Budai-Deleanu absolvă Facultatea de teologie cu calificativul „primae classis".

3 iulie. Părăseşte Colegiul „Sf. Barbara". Ipotetică revenire la Blaj, unde, se pare, rămîne o perioadă de timp. Asistă la conflictul dintre S. Micu, G. Peterlaky, Gh. Şincai, P. Maior — cărturari de seamă ai epocii — şi episcopul Ion Bob. Budai refuză hirotonisirea şi în urma neînţelegerii cu acelaşi episcop părăseşte Blajul revenind la Viena.

1784 Colegiul „Sf. Barbara" este transferat la Erlau, unde se presupune că I. Budai-Deleanu şi-a luat doctoratul în teologie.

Budai termină elaborarea unui dicţionar german-român; concludentă în acest sens este petiţia sa către Cancelaria Aulică Transilvană pentru a obţine aprobarea tipăririi. Motivaţia cererii se bazează pe argumentul utilităţii şi necesităţii unei asemenea lucrări lexicografice în şcolile normale din Transilvania, Banat şi Bucovina.

Scanned with OKEN Scanner

1785 Budai este copist cu ziua la Cancelaria Aulică de Război.

1 februarie. Budai-Deleanu ocupă oficial postul de psalt la biserica greco-catolică Sf. Barbara, funcție menționată de I. Chr. Engel, pentru care tradusese în germană cronica lui Gr. Ureche.

Apare lucrarea *Carte trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos românești neunite în chesaro-crăeștile țări de moștenire,* 2 vol. (al 2—lea în 1786), în traducerea (nesemnată) a lui Budai după manualul *Handbuch für Schulmeister und Lehrer.* Destinată uzului învățătorilor din Bucovina, lucrarea a fost făcută pentru Vasile Balș, concepist la Cancelaria Aulică de Război.

1787 29 *ianuarie.* Petru Aron este preferat lui Budai-Deleanu în postul de translator român la Cancelaria Aulică a Galiției.

Budai solicită și obține prin examen postul de cancelist sau de indicant la Tabla regească a Tribunalului din Lwow.

6 octombrie. Ion Budai-Deleanu devine secretar al Tribunalului din Lwow, calitate în care asistă la dezbaterile forului juridic, secondează consilierii și redactează dosarele juridice.

Desfășoară o intensă activitate de traducător. Termină traducerea primei părți a *Codului civil (Rînduiala judecătorească de obște),* a *Codului penal* — făcută la cererea Comisiei Aulice de Compilații —, precum și a două patente de cetățenie.

Este tipărit primul dicționar german-român juridic și administrativ, în alcătuirea căruia un rol însemnat îl au Vasile Balș și Georg Oechsner. La elaborare contribuie desigur și Budai-Deleanu. Amintită în catalogul bibliotecii lui Budai, cu titlul *Deutsch-Wallachisches Wörterbuch über Verbrechen,* lucrarea nu a fost încă găsită.

1788 *8 februarie.* Izbucnește războiul austro-ruso-turc. Participarea lui Budai la operațiunile militare rămîne sub semnul întrebării. Un oarecare „Budai" din Transilvania ar fi participat în armata austriacă, condusă de principele de Saxa Coburg la luptele de la Hotin. Deși cercetările ulterioare ajung la concluzia că ar fi vorba de un omo-

Scanned with OKEN Scanner

nim, problema rămîne încă deschisă, deoarece în propriile-i mărturisiri afirmă că a luat parte la războaie. Apare la Viena în traducerea (nesemnată) a lui Budai-Deleanu *Pravilă de obște asupra faptelor răle și a pedepsirii lor.*

1789 Apare la Lwow în traducerea lui Budai-Deleanu (nesemnată), *Obștească judecătorească rînduială de criminal.*

1790 *iunie.* Budai obține un concediu de 6 săptămîni, pe care îl depășește cu 5 luni — pînă în 2 febr. 1791 —, motivîndu-și ulterior lipsa cu un certificat de boală. Absența sa îndelungată rămîne încă un domeniu deschis ipotezelor. După unele opinii, s-ar fi întors în Transilvania, prin Viena și Buda, unde alături de fratele său, Aron, și de alte personalități de frunte ale vieții politice transilvane, participă la elaborarea *Supplexului*, cu autoritatea celui care cunoștea legile și normele administrative ale timpului. După alte opinii, s-ar fi reîntors la Viena pentru studii, sau, atras de puternicele frămîntări revoluționare ar fi făcut o călătorie în Polonia. Oprirea sa la Viena a fost legată de necesitatea explicată și în legătură cu demersurile în vederea obținerii titlului de nobil; din 1791 Budai apare oficial cu titlul nobilitar de „von Buday".
De acum, pînă spre 1800 sînt elaborate lucrările sale istorice. Acestei perioade îi aparține și *Dissertatio historica de origine Slavorum.*

1793 În jurul acestui an se căsătorește cu Mariana de Mikolaewicze, de la care va avea un fiu, mort de timpuriu, și două fiice.

1794 Se naște prima fiică a lui Budai, Suzana, căsătorită ulterior cu Ludovic Lewandowscki, cel care, mai tîrziu, va coresponda cu Asachi în problema manuscriselor lui Budai.

1795 Se naște Eufrosina, a doua fiică a lui Budai.
Din acest an datează un denunț, înaintat Serviciului secret de informații din Viena, împotriva „funcționarului Budai" din Lwow, ca participant la activități subversive îndreptate împotriva guvernului. Cercetările oficiale ul-

Scanned with OKEN Scanner

terioare resping identificarea funcționarului chesaro-crăiesc cu acel „oarecare Buday" cu „un caracter ușuratic și dubios".

1796 *6 aprilie.* Împăratul semnează propunerile Supremei Autorități Juridice și ale Consiliului de Stat prin care cei 9 candidați, printre care și Budai-Deleanu, devin consilieri ai Tribunalului provincial din Lwow.

1799 *2 martie.* Este iscălită de împărat numirea lui Budai în comisia care ancheta, în urma plîngerilor primite de guvernul galițian, cazul boierului moldovean Vasile Balș. Comisia își desfășoară activitatea în Bucovina, stabilindu-și sediul la Cernăuți, și își va încheia activitatea la 17 ianuarie 1810. Acestei perioade îi aparține lucrarea manuscrisă *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina,* raport oficial, prezentînd adevărata stare a lucrurilor din această provincie.

1800 În jurul acestui an Budai-Deleanu încheie redactarea primei variante a *Țiganiadei,* începută probabil între 1794—1796.

Aproximativ, tot în acest an S. Micu începe redactarea operei sale fundamentale *Istoria și lucrurile și întîmplările românilor.*

1804 Budai-Deleanu începe traducerea noului *Cod penal* al Imperiului, elaborat între 1803—1804 ; traducerea este terminată în 1807.

1805 Apare la Buda ediția a doua a *Elementelor,* semnată numai de Gh. Șincai. Ea aduce îmbunătățiri de ordin practic, în special în direcția unor concesii de natură fonetică în domeniul ortografiei.

1806 *13 mai.* Moare, în vîrstă de 61 de ani (n. la Sad în 1745) S. Micu. Este înmormîntat la Buda.

1807 Apare, la Cernăuți, în traducerea (nesemnată) a lui Budai-Deleanu noul *Cod penal* : vol. I — *Carte de pravilă ce cuprinde legele asupra faptelor răle și a călcărilor grele*

Scanned with OKEN Scanner

de politie și vol. II — *Carte de pravilă asupra grelilor călcări a politiceștilor orînduieli atingătoare de politie.*

1811 Gh. Șincai termină pentru tipar *Hronica...* și primește, în 1812, aprobarea cenzurii din Oradea pentru tipărirea ei în versiune latină. Vehement incriminată de cenzura din Cluj prin formula, devenită clasică: „Opus igne, author patibulo dignus", lucrarea va fi destinată unei apariții postume.

1812 Budai-Deleanu termină, la Lwow, redactarea gramaticii sale în versiune latină, cu titlul *Fundammenta grammatices linguae romaenicae seu ita dicta valachicae usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata.*
Apare la Cernăuți *Cartea legilor pravililor de obște pîrgărești,* vol. I—III, traducere românească a noului cod civil austriac — *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch* — elaborat în timpul lui Leopold al II-lea de prof. Franz Zeiller. Traducătorul român oficial era Toma Moldovan, dar, în fapt, întreaga redacțiune românească îi aparține lui Budai.

1812 Petru Maior tipărește la Buda lucrarea sa istorică fundamentală *Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* cu două anexe: *Disertație pentru începutul limbei românești* și *Disertație pentru literatura cea veche a românilor,* importante studii filologico-lingvistice.

1815 Mitropolitul Veniamin Costache îi oferă lui Budai un post de profesor la Seminarul de la Socola din Iași, dar acesta nu răspunde chemării — transmisă prin Lazăr Asachievici —, probabil din cauza vîrstei prea înaintate. Din această perioadă datează versiunea românească a gramaticii lui Budai — *Temeiurile gramaticii românești* —, precum și un comentariu dialogat al acestei versiuni — *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii românești* — lucrare neterminată, la care va lucra în ultimii ani ai vieții.

1816 *2 noiembrie.* Moare Gh. Șincai (n. în 1754 la Rîciul de Cîmpie), la Sinea, pe moșia contelui Vass.

Scanned with OKEN Scanner

1818 *14 aprilie.* Budai primește din partea comisiei pentru revizuirea cărților din Lwow „imprimatur" pentru dicționarul său german-român și român-german, pe care încercase să-l publice încă în 1784, acum mult îmbogățit datorită vastei sale activități de traducător. Petiția adresată împăratului pentru a obține sprijinul material, necesar apariției lucrării, este respinsă la 3 iulie 1818, în conformitate cu rezoluția Cancelariei Aulice a Galiției.

sfîrșitul anului. Budai cere, alături de frații săi, Cancelariei Aulice din Transilvania acordarea rangului nobiliar. Aprobarea împăratului datează din 1 octombrie 1819 și apoi 9 iulie 1820 (făcută la revenirea fraților Budai), dar numai pentru Ion și Aron, celorlalți 4 frați pretinzîndu-li-se „să-și cîștige mai mari și mai însemnate merite".

1819 Cancelaria Aulică a Galiției respinge contestația lui Budai privind acordarea unui ajutor material necesar tipăririi dicționarului său, refuzîndu-i avansul de 2500 de florini cu mențiunea: „Se înțelege de la sine că dacă i se îngăduie consilierului Budai editarea lexiconului său la Lwow, aceasta nu se poate realiza decît cu propria lui cheltuială și cu stricta observare a ordonanțelor cenzurii în vigoare".

La Buda apare lucrarea lui Petru Maior, *Ortographia romana sive latino valachica una cum clavi,* împreună cu o anexă: *Dialog pentru începutul limbii române între nepot și unchi.* Lucrarea va fi reprodusă și în *Lexiconul de la Buda.*

1820 *24 august.* Moare la Lwow Ion Budai-Deleanu. Pe patul de moarte lasă fiicei sale Suzana grija păstrării prețioaselor sale manuscrise. Dealtfel, la inventarul bunurilor sale, întocmit cu prilejul licitației ținute la o lună după moartea sa, însemnarea „scripta nulla" arată preocuparea familiei și a prietenilor devotați de a feri manuscrisele de lipsa de respect a creditorilor.

Scanned with OKEN Scanner

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

LUCRĂRI TIPĂRITE

1. *Țiganiada sau tabăra țiganilor*, I *[Prologul* și *Epistolie închinătoare]*, în *Buciumul român*, Iași, 1875 (editat de Th. Codrescu).
2. *Țiganiada sau tabăra țiganilor*, II [textul și notele], în *Buciumul român*, Iași, 1877 (editat de Th. Codrescu).
3. Fragment din poemul *Trei viteji*, publicat de Aron Densușianu în *Revista critică literară*, 1893, nr. 12.
4. *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina.* Traducere în română de Gh. Bogdan-Duică în *Gazeta Bucovinei*, IV (1894), nr. 8—9, 13—14 și 17—25. În original, textul a fost tipărit de I. Nistor, ca anexă la lucrarea sa *Românii și rutenii în Bucovina*, 1915.
5. Fragment din poemul *Trei viteji*, publicat de Aron Densușianu în articolul său *Țiganiada și Trei Viteji*, în *Revista critică literară*, IV (1896), nr. 1, p. 21—24.
6. *Țiganiada séŭ Alexandria aĭ'țîgănéscă.* O prea frumósă povestire în 12 părți séŭ cîntărĭ și în vr'o 5000 de stichuri scrisă acum 100 de anĭ de... ér acum din nou scósă și pe înțeles întocmită de V. O[nițiu], Brașov, 1900, 216 p.
7. *Țiganiada sau tabăra țiganilor*, *Munca* (Piatra Neamț), reproducere după *Buciumul român*, I (1905).
8. *Temistocle* [ms. 2427, *Temistoclu — dramă izvodită întii de Petru Metastas în limba italienească, tălmăcită pe limba românească, ca o probă cu care se arată că limba noastră prin cultură se poate cu vremea alătura ceii italienești*], fragment reprodus de Ramiro Ortiz în lucrarea sa *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, București, 1916.

Scanned with OKEN Scanner

9. *Țiganiada.* Poemă eroi-comică în 12 cînturi publicată în forma definitivă din 1800—1812, cu introducere, indice de nume și glosar de Gheorghe Cardaș, București, 1925, Editura Casei Școalelor, XLI + 1f. + 500 p.
10. *Trei viteji*, poemă eroi-comică în patru cînturi publicată pentru prima oară după manuscrisul original de Gh. Cardaș, București, 1927 (pe copertă 1928), 133 p.
11. *Țiganiada.* Poemă eroi-comică în 12 cînturi, publicată în forma definitivă din 1800—1812, cu introducere, indice de nume și glosar de Gh. Cardaș. Ediția a II-a. Textul modernizat și introducerea întregită, București, 1928, LXXX + 514 p.
12. *Trei viteji* poem satiric. Cu o prefață de Em. C. Grigoraș [Buc., 1928], XXXIV + 124 p.
13. *Țiganiada sau Alexandria ai' țigănească.* O prea frumoasă povestire în 12 părți sau cîntări în vreo 7000 de stihuri. Scrisă acum 140 de ani de prea iscusitul Ioan Budai Deleanu. Iar acum din nou scoasă și împodobită cu multe ilustrații, Sibiu, 1930, XVI + 299 p.
14. *Țiganiada sau tabăra țiganilor.* Ediție îngrijită de Ion Pillat, București [1935], 60 p.; reeditată în 1938 și 1943.
15. *Poezii.* Balade, Imnuri, Cîntece, Legende, publicate cu o prefață de Em. C. Grigoraș, [Buc.], 1943, 97 [—99] p.
15. *Țiganiada.* Poemă eroi-comică, în 12 cînturi. Ediție îngrijită de Gh. Cardaș. București [1944], 355 p.
16. Ion Sân-Georgiu, publică în studiul său *Lexiconul românesc-nemțesc a lui Ion Budai-Deleanu,* din *Revista Fundațiilor,* XI (1944), nr. 2, *Prefața germană (An den deutschen Leser* — ms. A. R. 3728) și *Prefața românească (Prefație),* ultima fiind republicată în 1960 în studiul Elenei Stîngaciu, *Prefață la Lexiconul românesc-nemțesc, Limba română,* X (1960), nr. 2.
17. *Țiganiada.* Poem eroi-comic. Cu un studiu introductiv de Ion Manole, [Buc.], E.P.L.A. [1950], 237 p. + 1 f.
18. *Țiganiada.* Ediție îngrijită de J. Byck, studiu introductiv de Ion Oană, [Buc.], E.S.P.L.A., [1953], 443 [—448] p. + 3f. pl. + erata.
19. *Țiganiada.* Ediție și glosar de J. Byck, cu o prefață de Ion Oană. Vol. I—II [Buc.], E.S.P.L.A. [1956], 306 [—308] p. (I); 301 [—304] p. (II).

Scanned with OKEN Scanner

20. *Trei viteji.* Ediție și glosar de J. Byck. Cu o prefață de I. Oană, [Buc.], E.S.P.L.A., [1956], 164 [—168] p.
21. *Țiganiada.* Ediție și glosar de J. Byck. Cu un studiu de Paul Cornea. Ediția a II-a. Vol. I—II. [Buc.], E.S.P.L.A. [1958], LXVIII [—LXX] + 229 [—232] p. (I); 267 [—272] p. (II.)
22. *Trei viteji.* Ediție și glosar de J. Byck. Ediția a II-a. [Buc.], E.S.P.L.A., [1958], 141 [—144] p.
23. Gh. Bulgăr reproduce un fragment din *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii românești* în lucrarea *Scriitori români despre limbă și stil,* București, 1957; un alt fragment (ms. B.A.R. 2427) în lucrarea *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români,* București, 1966.
24. Iosif Pervain publică și comentează *Versuri inedite din Țiganiada, Tribuna,* IV (1960), nr. 25, p. 2.
25. *Lexiconul românesc-nemțesc.* Prefață, reprodusă și comentată de Elena Stîngaciu, în *Limba română* IX (1960), nr. 2.
26. *Țiganiada.* Antologie, prefață și note finale de Romul Munteanu. Ediție îngrijită de prof. J. Byck, [Buc.], Ed. tineretului, [1962], 285 [—288] p.
27. *Țiganiada.* Ediție și glosar de J. Byck. Ilustrații de Aurel Stoicescu, Buc., E.P.L., 1967, 356 [—360] p.
28. Iosif Pervain publică pentru prima dată fragmente din *Introducerea istoricească a Lexiconului românesc-nemțesc* (ms. 3728 B.A.R., f. 43r—138v) în *Cercetări de lingvistică,* XXII (1967), nr. 1; tipărită ulterior în vol. I. Budai-Deleanu, *Scrieri inedite,* îngrijit de I. Pervain, 1970 și în vol. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice.* Text stabilit și glosar de Mirela Teodorescu. Introducere și note de Ion Gheție, 1970.
29. *Țiganiada.* Ediție critică de Florea Fugariu. Studiu introductiv de Romul Munteanu. Vol. I—II. [Buc.], Ed. tineretului, [1969], 324 [—328] p. (I); 325 [—328] p. (II).
30. Iosif Pervain publică *O poezie a lui Ion Budai-Deleanu de la 1795,* în *Tribuna,* 1970, nr. 31, p. 14 (o poezie inedită a lui Budai, *Sybylla de anno 1795* — în versiune latină cu traducerea ei în românește).
31. *Scrieri inedite.* Ediție îngrijită, studiul introductiv, note și comentarii de Iosif Pervain. Ed. Dacia, Cluj, 1970, 235 [—239] p. — sînt publicate: *Widerlegung...* și traducerea sa, *Combaterea notelor publicate la Cluj în 1791; Excerp-*

Scanned with OKEN Scanner

tum ex capitae secundo, operis mei sub titulo: „Fundamenta grammatices linguae romaenicaes"; O scrisoare a lui I. Budai-Deleanu către Petru Maior; Fragmente din *versiunea a III-a a Țiganiadei; Introducere istoricească* — reluare, Două scrisori ale lui I. Budai-Deleanu și una a tipografiei din Budai către el.

32. *Scrieri lingvistice.* Text stabilit și glosar de Mirela Teodorescu. Introducere și note de Ion Gheție, București, Ed. științifică, 1970, 213 [—216] p. + 4f. facs. Sînt editate aici: un fragment din traducerea românească a lucrării *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina, Prefața* și *Nomenclatorul*, format din 13 tabele din *Fundamenta grammatices...* (1812); *Temeiurile gramaticii românești; Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii românești; Prefație* și *Introducere istoricească* a *Lexiconului românesc-nemțesc.*

33. *Țiganiada.* [Varianta] B. Ediție îngrijită de Florea Fugariu, București, Minerva, 1973, 397 [—400] p.

34. *Opere* [vol.] I: *Țiganiada* (B). Ediție critică de Florea Fugariu. Studiu introductiv de Al. Piru, București, Minerva, 1974, LXXIII + 534 p. (I).

REFERINȚE CRITICE

În volume

Bîrlea, Ovidiu, *Folclorul în „Țiganiada" lui I. Budai-Deleanu,* în *Studii de folclor și literatură,* București, 1967.

Blaga, Lucian, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea,* Ed. îngrijită de G. Ivașcu, București, 1966.

Bulgăr, Gheorghe, *Scriitori români despre limbă și stil,* București, 1967.

Bulgăr, Gheorghe, *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români,* Antologie, studiu introductiv, comentarii, glosar. Prefață de Perpessicius, București, 1966.

Călinescu, George, *Ion Budai-Deleanu,* în *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent,* București, 1941, p. 81—85.

Cipariu, T., *Principia de limba și scriptura,* Blaj, 1866.

Scanned with OKEN Scanner

Cornea, Paul, *I. Budai-Deleanu — un scriitor de renaștere timpurie într-o renaștere întîrziată*, în *Studii de literatură română modernă*, București, 1962, p. 5—78.

David, N., *Școala ardeleană*, București, 1949, Colecția „Contemporanul".

Densusianu, Ovid, *I. Budai-Deleanu*, în *Literatura română modernă*, vol. I — *Școala latinistă* —, ed. IV, București, 1925, p. 11—27 și 96—109.

Densușianu, Aron, *O muză cenușereasă*, în *Cercetări literare*, Iași, 1887, p. 245 ș. urm.

Dragomirescu, Mihail, *Clasicismul poeziei române*, reprodus în vol. *Scrieri critice și estetice*, București, 1969.

Dragomirescu, Mihail, *Între literatura cultă și cea poporană*, în vol. *Critică* II — *Directive*, București, 1928, p. 267—268.

Gheție, Ion, *Prima gramatică românească modernă*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, 1958, p. 333—343.

Gheție, Ion, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Ed. Academiei, București, 1966.

Ghișe Dumitru și Pompiliu Teodor, *Fragmentarium ilumunist*, Ed. Dacia, Cluj, 1972.

Grecu, Victor V., *Școala ardeleană și unitatea limbii române literare*, Ed. Facla, Timișoara, 1973.

Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, 2 vol., ed. 1, 1901, ed. III, București, 1969; *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, București, 1929.

Ivașcu, George, *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1969.

Lungu, Ion, *Idei iluministe în „Țiganiada" lui Ion Budai-Deleanu*, în vol. *Din istoria filozofiei în România*, vol. II, București, 1957, p. 172—173; *Școala ardeleană*, București, Ed. Minerva, 1978.

Munteanu, Romul, *Antologie, prefață și note*, la ed. *Țiganiada*, îngrijită de J. Byck, Ed. tineretului, București, 1962; *Contribuția Școlii ardelene la culturalizarea maselor*, București, 1962; *Studiu introductiv* la *Țiganiada*, ed. critică de Florea, Fugariu, Ed. tineretului, Colecția „Lyceum" [1969], p. 34—42; *Iluminismul*. Antologie, studiu introductiv și note bibliografice de Romul Munteanu, 3 vol., ed. Albatros, 1971; *Iluminism. Preromantism, Sturm und Drang, Neoumanismul german*, Ed. enciclopedică română, București, 1971.

Scanned with OKEN Scanner

Nădejde, Ion, *Istoria limbei și literaturei române cu probe de limbă, de ortografie și grafie din toate neamurile...*, Iași, 1886.

Nicolescu, Aurel, *Școala ardeleană și limba română*, Ed. științifică, București, 1971.

Oană, Ion, *Ion Budai-Deleanu*, în *Istoria literaturii române*, vol. II, *De la Școala ardeleană la Junimea*, Ed. Academiei, București, 1971.

Ortiz, Ramiro, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, București, 1916.

Panaitescu-Perpessicius, D., Ion Budai Deleanu, *Trei Viteji*, în vol. *Mențiuni critice*, II, București, 1934.

Pascu, Ștefan, *Perioada destrămării feudalismului și începutul capitalismului*, în vol. *Din istoria Transilvaniei*, I, ed. II, București, Ed. Academiei, 1963, p. 253—316.

Pervain, Iosif, *O scriere necunoscută a lui Ion Budai-Deleanu*, în *Lucrări științifice*, vol. I, Oradea, 1967 ; *Ion Budai-Deleanu*, în vol. *Studii de literatură română*, Ed. Dacia, Cluj, 1972.

Petrescu, Em., Ioana, *Budai-Deleanu și Casti*, în *Probleme de literatură comparată și sociologie literară*, 1970 ; *Ion Budai-Deleanu și eposul comic*, Ed. Dacia, Cluj, 1974.

Piru, Al., *Ioan Budai-Deleanu și comentatorii săi*, în *Varia, Studii și observații critice*, Ed. Eminescu, 1973 ; *Istoria literaturii române de la origini și pînă la 1830*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1977.

Philippide, Al., *Introducere în istoria limbii și literaturii române*, Iași, Frații Șaraga, 1888.

Popovici, Dimitrie, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945 ; versiunea românească, sub îngrijirea Ioanei Em. Petrescu, în *Studii literare*, I, *Literatura română în epoca „luminilor"*, Ed. Dacia, Cluj, 1971.

Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum*, Cluj, 1948, ed. nouă, București, 1967.

Protopopescu, Lucia, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu*. Documente inedite, București, 1967.

Radu, Const., *Influența italiană în Țiganiada lui I. Budai-Deleanu*. Cu o prefață de Ramiro Ortiz, Focșani, 1925.

Scanned with OKEN Scanner

Rosetta del Conte, *Limiti e caratteri dell'influenza italiana nella „Țiganiada" di I. Budai-Deleanu,* în *Omagiu lui Iorgu Iordan,* București, 1958.

Ruffini, Mario, *La scuola latinista romena (1780—1871),* Studio storico-filologico, Roma, 1941.

Șăineanu, Lazăr, *Istoria filologiei române,* ed. II, 1895, p. 182—183.

Teodor, Pompiliu, *Evoluția gîndirii istorice românești,* Ed. Dacia, Cluj, 1970.

Vaida, Mircea, *Ion Budai-Deleanu,* Ed. Albatros, 1977.

Vianu, Tudor, *Din problemele limbii literare românești a secolului al XIX-lea,* în vol. *Probleme de stil și artă literară,* București, 1955, p. 181—183.

În periodice

Asachi, Gheorghe, *Notiță despre Ion Budai-Deleanu,* în *Albina românească,* 20 febr., 1830.

Balotă, Nicolae, *Universul baroc la I. Budai-Deleanu,* în *Luceafărul,* 7 febr., XIII (1970), p. 8.

Baltag, Cezar, *Brînduța lycantroapa,* în *Luceafărul,* 7 febr., XIII (1970), p. 4.

Bălan, Teodor, *Data morții lui Budai-Deleanu,* în *Făt-Frumos,* IX (1934), p. 41—44, 82—86 ; *Despre Budai-Deleanu,* în *Codrii Cosminului,* VIII (1934), p. 462—463 ; *O știre nouă despre Ion Budai,* în *Codrii Cosminului,* IX (1935), p. 285—286.

Blaga, Lucian, *Școala ardeleană latinistă,* în *Vremea,* XV (1943).

Bogdan-Duică, Gheorghe, *Ioan Budai-Deleanu, Cîteva precizări,* în *Propilee literare,* III (1928), nr. 2—3, p. 3—5 ; Bogdan-Duică, Gheorghe, *Despre Țiganiada lui Budai-Deleanu. Înrîuririle germane, în Convorbiri literare,* XXXV (1901), nr. 5, p. 438 și 461 și nr. 6, p. 483—498.

Boldan, Emil, *Un mare erudit și un valoros poet : Ion Budai-Deleanu,* în *Luceafărul,* 7 febr., XIII (1960), nr. 19.

Bratu, Savin, *Locul „Țiganiadei" în istoria ideologiei noastre literare,* în *Limbă și literatură,* XIII (1967).

Bulgăr Gheorghe, *Inovatorul limbii,* în *Luceafărul,* XIII (1970), p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

Cardaș, Gheorghe, *O poemă inedită a lui Budai-Deleanu*, în *Junimea literară*, XVI (1927), nr. 3—4, p. 72—77.

Cioculescu, Șerban, *I. Budai-Deleanu, campion al unirii tuturor românilor*, în *România literară*, 20 aug., 1970, nr. 34.

Ciorănescu, Alexandru, *Opera istorică a lui Budai Deleanu*, în *Cercetări literare*, II (1936), p. 102—128.

Cornea, Paul, *„Țiganiada" lui Ion Budai-Deleanu*, în *Viața românească*, XI (1958), nr. 2 și 3.

Cristea, C. Const., *Influența italiană în literatura română. Ion Budai Deleanu (Țiganiada)*, în *Adevărul literar și artistic*, V (1924), nr. 166, p. 6.

Cuciuc, C., *Forme de guvernămînt și regim politic în „Țiganiada"* (Note referitoare la ideile politice ale lui I. Budai-Deleanu), în *Revista de filozofie*, tom 19, 1972, p. 1247—1257.

Densusianu, Ovid, *Un presupus manuscris a lui Ion Budai-Deleanu*, în *Revista critică literară*, I (1839), nr. 8—9, p. 349—365.

Densușianu, Aron, *Tradițiunile locale*, în *Revista critică literară* II (1893), nr. 12, p. 531—532; *Țiganiada și cei trei viteji*, în *Revista critică literară*, IV (1896), nr. 1, p. 21—24.

Dimov, Leonid, *Țiganiada, un spectacol în sine*, în *Luceafărul*, 7 febr., XIII (1970), p. 3.

Drăgan, Gabriela, *Ioan Budai-Deleanu*, în *Universul literar*, XXXVI (1930), p. 259—261.

Fugaru, Florea, *Despre lectura manuscriselor lui Ioan Budai-Deleanu*, în *Limba română*, VII (1958), nr. 4, p. 11—42; *Influența versificației populare asupra poeziei lui I. Budai-Deleanu*, în *Limba română*, VIII (1959), nr. 5, p. 96—106; *Contribuții la cunoașterea operei lui Budai-Deleanu. Traiectoria eroilor.*, în *Gazeta literară*, X (1963), nr. 38, p. 7; *Atitudinea luminiștilor față de cultura populară — Ioan Budai-Deleanu îndeosebi*, în *Revista de istorie și teorie literară*, XX (1971), nr. 1, p. 13—43.

Gáldi, Ladislau, *Încă o dată despre metrul Țiganiadei*, în *Limba română*, VIII (1959), nr. 2, p. 59—67.

Gheție, Ion, *I. Budai-Deleanu, teoretician al limbii literare*, în *Limba română*, VII (1958), nr. 2, p. 23—38.

Gregorian, M., *Versiunile Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, în *Propilee literare*, 1939, nr. 7, p. 10.

Scanned with OKEN Scanner

Grigoraș, Em. C., *B. Deleanu — poet romantic*, în *Convorbiri literare*, LX (1927), p. 201—202 ; *Budai-Deleanu filolog*, în *Cuvîntul*, VIII (1932), p. 302 ; *O nouă satiră a lui Budai-Deleanu : „Cei trei viteji"*, în *Propilee literare*, I (1927), nr. 21.

Iliescu, Ion, *Elemente locale în creația lui Ion Budai-Deleanu*, în *Limbă și literatură*, V (1961), p. 181—197 ; *Orizonturile esteticii lui Ion Budai-Deleanu*, în *Tribuna*, XIV (1970), nr. 35, p. 13.

Ilieș, Aurora, *Gh. Asachi și manuscrisele lui I. Budai-Deleanu*, în *Studii și cercetări de documentare și bibliologie*, II (1957), p. 277—284.

Iorga, Nicolae, *Un poem eroi-comic românesc*, în *Ramuri*, XIX (1925) p. 153—155.

Jucan, Grațian, *Ion Budai-Deleanu (Contribuții bibliografice)*, în *Limbă și literatură*, VIII (1964), p. 501—509.

Krejici, Kavel, *Le poème héroï-comique dans les littérature des Renaissances nationales du XVIII-e siècle*, în *Cercetări de lingvistică*, III (1958), supliment.

Lungu, Ion, *Iluminismul românesc și școala ardeleană*, în *Tribuna*, II (1958), nr. 9 ; *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării Școlii ardelene*, în *Tribuna*, IV (1960), nr. 34 ; *Școala ardeleană, mișcare ideologică iluministă*, în *Tribuna*, IV (1960), nr. 35 și 36.

Manu, Emil, *Un poet goliard*, în *Luceafărul*, XIII (1970), 7 febr., p. 7.

Marcu, Al., *Dante în „Țiganiada" lui Budai-Deleanu*, în *Convorbiri literare*, LXXI (1938), nr. 1—5, p. 29—36 ; *Un motiv din Tasso în Țiganiada lui Budai-Deleanu*, în *Studii italiene*, V (1958).

Marino, Adrian, *Iluminiștii români și idealul „luminării"*, în *Iașul literar*, XVI (1965), nr. 3 și 4 ; *Iluminiștii români și problema „cultivării" limbii*, în *Limba română*, XIII (1964), nr. 5 ; *Primii „teoreticieni" români ai dreptului omului*, în *Lumea*, XI (1964), nr. 45.

Martin, Ion, *Un vizionar al Unirii. Ion Budai-Deleanu*, în *Cele trei Crișuri*, XXII, mai-iunie, 1941, p. 114.

Mitu, Mihai, *Date noi cu privire la biografia lui Ion Budai-Deleanu*, în *România literară*, IV (1971), nr. 22 ; *Ion Budai-Deleanu. O licitație la Lvov*, în *Manuscriptum*, 1974, nr. 3.

Scanned with OKEN Scanner

Morariu, Leca, *Pentru Budai-Deleanu,* în *Făt-Frumos,* I (1926), nr. 1, p. 24—26.

M[orariu], V[ictor], *Pentru Budai-Deleanu,* în *Făt-Frumos,* IX (1934) nr. 2—3.

Netea, Vasile, *Efigia artistului,* în *Luceafărul,* XIII (1970), 7 febr., p. 5.

Nicola, Ion, *Gh. Asachi și manuscrisele lui Ion Budai-Deleanu, în Limbă și literatură,* XX (1967).

Oană, Ion, *Discuția despre formele de guvernămînt în Țiganiada,* în *Limbă și literatură,* XVI (1968).

Oarcăsu Ion, *Epopeea singulară,* în *Tribuna,* 1970, nr. 35, p. 12—13.

Pálffi, Endre, *La parenté d'idées de deux poèmes héroï-comique (le poème epique „Țiganiada" de Ion Budai-Deleanu et celui de Janós Arany „Les Tziganes de Nagyvida"),* în *Acta litteraria,* Budapest, VI (1963), nr. 1—4, p. 91—104.

Papiu-Ilarian, Al., *Despre manuscriptele lui I. Budai, aflătoare în Biblioteca centrală din București,* în *Archivul pentru filologia și istoria* (1867), p. 706—718; *Relațiune prezentată în ședința plenară a Societății Academice Române din 9 septembrie 1870, despre manuscriptele lui Ioan Budai-Deleanu,* în *Analele Academiei Române,* I (1870), nr. 3—9, p. 105—116.

Papu, Edgar, *Europeanul,* în *Luceafărul,* XIII (1970), 7 febr., p. 1 și 7.

Pascu, Ștefan, *Sur la version latine de la Chronique d'Ureche,* în *Revue roumaine d'histoire,* 1969, nr. 3.

Pervain, Iosif, *Ioan Budai-Deleanu și Metastasio,* în *Tribuna,* IV (1960), nr. 46, p. 3; *Un manuscris puțin studiat al lui Ioan Budai-Deleanu,* în *Tribuna,* IV (1960), nr. 25, p. 2; *Versuri inedite din Țiganiada,* în *Tribuna,* IV (1960), nr. 32, p. 9; *Introducere la Lexiconul românesc-nemțesc al lui I. Budai-Deleanu,* în *Cercetări de lingvistică,* XII (1967), nr. 1, p. 43—51. *O scrisoare a lui I. Budai-Deleanu către J. Chr. Engel,* în *Tribuna,* XIV (1970), nr. 16, p. 6, *Ion Budai-Deleanu — apologet al unității noastre naționale,* în *Tribuna,* XIV (1970) nr. 26; *O poezie a lui Ion Budai-Deleanu de la 1795,* în *Tribuna,* XIV (1970), nr. 31, p. 14; *Homo patriae summus officiis deditus,* în *Tribuna,* XIV (1970), nr. 35, p. 5.

Petrescu, Em. Ioana, *Formula epopeii eroi-comice în Țiganiada,* în *StUBB,* 1969, fasc. 1; *Mitizare și demitizare în Țiga-*

Scanned with OKEN Scanner

niada, în *StUBB*, XIV (1970), fasc. 2 ; *Poetul — înțeleptul — eroul*, în *Tribuna*, XIV (1970), nr. 17 ; *Singurătatea eroului*, în *Tribuna*, XIV (1970), nr. 35, p. 10.

Pîrvu, T., *O ediție științifică a Țiganiadei*, în *Gazeta literară*, I (1954), nr. 1, 2.

Popovici, Dimitrie, *Doctrina literară a „Țiganiadei" lui Ion Budai-Deleanu*, în *Studii literare*, IV (1948), Cluj ; *Cu prilejul unei noi ediții a Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, în *Almanahul literar*, II (1951), nr. 3, p. 94—102 ; *I. Budai-Deleanu*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, L (1952), nr. 1—4, p. 24—25.

Procopie, Mihail, *Țiganiada lui Budai-Deleanu. Poemă eroi-comică în 12 cînturi*, în *Analele Dobrogei*, XII (1931), p. 63—208.

Prokopowitsch, Erich, *Zur Ioan Budai-Deleanus Lebensgeschichte*, în *Südostforschungen internationale Zeitschrift für Geschichte Kultur und Landeskunde Südosteuropas* (München), XIX (1960), p. 285—299.

Protase Marian, Prețuirea lui Ion Budai-Deleanu în anii regimului nostru democrat popular, în *StUBB*, seria IV, fasc. 2 Philologia, 1960, p. 185—187 ; *Către Mitru Perea...*, în Tribuna, XIV (1970), nr. 35, p. 12.

Protopopescu, Lucia, *Din izvoarele biografiei lui I. Budai-Deleanu Izvoare interne, inedite* în *Luceafărul*, III (1960), nr. 19, p. 11 ; *Date noi în legătură cu biografia lui Ion Budai-Deleanu. Izvoare interne inedite*, în *Studii*, XII (1960), nr. 4, p. 183—192 ; *Contribuții la istoria operei lexicografice a lui Ion Budai-Deleanu (1784—1820)*, în *Cercetări de lingvistică*, VI (1961), nr. 2, p. 257—290 ; *Contribuții la biografia lui I. Budai-Deleanu. Familia Budai*, în *Limbă și literatură*, V (1961), p. 155—180 ; *Ion Budai-Deleanu și organizațiile secrete ale timpului său*, în *Tribuna*, XIV (1970), nr. 35, p. 6—7 ; *Monografia care se cere*, în *Luceafărul*, XIII (1970), 7 febr., p. 7.

Radu, C., *I. Budai-Deleanu și Petru Maior*, în *Adevărul literar și artistic*, VI (1925), p. 216 ș.u. ; *Originalitatea Țiganiadei*, în *Căminul*, [Focșani], I (1925), nr. 5—6.

Roman, Ion, *Antiepopee*, în *Luceafărul*, XIII (1970), 7 febr., p. 5.

Seche, Luiza și Mircea, *Creațiile lexicale personale la I. Budai-Deleanu*, în *Limba română*, VII (1958), nr. 3, p. 39—47 ;

Scanned with OKEN Scanner

Neologismele în „Țiganiada" lui Budai-Deleanu, în *Cercetări de lingvistică*, VI (1961), nr. 1, p. 137—153 ; *Limba și stilul lui I. Budai-Deleanu, în Țiganiada*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul XIX*, III (1962), p. 7—74.

Sion, G., *Despre Țiganiada*, în *Columna lui Traian*, III (1872), nr. 19 ; *Revista contimporană*, 1873, nr. 1 ; *Globul*, 1878, nr. 28—31.

Sîn-Georgiu, Ion, *Lexiconul românesc-nemțesc al lui Ion Budai-Deleanu*, în *Revista fundațiilor*, XI (1944), nr. 2, p. 319—412.

Stîngaciu, Elena, *Prefață la Lexiconul românesc-nemțesc*, în *Limba română*, IX (1960), nr. 2, p. 35—46.

Stoica, Octavian, *Sarea cuvîntului*, în *Luceafărul*, XIII (1970), 7 febr., p. 4.

Stoide, Const., *Legăturile culturale dintre Moldova și Transilvania — date noi*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 1970, nr. 1.

Șerdeanu, Lidia, *Numele de persoane în Țiganiada lui I. Budai-Deleanu*, în *Limba română*, V (1956), nr. 1, p. 52—58.

Șeuleanu, Ion, *Ion Budai-Deleanu și folclorul*, în *Tribuna*, XIV (1970), nr. 35, p. 15.

Teodor, Pompiliu, *Date noi despre Budai-Deleanu*, în *Tribuna*, IV (1960), nr. 52, p. 9.

Vetișanu, Vasile, *Iluministul*, în *Luceafărul*, XIII (1970), 7 febr., p. 4.

Scanned with OKEN Scanner

SUMAR

Destinul unei opere / 5

Notă asupra ediției / 31

În loc de portret / 32

ARON DENSUȘIANU
O muză-cenușereasă / 34

NICOLAE IORGA
Epoca lui Petru Maior / 40
Spirit filosofic și modă poetică în Apus / 43

OVID DENSUSIANU
I. Budai Deleanu / 46

PERPESSICIUS
[Trei Viteji] / 51

AL. CIORĂNESCU
Opera istorică a lui Budai-Deleanu / 57

G. CĂLINESCU
Ioan Budai-Deleanu / 66

D. POPOVICI
Doctrina literară a *Țiganiadei* lui I. Budai-Deleanu / 76

LUCIAN BLAGA
[„Gîndire laică cu alesături de scepticism"] / 95

Scanned with OKEN Scanner

TUDOR VIANU
Din problemele limbii literare române a secolului al XIX-lea / 108

PAUL CORNEA
Un scriitor de renaștere timpurie într-o renaștere întîrziată / 111

FLOREA FUGARIU
Traiectoria eroilor / 124

ION GHEȚIE
Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu / 132

OVIDIU BÎRLEA
Folclorul în „Țiganiada" lui I. Budai-Deleanu / 139

ROMUL MUNTEANU
[*Țiganiada*] / 153

NICOLAE BALOTĂ
Universul baroc la I. Budai-Deleanu / 159

ȘERBAN CIOCULESCU
Ion Budai-Deleanu — campion al unirii tuturor românilor / 164

ION OARCĂSU
Epopeea singulară / 168

EDGAR PAPU
Europeanul / 173

IOSIF PERVAIN
Ion Budai-Deleanu — apologet al unității noastre naționale / 177

POMPILIU TEODOR
[Istoric modern] / 181

IOANA EM. PETRESCU
[*Țiganiada* — un tratat „despre fericire"] / 185

OVIDIU PAPADIMA
Moment culminant: Ioan Budai-Deleanu / 192

Scanned with OKEN Scanner

AL. PIRU
Ion Budai-Deleanu / 199

MIRCEA VAIDA
Estetica *Țiganiadei* / 208

ION LUNGU
Ion Budai-Deleanu / 218

Cronologia vieții și operei lui Ion Budai-Deleanu / 236

Bibliografie selectivă / 243

Scanned with OKEN Scanner

Lector: MARIA CORDONEANU
Tehnoredactor: ELENA PREDA

Apărut 1980 Bun de tipar 3.10.1980.
Coli tipar 16,25

Tiparul executat sub comanda nr. 1098 la
Întreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97 București
Republica Socialistă România

Scanned with OKEN Scanner

biblioteca critică

În colecţia
BIBLIOTECA CRITICĂ
au mai apărut:

GALA GA[illegible]CTION

DIMITRIE [illegible]

N. IO[illegible]

EUGEN JEBELEANU

I. HELIADE RĂDULESCU

NICOLAE FILIMON

100024093005360

Lei 8

Scanned with OKEN Scanner